

АГОРА

***Перспективи соціального
розвитку регіонів***

Випуск 7

Київ • 2008

УДК 323
А 23

Редакційна колегія:

Віктор Степаненко

Антоніна Колодій

Сергій Римаренко

Редактор

Ярослав Пилинський

***Видання здійснено завдяки фінансовій
підтримці Фонду Джорджа Ф. Кеннана***

**А 23 Агора. Перспективи соціального розвитку регіонів. Випуск 7. – К.: Стилос,
2008. – 167 с.**

Погляди авторів можуть не збігатися з офіційною позицією редакції
та Інституту Кеннана.

При використанні матеріалів, розміщених у журналі,
посилання на «Агору» обов'язкове.

© Інститут Кеннана
Київський проект, 2008
© «Стилос», видання, 2008
© *Холошо Л.*, обкладинка, 2008

I. Шлях до демократії	• 5
<i>Олександр Дем'янчук</i>	
Стратегія національного розвитку: вибір теорії	• 5
<i>Ірина Бекешкіна</i>	
Тернистий шлях України до демократії	• 13
<i>Ірина Жданова</i>	
Молодь і толерантність в сучасній Україні (національно-етнічний аспект)	• 25
II. Міжетнічні стосунки та міграція	• 35
<i>Олексій Позняк</i>	
Замісна міграція: проблеми і пріоритети для України	• 35
<i>Тетяна Пронь</i>	
Міграція населення на Півдні України у другій половині XX століття та її вплив на сучасний процес етнічної самоідентифікації націй і народностей мегарегіону	• 42
<i>Володимир Щукін</i>	
Трансформації традицій миколаївської єврейської громади (друга пол. XIX – поч. XX ст.)	• 57
<i>Марина Козирева</i>	
Німецькі поселення на Миколаївщині	• 64
<i>Юрій Котляр</i>	
Ментальність населення Півдня України в контексті міграційних процесів	• 70
<i>Олена Ракітіна</i>	
Міграційні процеси у Харківській області	• 76
<i>Аліса Толстокорова, Золт Гал</i>	
Проблеми міграційної політики Центральної та Східної Європи в контексті старіння європейського населення	• 85
III. Соціальні та економічні аспекти розвитку	• 94
<i>Віктор Савка</i>	
Міжнародна співпраця недержавних організацій та її вплив на формування громадянських якостей працівників і клієнтів соціальних служб	• 94

<i>Ольга Носова</i>	
Моделі інвестиційної привабливості: основні методики оцінювання	• 102
<i>Ольга Вассель</i>	
Архітектурні стилі забудови міста Миколаєва (1790 р. – початок ХХІ ст.)	• 111
IV. Сучасне і минуле в літературі	• 119
<i>Олена Бондарева</i>	
Драматургія Олександра Ірванця: постісторичний герой у віртуальному світі	• 119
<i>Нариман Сейтягьяєв</i>	
Короткий нарис історії кримської придворної літератури (XV–XVIII ст.)	• 133
V. На книжкову полицю	• 153
<i>Людмила Бусленко</i>	
Видатний історик України	• 153
<i>Оксана Мусієнко</i>	
Апостол українського Відродження	• 159
Наші автори	• 163

Стратегія національного розвитку: вибір теорії

Олександр Дем'янчук

This article investigates possible principles for constructing a path to democracy by considering different theories of national development. The author attempts to make a prognosis as to the effectiveness of applying each theory, taking into account Ukraine's current level of development and the conditions of its European and world surroundings.

Одним з питань, які жваво обговорюються в українському політикумі та науковому середовищі, є формулювання стратегії національного розвитку – основних і найзагальніших цілей, що мають бути досягнуті, та принципів і шляхів їх досягнення. Саме з цією стратегією мають узгоджуватися плани і програми урядів. Це необхідно для того, щоб забезпечити наступність державної політики при зміні складу уряду після чергових політичних виборів чи в результаті інших подій. Звичайно, конкретні визначення мети і цілей мають бути предметом політичного обговорення, та, враховуючи строкатість інтересів і поглядів політичних сил, що беруть участь у виробленні й затвердженні політичних рішень, навряд чи можна очікувати в прогнозованому майбутньому чіткого формулювання стратегії розвитку України на зразок, скажімо,

Плану стратегічного розвитку в Чеській Республіці¹ або Стратегії сталого розвитку для Великобританії².

Завдання цієї статті полягає не стільки в тому, щоб запропонувати якусь конкретну стратегію, скільки у прагненні розглянути можливі принципи побудови стратегії з погляду різних теорій національного розвитку і спробувати спрогнозувати ефективність застосування тієї чи іншої теорії з урахуванням рівня розвитку сучасної України та стану її європейського і світового оточення.

Теоретичною основою стануть такі відомі всьому світові теорії, як структурно-функціональна, модернізацій, залежності, розвитку людського потенціалу та визволення, і водночас будуть розглянуті стратегії, що випливають з принципів світ-системного аналізу та постмодерністських поглядів на розвиток суспільства.

Розвиток як процес, мета і результат публічної політики

Поняття розвитку вельми контроверсійне. Часто його підміняють «прогресом», тобто лише позитивною зміною певних індикаторів стану суспільства. Звичайно, зростання таких показників, як ВВП на душу населення, мінімальний споживчий кошик чи тривалість життя, свідчать про розвиток і прогрес нації. Проте часом розвиток проходить стадії регресу, погіршення показників стану суспільства. Скажімо, суспільні реформи дуже часто зумовлюють спад у тій сфері суспільного життя, в якій вони здійснюються, але в результаті їх впровадження суспільство може досягти якісно нового стану.

Ось як один і той же автор визначив розвиток з інтервалом у сім років:

«Розвиток – це тип суспільних змін, в якому в суспільну систему вводяться нові ідеї з тим, щоб одержати підвищення доходів на душу населення та рівня життя, з використанням сучасних методів виробництва і поліпшеної організації суспільства»³.

«Розвиток – це широкоохопний процес соціальних змін у суспільстві, спрямованих на досягнення вищого суспільного та матеріального рівня (включаючи справжню рівність, свободу та інші цінності) для абсолютної більшості людей шляхом поліпшення контролю над оточуючим середовищем»⁴ (*тут і далі переклад автора, якщо не зазначено інше*).

В обох визначеннях використовується концепція змін, але в першому наголос робиться на досягнення вищих доходів на душу населення за допомогою застосування нових ідей і сучасних методів виробництва, очевидно, нових виробничих технологій. При цьому можливі чи супутні політичні та соціальні зміни залишаються в тіні суто економічних досягнень, тобто, які переваги одер-

жують різні групи населення, за якими принципами розподіляється суспільний продукт, що ще, крім економічних показників, змінюється у суспільстві. Таке визначення можна назвати *моделлю промислово-економічної модернізації*.

Друге визначення суттєво відрізняється від першого тим, що в ньому вводяться нові чинники, такі як «досягнення вищого суспільного рівня, ... рівність, свобода та інші цінності» на додаток до підвищення економічних/матеріальних показників. Це визначення звертається до *процесу розвитку*, що полягає у широкому залученні членів суспільства та поліпшенні контролю за оточуючим середовищем як способах досягнення бажаних рівнів розвитку. Крім того, тут виокремлений основний критерій розвитку: *абсолютна більшість людей має виграти від такого розвитку*. Це буде *багаторівневою моделлю розвитку з широким залученням членів суспільства як основних споживачів досягнень розвитку і головних учасників процесу його реалізації*.

Очевидно, що вибір стратегії розвитку значною мірою залежить від розуміння того, в чому полягатиме цей розвиток. Якщо віддати цей вибір винятково до рук держави, то можна не сумніватися, що розвиток уявлятиметься в парадигмі першої моделі, тобто, буде зведений до модернізації промислового виробництва й підвищення ефективності економічної діяльності в країні. Це прямо впливає з принципів інституційної моделі розробки і здійснення державної політики: державні інститути як жорсткі організації, що ведуть боротьбу за ресурси й піклуються головню про свої галузеві інтереси⁵, неодмінно сповідують раціональний підхід до політичного процесу, тобто, на перше місце ставлять цінності економічного, колективного характеру. Вихід на багаторівневу модель може бути досягнутий лише в умовах

сильної «горизонтальної» складової процесу вироблення політики⁶.

Розгляньмо тепер можливі теоретичні основи вироблення стратегії національного розвитку, виходячи з цих двох розумінь цього явища й використовуючи відомі й добре випробувані підходи.

Структурний функціоналізм

Згідно зі структурно-функціональною теорією, суспільство є організмом, сукупністю частин, кожна з яких виконує свої функції задля забезпечення загальної ефективності й розвитку суспільства. Структурний функціоналізм належить до *теорій консенсусу*, вважаючи суспільство побудованим за певним порядком, у взаємозв'язку і збалансованості своїх частин як основних механізмів підтримання безперебійного його функціонування як єдиного цілого. Основою суспільства є спільні норми і цінності, суспільний порядок виходить з наявних угод між групами та організаціями, а суспільні зміни відбуваються повільним і впорядкованим чином.

Хоча структурний функціоналізм як соціологічна методологія був розвінчаний ще на початку 1980-х років, його вплив на науково-теоретичні та науково-практичні підходи залишився вельми потужним. Скажімо, прямим спадкоємцем цієї теорії є системний аналіз, популярна методологія серед вітчизняних і зарубіжних дослідників. Вони виділяють такі сім базових принципів вирішення систем з сукупності досліджуваних об'єктів:

- Система впорядкована і вирізняється взаємозалежністю її частин (суспільство і його складові утримуються вкупі завдяки співпраці та законам/розпорядженням влади).
- Система схильна до самопідтримки рівноваги (суспільство і його складові досягають найкращих результатів, коли діють як єдиний «організм», забезпе-

чуючи «природну» діяльність системи в цілому).

- Система може перебувати в стані спокою чи впорядкованих свідомо керованих змін.

- Природа однієї частини системи впливає на форму, якої можуть набуті інші частини системи.

- Система зберігає певні кордони в межах свого оточення (у випадку «транскордонних» конфліктів між однією частиною системи та іншими частинами має відбутися їх залагодження шляхом пристосування частин однієї до другої).

- Локалізація та інтеграція – два фундаментальних процеси, завдяки яким система може перебувати в рівновазі (розподіл праці є однією з неодмінних умов рівноваги системи; іншою умовою є співпраця представників різних професій у виконанні суспільно значимого завдання).

- Система схильна до самоконтролю включно з контролем меж і поведінки підгруп, докільля й змін, що відбуваються чи очікуються (адаптовано з⁷).

Виходячи з означених властивостей системи, спробуймо тепер відтворити можливі процеси вироблення стратегії національного розвитку та спрогнозувати її зміст. Насамперед, в умовах плюралістичного демократичного суспільства важко уявити собі досягнення консенсусу стосовно не лише загальної мети розвитку, а й конкретних принципів визначення та виконання завдань щодо їх досягнення. Як зазначалося раніше⁸, плюралістична політична система внаслідок розпорошеності інтересів і складних процесів переговорів між окремими учасниками політичного процесу неминуче потрапляє в залежність від державних інститутів, у першу чергу виконавчої гілки, а отже, саме державні інститути відіграватимуть головну роль у формулюванні національної стратегії. Така сама картина

спостерігатиметься в умовах марксистської та елітистської політичних систем, де безпосередня участь значної частини політичних гравців вельми обмежена процедурно й функціонально.

У застосуванні до випадку формулювання стратегії національного розвитку в Україні ці міркування підводять до висновку, що найзручніший час для цього вже минув: протягом другої каденції Президента Л. Кучми існувала сприятлива ситуація у вигляді слухняного уряду та піддатливої Верховної Ради, в якій можна було досягти формування ситуативної більшості навколо ключових перспективних питань розвитку. В умовах нестійкого корпоративізму, за якого жодна з політичних сил не може домінувати, а переговори стосовно найзагальніших проблем національного розвитку ускладнені радикальними відмінностями в цінностях і орієнтаціях політичних гравців, можна, напевно, очікувати визначення коротко- (2–3 роки) або середньотермінової (3–5 років) програми у розрахунку на її коригування в ході виконання, але не довготривалої стратегії розвитку нації.

Водночас, уряд, що перебуває при владі, зобов'язаний розробити свою програму дій, що є фактично певним наближенням до стратегії національного розвитку, і працювати над її впровадженням. В умовах, коли кожний наступний уряд приходить на хвилі заперечення дій (читай – програми) свого попередника, нація одержуватиме щоразу нову стратегію, а це віддалятиме досягнення цілей розвитку. До недавнього часу гарантом поступального розвитку сяк-так був Президент України, але після політичної реформи уряд здобув відносну і значну незалежність завдяки своїй пов'язаності з провідною політичною корпорацією.

Більш-менш конкретний зміст майбутньої стратегії чи програми навряд чи

можна спрогнозувати з достатньою достовірністю. Такий прогноз у розвинених демократичних країнах виходить з аналізу виборчих програм партій-переможців, що мають стійкий характер. На жаль, українські політичні сили не відзначаються послідовністю у виконанні своїх передвиборних обіцянок, а тому можна очікувати, що майбутня стратегія значною мірою буде невизначеною. Не виключено, що стратегія національного розвитку буде підмінена програмою економічного зростання. (Тут можна згадати вислів одного з президентів Бразилії: «Бразилія – вельми багата країна, але бразильці є бідними людьми».) А враховуючи необхідність стабілізувати суспільство, неминуче розбалансоване штучним втручанням у процеси розвитку, в реальному часі, не чекаючи, поки відбудеться саморегулювання, можна передбачати певні силові дії з боку влади, наростання конфліктів між частинами суспільства, що не можуть бути врегульовані «за допомогою соціалізації індивідуумів чи груп та саморегуляції суспільства, а потребуватимуть глибших механізмів примусового регулювання»⁹.

Теорія модернізації

Прямим нащадком структурного функціоналізму можна вважати теорію модернізації, оскільки вона ввібрала в себе частину його принципів і далі розвинула неконфліктний підхід до дослідження процесів національного розвитку. Для українського політикуму модернізаційний дискурс виявився привабливим, оскільки він, з одного боку, передбачав спадковість суспільних органів у процесі «осучаснення» нації, а з іншого – давав змогу приміряти на себе чужий досвід і в разі невдач списувати їх на непридатність запозичення іноземних досягнень. (Прикладом такого «відступу» була реформа вищої освіти в Японії, коли через кілька років після впровадження по Другій світовій війні американ-

ської моделі вищої освіти раптом з'явився політичний документ, що скасовував ці нововведення і повертав японські ВНЗ до старих традиційних принципів навчання¹⁰.

Оскільки в українській науковій літературі не так багато авторів зверталися до теми модернізації (найбільш детальним є, напевно, дослідження В.П. Горбатенка¹¹), варто трохи зупинитись на суті модернізаційної парадигми, щоб потім розглянути перспективи взяття її за основу при визначенні стратегії національного розвитку України.

Теорія модернізації виходить з того, що світ ділиться на розвинені й традиційні нації (суспільства).

Традиційні суспільства:

- малодинамічні й звернуті швидше в минуле;
- мають жорстку структуру і слабку мобільність громадян;
- інновації й підвищення ефективності не стимулюються;
- сваволя політичної влади по суті не контролюється населенням;
- розвиваються насамперед завдяки матеріальному виробництву з низьким рівнем технологічного забезпечення.

Сучасні (модерні) суспільства:

- звільнені від ілюзій і відкриті до зовнішнього світу;
- гнучка структура, висока географічна й соціальна мобільність громадян;
- ґрунтовані на використанні науки і технологій;
- заохочують до винаходів та інновацій;
- державне управління підконтрольне населенню в реальному часі;
- індивідуальний розвиток пріоритетний перед розвитком державним/колективним (адаптовано з¹²).

Робінсон Рохас так коментує п'ять стадій модернізації суспільства, запро-

понованих Вільямом Ростом у його «Некомуністичному маніфесті»:

1. Процес модернізації проходить певні фази (стадії), спільні для всіх суспільств, а отже, відбувається поза історизмом.

2. Модернізація веде до зближення різних суспільств між собою.

3. Модернізація передбачає наслідування шляху, який пройшли лідери західної цивілізації у своєму розвитку.

4. Модернізація незворотна: суспільство, що стало модерним, уже не може втратити свого статусу, а традиційні суспільства не мають іншого шляху, окрім наслідування прикладу модерних націй.

5. Модернізація – це прогрес, тобто поступальний розвиток. Він може вимагати терпіння і втрат від тих, хто взявся за модернізацію, але винагорода в майбутньому варта цього.

6. Модернізація – процес еволюційний, а не революційний, а тому тривалий у часі.

7. Модернізація – процес трансформаційний. Суспільство має позбутися традиційних цінностей, структур і культури на користь встановлення нових за зразком західної цивілізації.

Таким чином, коли ми говоримо про модернізацію, то маємо на увазі копіювання досвіду провідних держав світу, запровадження їхніх суспільних та індивідуальних цінностей і відмову від багатьох традицій, в тому числі й культурних, оскільки вони можуть викликати конфлікт цінностей і ставлень. Треба врахувати, що теорія модернізації на перший план ставить саме «виховний» процес. Наприклад, Алекс Інкельс у 1960–1970-х рр. сформулював перелік запитань, відомих під назвою «шкала модерності». Він же запропонував таку схему процесу модернізації на основі формування сучасної поведінки членів суспільства¹³:

Така логіка розвитку передбачає, що стратегія модернізації нації розпочнеться зі створенням модернізуючих інститутів поряд з існуючими (і неминуче впливовими) традиційними інститутами – релігійними, ідеологічними, політичними, культурними тощо. Виникнення і насадження модернізуючих інститутів потребуватиме певних внутрішніх і зовнішніх суспільних умов: наприклад, пряма чи прихована агресія з боку «модерних» країн (див., наприклад, відому працю Пауло Фрейре¹⁴), банкрутство традиційних інститутів, принаймні, деяких з них – державних, ідеологічних, свідоме нав'язування лідерами нації нових інститутів і підходів до розвитку тощо.

Хочу звернути увагу читача ще й на те, що Інкельс поставив економічний розвиток на кінець схеми модернізаційного процесу, підкреслюючи вторинність матеріального процвітання відносно моральної, ціннісної здатності членів суспільства осучаснювати своє буття незалежно від майнового стану, підтримувати і розвивати суспільство в усіх його аспектах включно з економічним.

Стратегія національного розвитку України на основі модернізаційних підходів має передбачати насамперед створення модернізуючих інститутів – засобів масової комунікації, освітніх закладів, що охоплюватимуть всі три компоненти розвитку особистості – формальну, неформальну та інформативну¹⁵, а також всі вікові, майнові, культурні й

професійні суспільні групи. Одночасно мають відбуватися заходи, спрямовані на послаблення традиційних або успадкованих від попереднього суспільства інститутів, – офіційних ідеологій*, етатизму в політичних процесах, абсентеїзму. Особливу роль у розвитку критичної свідомості, що є неодмінною компонентою модерного суспільства, має відігравати політична й громадянська освіта як один з основних модернізуючих інститутів. Саме вона повинна сформувати у людей такі цінності, як гуманізм і толерантність, верховенство права, дотримання прав людини і громадянина, які, на думку В. Горбатенка, є інтегральними цінностями модернізованого суспільства¹¹.

Модернізаційний дискурс в українській політиці був успадкований ще з горбачовської «перестройки», яка започаткувала рух до осучаснення суспільної свідомості через впровадження таких цінностей, як плюралізм, толерантність, гласність, ініціативність та підприємливість. Однак процес модернізації в Україні та більшості інших пострадянських республік зіткнувся з протилежним по суті процесом – відновленням і утвердженням традиційних національних, культурних, мовних цінностей, неминучими й необхідними компонентами посткомуністичних трансформацій у країнах, що тривалий час не мали своєї державності. Можливо, тому політичні лідери взяли на озброєння лише економічну модернізацію, намагаючись через зміну економічних

* Однак, на думку О. Кіндратець (див. ¹⁷), «труднощі модернізації в Україні зумовлені відсутністю офіційної ідеології, ... яка необхідна, як і нові інтегративні та регулятивні механізми замість зруйнованих». При цьому вона посиляється на думку В. Денисенка про ідеологію як рятівний засіб «у часи порушення цілісної системи раціональної дії і раціонального світосприйняття і світовідтворення». Відкритим при цьому залишається питання про автора і носія цієї офіційної ідеології в плюралістичній політичній системі та в умовах лібералізації управління суспільством.

стосунків у суспільстві дійти до вищих рівнів національного розвитку, оскільки, як зазначає С. Бульбенюк, «у перші роки незалежності точилися гострі суперечки щодо стратегії державного розвитку України, коли опоненти дотримувалися двох протилежних точок зору, пропонуючи альтернативу розбудови української держави або на засадах загальнодемократичних принципів суспільного розвитку, або на засадах національно орієнтованої ідеології»¹⁶.

Схоже, що модернізаційний дискурс ще тривалий час буде в центрі уваги лідерів держави. Найвірогідніше, що цей дискурс, зведений до риторики або просто до підміни понять, слугуватиме прикриттям для проведення державної* політики в стилі того, що можна б назвати «псевдомодернізацією», тобто, запровадження сучасних виробничих і комунікаційних технологій без проведення глибинних змін суспільної свідомості, політичної культури, без вироблення тієї «модерної поведінки», про яку писав Інкельс і яка необхідна для того, щоб суспільство стало модерним і могло насолоджуватися економічним зростанням всієї нації, а не лише її політичної та бізнесової еліти.

Окрему заувагу варто зробити стосовно статті О. Кіндратець, зокрема її твердження про те, що «з часу появи цієї теорії з'явилося чимало інших теорій

модернізації», посилаючись на думку Н. Зарубіної та Б. Капустіна. Коли С. Хантінгтон пропонував вдосконалення до теорії модернізації, це була спроба врятувати не конкретну модель, а принцип, ідею загалом. Д. Александер пішов у цих спробах порятунку ще далі, ввівши «чотири моделі модернізації: класичну, радикальну, пост- і нео-модернізацію», але залишивши основні наративи теорії модернізації:

«Для переходу до демократії необхідні два ключові чинники: емансипуючий ринок, що несе визволення через приватизацію, комерцію, нерівність і конкуренцію, а також громадянське суспільство – неформальна, недержавна, неекономічна політична зона, в якій громадяни конкурують і домовляються між собою на ринку ідей, але виходячи зі спільної основи – системи цінностей, того, що є добре, а що погано» (там само).

Водночас, І. Валлерстайн в числі багатьох інших завдав нищівного удару по самій основі модернізаційної парадигми, розглянувши її суперечності й запропонувавши свій підхід світ-системного аналізу. Ця теоретична база, а також теорія залежності, теорії вивільнення та розвитку людського потенціалу, ідеї постмодернізму в побудові стратегії національного розвитку потребують додаткового дослідження.

* Автор зазвичай уникає вживання терміну «державна політика», віддаючи перевагу терміну «публічна політика». Тут перший термін вжитий навмисне, щоб підкреслити етатизм та авторитарність дій сучасної державної влади в Україні. Відмінності між згаданими термінами обговорюються у: *Тертичка Валерій, Дем'янчук Олександр*. Інституційне забезпечення формулювання проблеми для політики в Україні. У кн. «Ефективне управління в Україні: практичні кроки» / За ред. Р.М. Павленка. К.: Поліс-К., 2002.

Література

- ¹ The National Development Plan. <http://www.euforium.hu/euintegracikk.php?c=38>
- ² Sustainable development factsheets. A better quality of life. A strategy for sustainable development for the United Kingdom. http://www.sustainable-development.gov.uk/uk_strategy/factsheets/summary.htm
- ³ *Rogers, Edward*. Modernization among Peasants: The Impact of Communication. New York: Holt, Rinehart, & Winston. 1969. 269 p.
- ⁴ *Rogers, Edward*. Communication and Development: The Passing of the Dominant Paradigm. *Communication Research*, v. 3, No. 2, 213–240. April, 1976.
- ⁵ *Саймон Герберт А.* Адміністративна поведінка. – К.: АртЕк, 2001. – С. 75–94.
- ⁶ *Колбеч, Гел К.* Політика. – К., Видавничий дім «КМ Академія». 2005 – С. 37.
- ⁷ *Ritzer, George*. Sociological Theory. Third edition, New York, McGraw-Hill, 1992. – С. 17.
- ⁸ *Дем'янух, Олександр*. Зміни розподілу політичної влади і відповідні закономірності реформування державного управління. // *Агора*. – 2005. – № 2. – С. 69–75.
- ⁹ *Parsons, Talcott*. The Social System, New York, Free Press, 1951. – С. 319–320.
- ¹⁰ *Yoshiya Abe*, «Japanese Education today and Internationalization of Higher Education» in Higher Education in Japan: An Administrator's Reference to International Programs, Tokyo, Japan: ALC Press Inc., 1991.
- ¹¹ *Горбатенко Володимир*. Стратегія модернізації суспільства. Україна і світ на зламі тисячоліть. Монографія. К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – 240 с.
- ¹² Modernization Theory and the Laws of Social Change (notes by R?binson Rojas)(1996). <http://www.rrojasdatabank.org/capital8.htm> .
- ¹³ *Inkeles, Alex, and David H. Smith*. Becoming Modern. London, Heinemann Education Books. 1974.
- ¹⁴ *Фрейре, Пауло*. Педагогіка пригноблених: Пер. з англ. О. Дем'януха. – К.: Юніверс. – 2003. – 168 с.
- ¹⁵ *Дем'янух Олександр*. Держава і громадянське суспільство як дійові особи в здійсненні освітньої політики. / У зб. «Розвиток демократії та демократична освіта в Україні». – Одеса, 2002.
- ¹⁶ *Бульбенюк Світлана*. Десятиріччя здійснення системної модернізації в Україні та Росії: досягнення та втрати // *Людина і політика*. – 2002. – № 1. – С. 33–40.
- ¹⁷ *Кіндратець Олена*. Модернізація в Україні та її вплив на стабільність суспільства // *Людина і політика*. – 2004. – № 3. – С. 14–20.
- ¹⁸ *Huntington, Samuel*. The Goals of Development. In: Understanding Political Development. Eds. Myron Weiner and Samuel Hyntington. Harper Collins Publishers. 1987. – p. 3–32.
- ¹⁹ *Alexander, Jeffrey C.* Modern, Anti, Post, Neo. *New Left Review*, № 210, March/April, 1995. – P. 63–101.
- ²⁰ *Wallerstein, Immanuel*. Modernization: Requiescat in Pace. In: The Essential Wallerstein. 2000. – p. 106–111.

Тернистий шлях України до демократії

Ірина Бекешкіна

The article examines Ukraine's development as a democratic state and the process of democratizing Ukrainian society. It investigates Ukraine's acquisition of the attributes of modern democracy, the functioning of its democratic institutions, and the development of its civil society.

Проблеми демократичного розвитку України останнім часом з особливою гостротою поставили у громадському дискурсі. Це видається дещо несподіваним, оскільки, здавалося б, саме у сфері демократії країна досягла відчутних успіхів, які загально визнані у світі. І наші зарубіжні колеги не завжди розуміють, чому б'ють на сполох українські демократи.

Можливо, тривоги й справді перебільшені, але не хотілося б повторювати помилки, що їх припустилася громадськість уже двічі – на зорі набуття Україною незалежності та після перемоги Помаранчевої революції.

Незалежна Україна, щойно набувши незалежність, проголосила себе демократичною державою. На жаль, можливості, шляхи та механізми досягнення цього в суспільстві майже не обговорювалися. Втім, це можна зрозуміти. Україні від дня проголошення незалежності довелося здійснювати триєдину трансформацію: від повністю залежної від Москви республіки в складі Союзу – до

незалежної держави, з усіма її складовими (армія, валюта, кордони, міжнародне представництво тощо); від повністю державної – до ринкової економіки; від тоталітаризму – до демократії. При цьому останнє завдання уявлялося найбільш легко здійсненним.

І справді, на тлі жахаючого стану економіки, інфляції, що доходила до 10000% за рік, невиплат зарплат, що тривали місяцями, а подекуди й роками, складностей численних «розділів» і поррахунків із правонаступницею СРСР – Росією успіхи в становленні демократії були разючими. За кілька років Україна пройшла шлях, на який розвиненим демократіям знадобилися десятиліття: від безальтернативних виборів, за участю 99,9% населення – до реальних загальних виборів; від монополії на владу однієї партії, коли найменша опозиційність розглядалася як антидержавна діяльність – до системи багатопартійності, включаючи й найбільш критично налаштовані стосовно влади партії; від панування «єдино правильної» марксистсько-

ленінської ідеології, що її повинні були поділяти всі громадяни країни і яка впроваджувалася через систему виховання, культуру й засоби масової інформації – до визнання права кожного на слово, думку, інформацію, віросповідання; від повністю державних і цензурованих державою засобів масової інформації – до переважання недержавних видань, телеканалів і радіостанцій; від повної ізоляції громадян від зовнішнього світу – до свободи пересування й вільних контактів з цілим світом, у тому числі і через Інтернет.

Демократична трансформація суспільства була настільки стрімкою, що перша широка суспільна дискусія в середині 90-х років на тему про співвідношення демократії й авторитаризму проходила в досить своєрідному контексті обговорення проблеми «Чи потрібний Україні український Піночет?». Деяким провідним українським керівникам і економістам здавалося, що демократизація розвивається настільки бурхливо, що економіка за нею «не встигає».

Підсумком стрімкого етапу становлення демократичних інститутів стало прийняття в 1996 р. нової Конституції України як суверенної держави – Основного Закону, що за своїм змістом і духом не поступається конституціям країн з давніми демократичними традиціями.

Таким чином, у результаті швидкого процесу демократизації, здійсненого в першій половині 90-х рр. Україна набула, здавалося б, усіх атрибутів сучасних демократій: цілком демократичну Конституцію, поділ влади, багатопартійну систему, що включає опозиційні партії, загальне виборче право, регулярні загальні вибори, недержавні засоби масової інформації, безперешкодне заснування й діяльність громадських організацій. Більше того, Україна склала «іспит Хантінгтона», який вважав, що говори-

ти про сталу демократію можна лише в тому разі, якщо в результаті виборів відбулася зміна влади. В 1994 р. на президентських виборах опозиційний кандидат Леонід Кучма переміг діючого Президента Леоніда Кравчука. Здається, це був єдиний випадок на всьому просторі СНД, коли зміна Президента відбулася на виборах, а не в результаті хвороби або вимушеної відставки.

Не настільки стрімко, однак у цілому успішно вирішувалися й дві інші складові українські трансформації. Україна відбулася як самостійна держава. Здійснився перехід до ринкової економіки і в основному завершується процес приватизації. І хоча економічні показники залишають бажати кращого, з 2000 р. спостерігається постійне економічне зростання, а також зростання середнього класу, насамперед – у великих містах. Пішли в минуле масові невиплати зарплат.

Отже, у XXI століття Україна вступила як незалежна держава з ринковою економікою, що зростає, з поступово (хоч і надто повільно) зростаючим добробутом населення.

Як відомо, економічні передумови вважаються необхідним чинником розвитку процесів демократизації. Проте в Україні поліпшення економічного становища не вело до поліпшення демократичних показників. Демократичні інституції набували усе більш формального, а не функціонального характеру.

Усі погоджуються з тим, що існування демократії передбачає цілий ряд передумов, передусім – розвинуте громадянське суспільство. У західних країнах демократичні інституції, принципи та норми утверджувалися поступово, вірніше, вони протягом двох останніх століть крок за кроком виборювалися суспільством у держави. У країнах колишнього соціалістичного табору, особливо – колишнього Союзу, чия попередня історія

обтяжена досвідом репресій, цей перехід від авторитаризму до демократії відбувся одномоментно, разом із зміною режиму і проголошенням «європейським вибором». Але чи можна демократію встановити «декретом» сьогодні на завтра?

Ілюзія полягала у сподіванні, що демократія може буде «впроваджена» через створення певних демократичних механізмів, що вона може існувати і діяти, не маючи в основі розвинутого громадянського суспільства. Як наслідок – утворення в Україні феномена, який можна визначити як «декоративну» демократію. Ця «декоративність» полягала насамперед у тому, що існуючі демократичні інституції були «декорацією», розрахованою насамперед на закордонних «глядачів», а не річчю повсякденного ужитку, оскільки вони не виконують своєї основної функції – бути важелем впливу «демосу» – себто народу на «кратію» – тобто владу.

Отже, якої трансформації набули в Україні ті інституції, які зазвичай вважаються ознаками демократичності суспільства?

«Дореформена» побудова влади в Україні

На перший погляд, в Україні існував той самий поділ гілок влади, який не дає змоги владі зосередитися у одних руках. Насправді будова влади була такою, що жодної відповідальності перед пересічними громадянами, які її обирають, не було. У «класичному» варіанті демократичного суспільства певні партії чи блоки, що перемогли на виборах, формують свій уряд, який і реалізує ті програмні засади, які здобули підтримку. Під час наступних виборів виборці оцінюють, наскільки успішною були діяльність «партій влади» (відомий вислів Кея, що виборці під час виборів виконують роль «бога покарання і нагороди») і або продовжують її владний мандат, або приводять до влади інші партії. У пері-

од до реформи політичної системи партії заздалегідь мали алібі: вони не формували виконавчу владу і, отже, не могли за неї відповідати. До того ж, половина законодавчого органу обиралася за мажоритарними округами, і максимум, за що депутати могли нести відповідальність – це ремонт місцевої школи, але аж ніяк не загальна державна політика. Обраний на загальних виборах Президент у перерві між виборах ніяк не міг бути усунутий від влади, попри усі акції «Україна без Кучми», оскільки відповідного закону про імпічмент просто не було. Кабінет міністрів ніс відповідальність перед Президентом і Верховною Радою, а не перед виборцями, і міг у будь-який момент бути усунутий, причому незалежно від результатів своєї діяльності. Згадаймо формулювання зміщення прем'єра Марчука Кучмою – «за створення власного політичного іміджу» чи прем'єра Тимошенко Ющенком у вересні 2005 р. через два тижні після того, як він публічно визнав цей уряд «найкращим з усіх, які колись були».

Зараз багато точиться розмов довкола недолугості політичної реформи, що позбавила Президента фактичного єдиновладдя, проте попередня конфігурація влади, по-перше, взагалі не передбачала жодної відповідальності влади, окрім Президента, по-друге, робила зайвою багатопартійну систему взагалі.

Багатопартійна система в Україні

Усі сучасні демократії були створені політичними партіями. Чому ж багатопартійність не спромоглася стати фундаментом демократичного суспільства в Україні?

Причина полягає в тому, що сама конфігурація влади не передбачала засадничої ролі партій у розбудові держави. Проте й самі партії в Україні сформувалися у варіанті, дуже далекому від їх «класичного» зразка. Власне, реальними партіями серед понад 100 (!)

zareestrovanih – z chitkoju pozicijeu, vidomoju shirokomu zagalu, z osередkami na misцях i vlasnim stabilьnim elektoratom, yakij pidtrимує programni zasadi, a ne prostо znayomih lideriv, na pochatok 1998 r. (pered pershimi partijnimi viborami) isnuvali lishe Komunistичna partija, Sotsialistичna partija i Rukh. Na pochatok XXI st. idejno viznachеними, z певною мірою однорідним електоратом і структурами на місцях можна було вважати три ліві партії – Комуністичну, Соціалістичну партію України та Прогресивну соціалістичну партію України, а на правому фланзі – два Рухи (хоч важко було збагнути, чим вони ідейно розрізняються), КУН (Конгрес Українських націоналістів) та партія «Реформи і порядок». На жаль, партії національно-демократичного спрямування, попри широку підтримку на початку незалежності України, зробили значно менше, ніж могли для її демократичного поступу. Практично націонал-демократичні сили та бюрократичні (у більшості – колишні комуністи) негласно поділили компетенцію: першим «віддали» культурно-національний розвиток країни, а другі «забрали» собі економіку. Отже, увесь брутальний процес прихвизації і розкрадання країни відбувався за мовчазної згоди націонал-демократів.

На час виборів Верховної Ради 2002 р. утворився блок Віктора Ющенка «Наша Україна», який об'єднав демократичні національні сили, посів перше місце на парламентських виборах і міг стати могутньою підмогою демократичної розбудови держави. На жаль, партію «Наша Україна» стали створювати не знизу, як народну партію, а як бюрократично-олігархічну, схожу на численні інші партії в Україні.

Гене́за «олігархічних» партій істотно відрізняється від узвичаєного у демократичних країнах способу творення.

Західні партії створювалися в міру поглиблення процесу соціальної диференціації і стратифікації суспільства, формування особливих інтересів, які інституціоналізовано обстоювалися партіями. В Україні основна маса партії утворювалися «згори», навколо особи того чи того лідера і є вираженням інтересів окремих груп економічної еліти. Звичайно, вони мають певні програми, які дуже схожі між собою і невідомі широкому загалові. Зрозуміло, що й рішення у таких партіях приймаються на догоду лідеру та фінансових спонсорів партії.

Звичайно, сам факт багатопартійності, особливо ж – наявності сильної опозиції, був істотним чинником становлення демократії в Україні. Проте демократією опікувалися ті політичні сили, які перебували в опозиції доти, доки не ставали владою.

Засоби масової інформації

Невід'ємним компонентом демократичного суспільства є вільні засоби масової інформації, які зазвичай називають «сторожовими псами» демократії. В Україні вже з часів «перебудови» державні ЗМІ набули чималої свободи, відігравши важливу роль у здобутті Україною незалежності, а особливо у перші роки незалежного життя України, консолідуючи суспільство на національно-демократичних цінностях. Проте процес роздержавлення існуючих та утворення численних приватних ЗМІ не привів до очікуваної свободи засобів масової інформації. Дуже швидко вони потрапили у залежність як від влади, так і від фінансово-олігархічних груп (що у кумівській Україні було, власне, одним і тим же). Проблема в тому, що за ситуації економічної кризи засоби масової інформації (за винятком рекламно-розважальних) не могли бути не лише прибутковими, а й навіть самоокупними. За умов тотального зубожіння населення у перші роки незалежності не існувало плато-

спроможного ринку для засобів масової інформації, які могли існувати на утриманні великого бізнесу. І тому найбільш вартісні ЗМІ (телебачення, радіо, тиражні газети) існували на початку не як бізнес, а як складові економічно-політичних холдингів для здійснення їх впливу на суспільство. Їхньою основною функцією було не об'єктивне інформування суспільства, а участь у міжклановій боротьбі. Свободу ЗМІ заступив «плюралізм» – ангажованість практично усіх видань і каналів, кожний з яких пропагував позиції своїх «спонсорів», які проте боролися між собою, що давало можливість існувати у загальній панорамі ЗМІ різноманітності позицій і точок зору. Проте такий «плюралізм» аж ніяк не завадив тому, що державна власність, створена працею поколінь українських громадян була «приватизована» вузьким колом «нових українців» у абсолютній тиші, поза будь-яким обговоренням у ЗМІ.

А якщо якісь ЗМІ зазіхали на владу, було чимало засобів розправи з незалежними, перш за все, економічних – нескінченні перевірки податкової інспекції, закриття рахунків, економічне переслідування засновників.

Стан громадянського суспільства

Регресивні тенденції стану демократії в Україні у 90-ті роки, звичайно, були зумовлені об'єктивними реаліями перших років незалежності – насамперед, економічним становищем та успадкованими традиціями авторитарного суспільства. Не можна зрозуміти відстороненість більшості населення від участі у громадському житті на початку 90-х, якщо не мати на увазі, що пострадянська Україна перетворилася на одну з найзлидніших країн Європи. У такій ситуації життєва стратегія більшості населення полягала у самозбереженні і виживанні будь-якою ціною, пристосуванні до існуючих реалій. Активне насе-

лення, щоб забезпечити нормальне існування своєї сім'ї, працювало на кількох робочих місцях, значна частина поринула в «економіку самозабезпечення» – праця на присадибних ділянках у себе та родичів на селі, перехід на «натуральне господарство», коли люди самі пекли хліб, відмовлялися від усяких платних послуг, самі ремонтували одяг, взуття тощо. За таких умов у людей не залишалося ані часу, ані життєвої енергії на участь у громадських справах.

Соціологічні дослідження громадської думки періоду 90-х років засвідчували, що негативізм, безсилля і безнадія стали домінантами масової свідомості, а прірва між державою, владою і народом з року в рік лише поглиблювалася.

Результати моніторингу інституту соціології НАН України, що провадився з 1994 р., постійно фіксували сумну стабільність громадської думки, яка постійно засвідчувала хронічні вади української демократії:

1. Низький рівень довіри до усіх без винятку органів влади, що вказувало на неефективність дії демократичних механізмів добору еліт через вибори.
2. Невіру населення у те, що взагалі у суспільстві є політичні лідери, партії та рухи, яким можна довірити владу.
3. Усвідомлення неспроможності свого впливу на владу.
4. Визнання мафії, злочинного світу соціальною групою, що відіграє найбільш важливу роль у житті українського суспільства.

Україна у «сірій зоні»

Отже, за перше десятиліття свого існування Україна пройшла шлях вихолощування демократичного змісту з тих механізмів демократії, які формально були наявні.

Для такого типу недодемократії (який характерний, звісно, не лише для України) було винайдено чимало визначень – «формальна», «неконсолідована»,

«фасадна», «псевдодемократія», «слабка демократія», «віртуальна демократія» тощо. Іншим визначенням феномена української демократії може бути запропонований німецькими політологами В. Меркелем і А. Круассаном концепт «дефектного» варіанта неліберальної демократії, що визначається як «система панування, у якій доступ до влади регулюється за допомогою значимого й дійсно універсального виборного режиму (вільних, таємних, рівних і загальних виборів), але при цьому відсутні міцні гарантії базових політичних прав і воль, а горизонтальний владний контроль і ефективність демократично легітимної влади серйозно обмежені».

Україна стабільно загрузла, відповідно до класифікації щорічного моніторингу «Freedom House», у категорії «частково вільних» країн, у той час як наші колишні брати по соціалістичному табору – Румунія, Болгарія й інші, що мали приблизно ті ж стартові показники, перебралися в групу країн «вільних». Причому показники стану свобод з року у рік погіршувалися.

Нарешті, підсумком стану демократії в Україні, що передував знаменним подіям президентських виборів 2004 р. та Помаранчевої революції, став діагноз, поставлений Україні одним з найбільш авторитетних дослідників проблем громадянського суспільства й демократії Т. Каротерсом. У 2002 р. він опублікував статтю під знаковою назвою «Кінець транзитивної парадигми». Каротерс дійшов висновку, що транзитивна парадигма, що припускає безперервність руху до демократії країн, які рухаються від авторитаризму, вичерпала себе й що в тих транзитивних країнах, які стали повноцінними демократіями, транзит уже завершений, а ті, які не стали демократіями, уже не перебувають у транзиті. Вони перебувають у «сірій зоні». Вони мають деякі атрибути демократичного

політичного життя – наявність опозиції, незалежне громадянське суспільство, регулярні вибори й демократичні конституції. Однак дефіцит демократії в цих країнах полягає у тому, що всі ці механізми не забезпечують головне – представництво інтересів людей. І процеси в цих країнах, на думку Каротерса, помилково аналізувати з позицій транзитивної парадигми, оскільки насправді вони вже нікуди не рухаються, а така «недорозвинена демократія» стала їхнім стабільним станом, у якому вони можуть перебувати як завгодно довго.

Описуючи основні форми політичних режимів країн, що перебувають у «сірій зоні», плюралізму, Каротерс як один з показових прикладів наводить і Україну. У країнах «сірої зони» наявні регулярні вибори й поділ влади між різними політичними угрупованнями. Однак «політичні еліти від всіх політичних партій сприймаються як корумповані, егоїстичні, безчесні. Громадськість серйозно розчарована у політиці, і хоча ще залишається прихильна до віри в ідеали демократії, але гранично не задоволена політичним життям у країні».

Навряд чи можна сперечатися. Така характеристика була цілком справедливою по відношенню до України.

Такою Україна підійшла до президентських виборів 2004 р., які мали стати своєрідною «точкою біфуркації», позначкою, коли розвиток країни може піти різними шляхами. У вересні 2003 р. на конференції «Громадянське суспільство в Україні», що проходила у Вашингтоні, Т. Каротерс на моє запитання про те, чи зможе Україна вибратися з «сірої зони», відповів коротко: «Вибори покажуть».

Точки зростання демократичного суспільства

Після подій Помаранчевої революції постійно виникало запитання: чи були ті події передбачуваними? І так, і ні. З

одного боку, таких масштабних виступів громадян ніхто спрогнозувати не міг. Згідно з даними різних соціологічних опитувань у акціях протесту брали участь 15–18% населення, тобто 5–6 млн людей. З іншого боку, цей протестний потенціал не виник нізвідки. В Україні на той час вже сформувався певний громадянський потенціал.

Свого часу мені довелося дискутувати з білоруськими колегами, які після подій Помаранчевої революції надто оптимістично дивилися на майбутнє Білорусі, сподіваючись, що й там можуть спонтанно відбутися події, аналогічні українським – «адже і у вас ніхто не сподівався, що стільки людей вийде на вулиці». Проте існує істотна відмінність між ситуацією, яка буда в Україні, і Білоруссю. Слід наголосити, що в Україні ніколи не було чисто авторитарного режиму, на відміну від Білорусі чи нинішньої Росії. Напівавторитарний режим означає, що він все ж був напівдемократичним і залишав певний простір для паростків громадянського суспільства, яке єдине породжує демократію. Що це за паростки?

1. *Опозиція*. В Україні, на відміну від Росії, де «безальтернативність влади сприймається як данина, що не підлягає обговоренню», була наявна сильна опозиція, яку підтримувала більшість населення. Достатньо послатися на те, що опозиція виграла парламентські вибори 2002 р. за партійними списками. У опозиції був надзвичайно популярний лідер – Віктор Ющенко, на якого громадяни покладали великі надії і який став символом майбутніх перетворень.

2. *Бізнес*. Зрошення влади й бізнес-структур стало справжнім тромбом в економічному розвитку країни. Бізнес-структури, відлучені або віддалені від влади, особливо ті, хто виріс на реальному бізнесі, опинилися в умовах нечесної конкуренції. Саме тому вони висту-

пали за зміну правил гри «капіталізму для друзів влади». Ця частина бізнесу стала фінансовою основою опозиції.

3. *Громадянське суспільство*. На час, що передував Помаранчевій революції, в Україні активно діяло чимало громадських організацій. Офіційно було зареєстровано близько 40 тисяч НУО, за оцінками експертів, з них діючими було близько 10%. Але й це досить значна сила. Щоправда, вони були не численними – за даними моніторингу Інституту соціології, у діяльності усіх громадських організацій, разом узятих (не лише НУО, а й незалежних профспілок, релігійних громад, організацій за професійними інтересами тощо), брало участь не більше 17–18% населення.

Але діяльність громадських організацій демократичної спрямованості була помітною у суспільстві. Особливо ж активізувалися вони у період виборів, домагаючись чесного й справедливого їх проведення. Так, за даними соціологічного опитування, проведеного після виборів 2002 р., діяльність Всеукраїнського моніторингового комітету, у якому об'єднали зусилля найбільш сильні громадські організації, що займалися моніторингом виборів, була помітна в суспільстві й одержала позитивну оцінку. Наприкінці 2003 р. організації, що раніше входили в цей Моніторинговий комітет, утворили асоціацію громадських організацій «Новий вибір-2004», у яку увійшло понад 50 НУО з усіх регіонів України.

4. *Незалежні ЗМІ*. Попри усі переслідування незалежної журналістики зовсім задушити свободу слова в Україні так і не вдалося. Виникали опозиційні ЗМІ, засновані опозиційними політичними силами, а також приватні видання, які фінансово підтримувалися економічними силами, що опинилися поза межами владно-економічно-інформаційних холдингів і прагнули зміни владної

еліти. В основному це були, звичайно, газети (перша незалежна київська газета «Киевские ведомости», газети «День», «Дзеркало тижня» та інші), оскільки система державного ліцензування ефірних частот не давала можливості започаткування не залежних від влади радіо чи телевізійних каналів. В Україні також діяли незалежні радіостанції – «Свобода», «Голос Америки», «Бі-бі-сі». Час від часу виникали «прориви» у електронних ЗМІ – поява яскравих якісних новин та аналітичних передач. Значну роль у становленні принципів свободи слова відіграв 5 канал, який був єдиним, що подавав альтернативні до влади позиції та точки зору.

Важливим чинником боротьби журналістської спільноти за незалежні об'єктивні ЗМІ, власне, за право на свою професію стало виникнення громадських організацій та об'єднань журналістів. Особливо стимулювала цей процес трагедія, що сталася із журналістом Георгієм Гонгадзе у вересні 2000 р. На період кінця XX – початку XXI ст. припадає стрімке розгортання Інтернету в Україні. Значна частина провідних журналістів, які не могли змиритися з «темниками» і політичним тиском, перейшла працювати у Інтернет-видання, започаткувала сайти, де можливі не лише різні точки зору, а й інтерактивні обговорення, живе спілкування з читачами. Розповсюдження Інтернету значною мірою сприяло становленню громадянського суспільства та демократії, оскільки виникли невідкладні владі незалежні ЗМІ.

5. *Міжнародна громадянська солідарність.* Процес демократизації в Україні відбувався за активної допомоги розвинутих демократичних країн – фінансової, консультативної і, що дуже важливо, захисту громадянських структур, що виникали, від владного тиску. Правляча українська політична еліта була змушена зважати на думку міжнарод-

них суспільних структур. По-перше, економічних, оскільки зовнішня торгівля й бізнес-активність значної частини економіко-політичної еліти України орієнтована на Захід (там же у надійних банках утримуються й основні капітали). По-друге, економіко-політична еліта боялася залишитися сам на сам з Росією, що значно сильніша в економічному й військовому відношенні. Тому Україна не могла ігнорувати думку західних країн так, як, скажімо, Росія або Білорусь. Позиція західних країн значною мірою сприяла безкровному фіналу Помаранчевої революції.

Усі ці чинники – громадянська активність людей, об'єднання опозиції, бізнесу, чесної журналістики, міжнародної спільноти – привели до перемоги Помаранчевої революції. Громадяни відчули, що це їх «останній і рішучий» бій за демократію, бо у разі поразки в Україні надовго утвердився б авторитарний режим.

Постпомаранчева ейфорія та тверезе похмілля

Що змінилося в Україні внаслідок Помаранчевої революції? Стосовно демократії немає кращого «діагноста», ніж громадяни, оскільки демократія означає їх, громадян, спроможність впливати на владу. Тому найкращим свідченням змін, що відбулися, є опитування громадської думки. Опитування, проведене у березні 2005 р. в моніторингу Інституту соціології, показало справді радикальні зміни, що сталися у громадській свідомості – оцінках ситуації, влади і, особливо, у сподіваннях на майбутнє. Численні показники змінилися аж до «навпаки», про них можна говорити «вперше за всю історію України» (принаймні, з того часу, як почали проводитися соціологічні заміри).

Як засвідчили результати моніторингу Інституту соціології, інші численні со-

ціологічні опитування, найбільш вражаючі зміни сталися у *ставленні населення до влади*. Вперше за весь час проведення моніторингу рівень довіри до інститутів влади набув позитивного значення, коли довіра є значно вищою за недовіру. Причому цікаво, що це зростання довіри відбулося не лише до новообраного Президента Віктора Ющенка та новопризначеного уряду, а й до обраної 2002 р. Верховної Ради, яка у рік свого обрання не мала такої довіри людей. Окрім того, зросла довіра до прокуратури, місцевих органів влади, політичних партій, засобів масової інформації.

Моніторинг 2005 р. засвідчив, що зростання довіри до центральних органів влади поєднувалося з переоцінкою ставлення до всього комплексу політичних сил – партій та рухів, політичних лідерів, що, насамперед, було пов'язане із появою на суспільній арені популярних політичних лідерів. Різко, з 28% до 50,5% зросла кількість населення, яке вважає, що в Україні існують лідери, здатні ефективно управляти країною. Зміни у громадській думці торкнулися і переоцінки можливостей політичних партій та рухів. Вперше за десять років проведення моніторингу в громадській думці стала переважною точка зору, що в Україні існують партії та рухи, яким можна довірити владу.

Популярність новообраної влади поєднувалася у громадській свідомості з піднесенням оптимізму та позитивних очікувань. Різко, за один рік з 18% до 40% зросла кількість оптимістів, які вважали, що вже найближчого року їхнє життя більш-менш налагодиться, а песимістів поменшало з 43% до 18%. Нарешті вперше мафію населення перестало вважати головною рушійною соціальною групою суспільного розвитку в Україні.

Отже, сталися значні позитивні зміни у громадській думці, що були наслідком саме революційних подій, а не су-

спільних трансформацій, яких одразу після перемоги нової влади очікувати було ще рано. Населення видало новій владі великий кредит довіри.

А на початку 2006 р. сталася подія, що, на жаль, пройшла непоміченою в українському суспільстві: за підсумками дослідження стану свободи, що його щороку проводить Freedom House, Україна вперше була визнана вільною країною.

Але перші тривожні дзвіночки соціологи зафіксували вже навесні 2005 р. З одного боку, різко зросла довіра до влади. З іншого – звертала увагу відсутність позитивної динаміки у ставленні громадян до інституцій, які покликані захищати їхні права – міліції, судів, профспілок. Зазначимо також, що на жодний відсоток не зросла довіра до громадських об'єднань та асоціацій, з яких і складається громадянське суспільство.

Отже, результати Помаранчевої революції дали змогу говорити про перемогу електоральної демократії, про те, що люди відстояли своє демократичне право обирати, кого вони хочуть. Вперше перемогла влада популярна, що її підтримувала і їй довіряла більшість населення, і покладала великі сподівання. Проте саме цей позитивний чинник мав і свої негативні наслідки. Адже демократія не зводиться до виборів; вона означає і вплив населення на владу у міжвиборчий період. Цей вплив забезпечується структурами громадянського суспільства, тиском громадської думки через засоби масової інформації, через участь населення у діяльності політичних партій та громадських об'єднань. Якщо такого постійного впливу населення на владу немає, слід сподіватися лише на «владну милість», що влада у своїй діяльності керуватиметься потребами та інтересами населення. Проте, по-перше, у влади, навіть за наявності добрих намірів, можуть бути свої уявлення про

потрібні дії та рішення, по-друге, у будь-якому суспільстві інтереси різних соціальних груп є різними, часто – протилежними. У демократичному суспільстві узгодження цих суперечливих інтересів вирішується шляхом компромісу, через громадські дискусії, які влаштовують організовані структури громадянського суспільства.

Оцінка можливостей громадян впливати на органи влади є ключовою характеристикою демократичного суспільства. В моніторингу Інституту соціології респондентам ставилося запитання щодо можливостей вплинути на рішення центральної та місцевої влади, якщо вони суперечитимуть інтересам респондентів. Відповіді протягом 1994–2003 рр. засвідчували стабільно низький рівень оцінки людьми своєї спроможності вплинути на владу, як місцеву, так і, особливо, центральну. І у березні 2005 р. громадська думка не надто змінилася, хоча були наявні статистично значимі зміни в усвідомленні громадянами своєї спроможності впливати на рішення влади, особливо на місцевому рівні. Проте якщо порівняти ці відсотки – 9% і 17% тих, хто зазначив власну спроможність з масштабністю виступів під час Помаранчевої революції, з тією вирішальною роллю, яку виконали громадяни, відстоявши принципи демократії, стає очевидним, що громадянська енергія людей не знайшла відповідного втілення. Щоправда, слід зазначити, що значно скоротилася частка «соціально безпомічних» тих, хто безнадійно вважає, що нічого вдіяти проти рішень влади не можна. Проте і налаштованих конструктивно не надто побільшало. Показово, що зросла частка тих, кому важко визначити, зможе він щось зробити чи ні – від 25 % до 33 % у ситуації з рішеннями уряду і від 32% до 37% у ситуації з рішеннями міської влади. Така очікувальна позиція зрозуміла, оскільки

реально механізмів і організованих форм, через які громадяни могли б реалізувати свій вплив на рішення влади, у суспільстві так і не сформувалося. Це пов'язано із нерозвиненістю структур громадянського суспільства в Україні, відсутністю у громадян навичок і навіть потреб до самоорганізації і організованого відстоювання своїх прав та інтересів.

Пробуджена революцією громадянська енергія не трансформувалася в організовані структури громадянського суспільства, які дали б новий поштовх процесу демократизації в Україні. Це засвідчили й результати моніторингу: попри увесь сплеск енергії, попри істотно зрослий інтерес до політики, участь населення у різноманітних громадських організаціях не зросла у порівнянні з минулими роками.

Отже, вже у час, здавалося б, повного торжества нової влади соціологи помітили значні суперечності. Прихід нової влади, пов'язаний не лише з електоральним вибором, а й боротьбою населення за цей вибір, з високими очікуваннями та сподіваннями на цю владу. Проте збуджена соціальна енергія людей, зрослий інтерес до політики не втілювався у формування механізмів впливу на владу, участь громадськості у вирішенні суспільних справ. Активні громадяни так і не стали співучасниками суспільних перетворень. Більше того, соціологічне опитування у березні 2005 р. зафіксувало істотне зростання авторитарних настроїв у суспільстві, які й до того були досить значними. Кількість тих, хто у березні 2005 р. вважав, що кілька сильних лідерів можуть зробити для країни більше, ніж усі закони і дискусії, за рік зросла від 47% до 60%. Такі настрої, звичайно, були пов'язані з приходом популярної влади. Але водночас це розв'язало владі руки, дало змогу не рахуватися у своїх діях із закона-

ми та усталеними демократичними процедурами прийняття рішень.

Істотна помилка громадянського суспільства полягає у тому, що протягом майже півроку нова влада практично опинилася поза критикою. Опозиції практично не було, оскільки над її лідерами навислі судові справи щодо фальсифікації виборів, фінансових злочинів, сепаратизму тощо. Багато хто з лідерів опозиції залишив країну. Засоби масової інформації, які у переважній більшості співчували «помаранчевим» витримували паузу і не надто докучали владі критикою. Тим більше що перші кроки нової влади були дуже популярними, і робилися на виконання виборчих обіцянок, насамперед – у соціальній сфері (підвищення пенсій, допомога на новонароджених та ін.).

Однак захоплення новою владою поволі проходило, зростали ціни та інфляція, почали лунати критичні голоси щодо кадрової політики нової влади. Протягом весни – літа 2005 р. соціологи фіксували поступове зниження рейтингів довіри до нової влади та оцінок її діяльності, які проте ще залишалися позитивними.

Різкі зміни громадської думки у ставленні до нової влади сталися на початку вересня 2005 р., причому зовсім не у зв'язку з економічними обставинами. Розбрат у владному середовищі, звинувачення у корупції найближчого оточення Президента, відставка уряду – усе це привело до катастрофічного падіння довіри до нової влади. Соціологічні опитування, проведені у жовтні та листопаді 2005 р. засвідчили вже значне розчарування у суспільстві і новою владою, і її курсом. Соціологічні показники оцінок влади, стану суспільства почали наближатися до рівня часів Кучми.

Природним результатом розчарування новою владою стала перемога опозиційної Партії регіонів і поразка владно-

го блоку «Наша Україна». Соціологічний моніторинг Інституту соціології зафіксував навесні 2006 р. значне погіршення, у порівнянні з попереднім, 2005 роком, багатьох показників. Передусім це стосувалося рівня довіри до Президента (зниження на 20%), а також до інших владних інституцій: уряду (на 21%) та Верховної Ради (на 13%). Зменшилася частка тих, хто бачить політичних лідерів, здатних керувати країною (з 50% до 43%) і, навпаки, зросла на 15% кількість тих, кому бракує керівників, здатних керувати державою. Посилилися настрої соціальної безпорадності, песимізму і розгубленості.

Водночас саме дані соціологічного опитування не дають можливості зробити висновок, що усе повернулося на рівень, який був до Помаранчевої революції. По-перше, хоч показники і погіршилися у порівнянні з 2005 роком, проте вони все ж кращі, ніж ті, що були протягом багатьох попередніх років. Можна зробити висновок, що за рік «помаранчевої революції» суспільство зробило кілька значних кроків уперед, а наступного року – кілька кроків назад, але в результаті все ж наявний поступ.

Хронічні хвороби української демократії

Здається, зовсім небагато минуло часу з моменту Помаранчевої революції. Та подій сталося чимало. Перш за все можна говорити про реванш політичних сил, що протистояли силам Помаранчевої революції. Причому – не як перемога на виборах, бо громадяни ще раз дали кредит довіри «помаранчевим силам», до яких відносили й Соціалістичну партію, а як наслідок уже звичного розбрату у «помаранчевій» команді та зради однієї людини – Олександра Мороза. Далі – спроба правлячої коаліції ревізувати результати виборів, перетворивши свою більшість у конституційну більшість,

знову ж таки – через зраду «народних обранців». Далі – розпуск Верховної Ради, позачергові парламентські вибори. І знову громадяни дали кредит довіри колишній «помаранчевій» команді, яка одержала в сумі мінімальну більшість і змогла утворити правлячу демократичну коаліцію у Верховній Раді. Однак у «помаранчевій» команді знов немає єдності, практичний розвал коаліції через неформальний, але відхід кількох депутатів, що прирікає коаліцію на постійну нестачу голосів при голосуванні. Окрім того, постійне блокування опозицією роботи вищого законодавчого органу.

Події, що відбуваються у нашому політикумі, на повну силу виявили нездатність нинішньої політичної еліти, незалежно від «кольорів», бути керманичами держави.

Що в результаті? Фактично напівмертвий парламент і відповідно зневіра значної частини громадян у парламентаризмі як такому, посилення ностальгії за «сильною рукою» – авторитарним лідером, який, поза всіма законами, зможе вирішити усі соціальні проблеми.

Деякі хвороби, що ними хронічно хворіла Україна, видається, взагалі перейшли в останню стадію. Постійна боротьба всередині влади за повноваження повністю зруйнувала судову систему в Україні: кожна із сторін має «свої» власні суди, які виносять потрібні рішення. Усі політичні сили вважають за необхідне провести судову реформу, але кожна політична сила хоче це зробити так, щоб ця система залежала саме від неї.

У ситуації ослаблення влади практично всеосяжною стала корупція, яка пронизує усе суспільство, знизу догори.

Склалася досить нестандартна ситуація з огляду на міжнародний досвід розвитку демократій: з одного боку, в Україні справді наявні громадянські і політичні свободи, наявні вільні і змагальні вибори. І водночас громадяни, як

і за часів Кучми, незадоволені тим, як функціонує демократія, вони не бачать можливості впливати на рішення, які приймає влада. А саме це і становить сутність демократії. Влада, як і раніше (а, може, ще більше, ніж раніше, з огляду на вільний характер виборів в Україні) бачить у громадянах електорат, який має вагу лише під час виборів.

Отже, виникає ситуація, яка свого часу була описана у вже згадуваній статті Каротерса: чи потрапить Україна знов у «сіру зону», з якої, здавалося б, триумфально вийшла, вірніше, була виштовхнута зусиллями мільйонів громадян під час Помаранчевої революції?

Можна зробити висновок, що, попри усі зміни, що сталися у країні внаслідок Помаранчевої революції – насамперед, здобуття свободи слова, забезпечення політичних прав і свобод – Україна все ще перебуває у періоді транзитивної демократії. Більше того, розчарування громадян у демократичних свободах і інституціях може дати можливість політичним силам, що претендують на «сильну руку», згорнути громадянські свободи заради «спокою та порядку». Демократія в Україні лише тоді зможе вибратися із затяжного «транзиту», коли громадяни відчують ефект від діючих демократичних механізмів у своєму реальному житті, тобто, коли вони відчують свою здатність впливати на владу. Проте для цього потрібна власна активність громадян.

Література

1. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях // Политические исследования. – 2002. – №1. – С. 7.
2. Carothers Thomas/The End of the Transitional Paradigm. // Journal of Democracy, 2002, vol.13, N 1, p.6–21.
3. Ворожейкина Т.Е. Стабильна ли нынешняя Россия? – Куда пришла Россия? Итоги социальной трансформации – М., 2003. – С. 57.

Молодь і толерантність в сучасній Україні (національно-етнічний аспект)

Ірина Жданова

The author of this article analyzes levels of interethnic tolerance among Ukraine's youth within the dynamics of the last 15 years. A comparative analysis of sociological differences found by multiple research centers is used to determine the distance in attitudes between Ukrainians from ages 18 to 35 and Ukrainian society as a whole.

Актуальність проблеми визначається важливістю усвідомлення суспільством необхідності виховання толерантної особистості, формування толерантних міжетнічних відносин. Молодь – майбутнє країни. Для неї характерна соціальна незрілість, несформованість ціннісних орієнтирів, нездатність повною мірою адекватно прогнозувати наслідки своїх дій. Тому дослідження толерантності саме цієї соціальної групи є особливо важливим.

Сучасний світ зазнає стрімких змін, що їх породжують глобалізаційні процеси, формування світового інформаційного суспільства. Соціум набуває таких сутнісних характеристик, як мобільність, інтеграція і взаємозалежність, урбанізація тощо. Із швидким розвитком комунікацій відбуваються великомасштабні міграції і переміщення населення, трансформації соціальних структур, ціннісних орієнтирів. Завдяки сучасним комунікаційним технологіям інформація постійно мандрує по всьому світу, ми регулярно вступаємо в контакти з людьми, які думають і живуть не так, як ми. Яскравим прикладом є глобальна мережа Internet, використання

програмних продуктів, які були спроектовані і виготовлені спеціалістами фірм і корпорацій різних країн, людьми різного віросповідання, кольору шкіри, різних переконань.

Все більш поширеним явищем стає «колонізація навпаки», коли сильним є вплив країн, які не належать до Заходу, на розвиток подій в західних країнах. Як приклад – «латино-американізація» Лос-Анжелеса, високі рейтинги продаж бразильських телепрограм у Португалії, виникнення високотехнологічного сектора в Індії тощо. Це спонукає світову спільноту до активних зусиль щодо формування солідарності й упередження інтолерантних відносин.

У відповідь на глобалізаційні тенденції пожвавлюється місцевий націоналізм, виникає і стрімко поширюється фундаменталізм. На думку одного із найбільших сучасних соціологів Ентоні Гідденса, головною битвою XXI ст. стане конфлікт між фундаменталізмом і космополітичною толерантністю. [1:20]

Вчені у всьому світі говорять не тільки про глобальні зміни клімату Землі, світової економіки, але й констатують глобальні зміни самого психотипу людини, психічну мутацію, викликану

сучасним техногенним середовищем, яка негативно впливає на гуманістичні цінності, сформовані впродовж тисячолітньої історії людства.

Поняття «толерантність» особливо активно почало використовуватися у зв'язку з намаганнями світової спільноти, насамперед таких організацій як ООН, ЮНЕСКО, врегулювати міжнародні відносини. В науковій літературі толерантність розглядається як повага і визнання рівності, відмова від домінування і насилля, визнання багатомірності людської культури, норм поведінки, відмова від зведення цієї різноманітності до однорідності або домінування якоїсь однієї точки зору [2:24].

В умовах стрімкого розвитку суспільства необхідною є така якість, як уміння швидко пристосовуватися до змін. Толерантність є профілактикою девіантності і основою соціальної безпеки. Як особистісна характеристика толерантність проявляє себе у ставленні до себе, до інших, до власної групи (груп), до інших груп, до світу в цілому.

Толерантність та інтолерантність може поширюватися на різноманітні аспекти життєдіяльності людини. В залежності від сфер прояву визначають національно-етнічну, релігійну, класово-соціальну, географічну, політичну, гендерно-сексологічну, вікову та інші види толерантності. Автор статті намагається прослідкувати толерантність у молодіжному середовищі, перш за все, у національно-етнічному аспекті, порівняти рівень толерантності серед молоді і дорослого населення України в цілому.

Створення безпечного середовища для молоді передбачає сприяння формуванню толерантних відносин, як моделі спілкування в XXI ст. І тут не можна не

погодитися з відомим сучасним українським культурологом М. Поповичем, який на Міжнародній конференції «Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності» 11 жовтня 2007 р. сказав, що можливість, яка захована в конфліктах пов'язаних з тероризмом, може охопити як степове полум'я величезні обсяги землі.

Для дослідження проблеми толерантності в українському суспільстві важливим є аналіз сприйняття громадянами України в цілому (і молоді, зокрема) деяких інших країн, народів і культур. Це особливо актуально в умовах існування в Україні полікультурного суспільства, збільшення міграційних процесів. В Україні навчається приблизно 40 тисяч студентів з 129 країн світу в 209 українських навчальних закладах. Ці студенти проживають переважно у великих містах – Київ, Харків і Одеса. (Згідно з офіційними статистичними даними у 2006 р. українські університети отримали 0,5 млрд грн. від іноземних студентів). На початку 2007 р. в Україні було зареєстровано 2 275 біженців. Із них 52 % прибуло з Афганістану, 28 % – з колишніх республік Радянського Союзу, 13 % – із Африки, 7 % є вихідцями з країн Середнього Сходу, Азії та Європи. 48 % біженців було зареєстровано в Києві або Київській області, а 26 % – в Одесі¹.

Якщо аналізувати сучасну ситуацію в українському суспільстві, то можна помітити, що за роки незалежності зменшився рівень толерантності серед населення України в цілому. Зростає конфліктний потенціал, збільшується кількість злочинів, скоєних на ґрунті нетерпимості..

У 2002 р. соціологи зафіксували «стрибок» від національної толерант-

¹ Третя доповідь Європейської комісії проти расизму та нетерпимості, що опублікована 12 лютого 2008 р. в Страсбурзі. – С.15, 18.

ності і відособленості до ізолюваності та ксенофобії. Подібні тенденції відбуваються і в світовому просторі. Збільшення ксенофобських настроїв у світі пов'язане з пожвавленням антитерористичної кампанії після події 11 вересня 2001 р., з війною в Іраку.

8 липня 2007 р. Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ) висловило стурбованість з приводу тенденції зростання расистських нападів в Україні і закликала уряд посилити протидію зростанню ксенофобії і проявам расизму [16].

У результаті більш прискіпливої уваги медіа та моніторингу прояви расизму, ксенофобії та антисемітизму потрапили в центр уваги громадськості. В Україні стає більш помітною діяльність неонацистських, праворадикальних організацій. І хоча вони є малочисленими і не мають підтримки української молоді, все ж ця діяльність не може бути поза увагою.

Як показав моніторинг, який здійснюють правозахисні недержавні організації (Східно-Європейський Інститут Розвитку, Міжнародна амністія, Конгрес національних общин) в Україні зберігається тенденція до збільшення злочинів, скоєних на ґрунті ксенофобії, антисемітизму, расової нетерпимості. В першому кварталі 2008 р. зафіксовано рекордну кількість нападів, скоєних на ґрунті нетерпимості: за інформацією Конгресу національних общин України постраждало 35 чоловік, 2 було вбито.

За інформацією Міністра внутрішніх справ Ю. Луценка в Україні діє близько 1500 скінхедів. За останні 2 місяці правоохоронні органи установили в Києві 500 скінхедів. Серед них 30 раніше засуджених². Подібні дії ма-

ли місце і раніше, але вони не набували розголосу. Офіційна статистика і сьогодні не дає повної картини, оскільки ст. 161 Кримінального кодексу України практично не застосовується. Більшість злочинів розглядаються як просте хуліганство.

Як зазначається в Третій доповіді Європейської комісії проти расизму та нетерпимості, опублікованій 12 лютого 2008 р. в Страсбурзі, досить незначний відсоток порушення справ проти проявів дискримінації за расовою ознакою пояснюється розмитістю формулювань Кримінального кодексу. До підстав для захисту людської гідності і почуттів не були включені раса, колір шкіри, етнічне походження і мова³. Українські органи влади визнають, що до ст. 161 слід якомога скоріше внести поправки, особливо у зв'язку із збільшенням нападів расистського характеру, вчинених скінхедами на іноземців, включаючи африканців, азійців, шукачів притулку і біженців, а також вихідців із Середнього Сходу, Кавказу або представників єврейської громади.

21 січня Президент України В. Ющенко вніс до Верховної Ради законопроект про внесення змін до ст. 161 Кримінального Кодексу⁴, суть якого полягає в посиленні відповідальності за злочини, передбачені в ст. 161.

На думку автора, головними причинами збільшення злочинів, скоєних скінхедами, є насамперед безкарність. Більшість випадків або взагалі не фіксується органами правопорядку, а якщо і фіксується, то злочинці не несуть належної відповідальності. Крім того, поза увагою залишаються керівники і організатори угруповань. Відсутність ефективної протидії поширенню літе-

² <http://korrespondent.net/ukraine/events/404001>

³ Третя доповідь Європейської комісії проти расизму та нетерпимості. – С. 10.

⁴ <http://www.president.gov.ua/news/data/21935.html>

ратури, інших інформаційно-методичних матеріалів (відеоролики, навчальні фільми тощо). За інформацією МВС, організації скінххедів «Петровські тигри», «Дозор 88» літературу одержували з Москви і Петербурга. Але публічно не оприлюднено факти покарання за розповсюдження цих матеріалів. Громадськості не відомо і хто фінансує подібні організації.

Крім неформальних угруповань, в Україні існують офіційно зареєстровані праворадикальні неонацистські організації, як-то: «Патріот України», Українська націонал-трудова партія. Виникає питання знову ж таки стосовно їх фінансування, стосовно того, чи проводилася Міністерством юстиції оцінка на відповідність лозунгів цих організацій Конституції України, чи відповідає їх діяльність офіційно зареєстрованому статуту.

І хоча неофашистські молодіжні організації в Україні мають тісні зв'язки з подібними організаціями в Росії, їх діяльність відрізняється. По-перше, в Росії їх підтримує певна частина громадян, вони є масовими. Крім того, якщо «політичні союзники» в Україні залишаються в тіні – в Росії політики не цураються їх підтримувати. Як приклад – виступ депутата Держдуми А. Савельєва на руському марші 4 жовтня 2007 р.⁵

Але чи є дії молодиків, які б'ють і вбивають результатом кардинальних змін в ціннісних орієнтирах української молоді загалом? І головне – чи матимуть соціальну підтримку неофашистські організації в майбутньому?

Для того, щоб з'ясувати рівень толерантності молоді до різних груп насе-

лення, у соціологічному дослідженні, проведеному Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді (далі – ДІРСМ), респондентам пропонувалося відмітити групи з представниками, яких вони не хотіли б жити по сусідству (це, звичайно, лише один із показників виміру толерантності).

Виявилося, що молоді люди хочуть бути ізольованими, перш за все, від наркозалежних, алкозалежних, людей із злочинним минулим. До того ж, найбільшу нетерпимість до цих категорій проявляє молодь з високим рівнем освіти і високим рівнем матеріального забезпечення (за самовідчуттям).

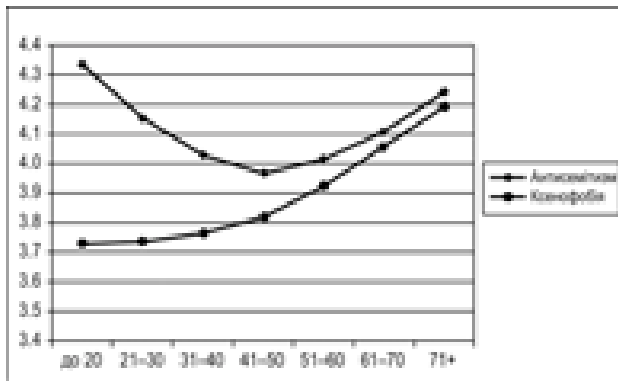
Середні позиції в рейтингу найбільш привабливих сусідів української молоді займають мусульмани, євреї, іммігранти, іноземні робітники. А найбільш бажаними сусідами української молоді є дипломати, відомі діячі культури, політики та іноземні студенти.

Цікаво, що іноземні студенти є такими ж бажаними сусідами для української молоді, як і політики. Лише кожен п'ятий молодий респондент відповів що не бажає жити поряд з ними.

Найбільші вікові розбіжності у питанні ставлення до євреїв як сусідів – 10 %. Цікавою виявилася тенденція сприйняття молоддю євреїв – зі збільшенням віку зменшувалась частка респондентів, які не хотіли б жити по сусідству з євреями: найбільш толерантні ті, кому 29–35, а найменш – ті, кому 14–17 років.

Дані КМІСу теж засвідчують найвищий рівень антисемітизму у наймолодшій віковій групі.

⁵ Ситуацію в Москві російські експерти оцінюють як катастрофічну. Якщо в 2004 році від рук неонацистів, за офіційними даними, постраждало 79 людей, то в 2007 році – 251 (кількість побитих збільшилась з 62 до 209 чоловік). В 2,5 раза виросла кількість жертв – якщо в 2004 році зафіксовано 17 вбивств «на ґрунті агресивного націоналізму», то в 2007 році – 42 вбивства. За два місяці 2008 року в Москві загинуло від рук націоналістів 18, і було серйозно поранено 40 чоловік.

Залежність антисемітизму від віку
(за даними КМІСу)

Отже, за даними ДІРСМ, найбільш нетерпимою виявилась молодь віком 14–17 років – 30 % при середньому – 26 %. Крім того, якщо розглядати це питання залежно від типу поселення, то сільська молодь проявляє більшу нетерпимість по відношенню до євреїв. Не бажали б жити поряд з євреями 31 % сільської молоді, 25 % – молоді обласних центрів та 22 % – молоді міст при середніх 26 %.

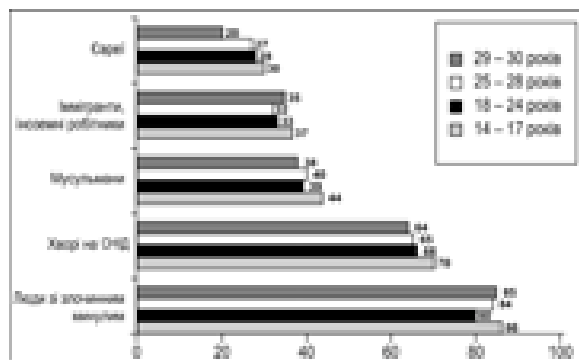
Що стосується можливості сусідства з різними етнічними групами, то молодь менш за все хотіла б жити з представниками ромів. 81% респондентів незалежно від віку та типу поселення виявили своє небажання жити поряд з представниками цієї групи.

Цікавою є тенденція сприйняття молоддю мусульман. Найбільший рівень інтолерантності по відношенню до мусульман проявляє молодь віком 14–17 років (44% при середньому 40%). З віком молодь починає більш терпимо ставитися до представників мусульман (29–35 років – 38% молоді не хотіли б жити поряд з ними, при середньому –

40%). Крім того, респонденти, які проживають у маленьких містах виявилися найбільш терпимими до сусідства з мусульманами.

Трохи менша частка молоді не хотіла б жити по сусідству з іммігрантами та іноземними робітниками – 34%. Розглядаючи це питання за віком, слід зазначити, що найбільш інтолерантно до цієї групи ставиться також молодь віком 14–17 років, тоді як, громадяни 25–28 років проявляють найбільшу терпимість по відношенню до іммігрантів та іноземних робітників (37% та 32% відповідно при середньому – 34%).

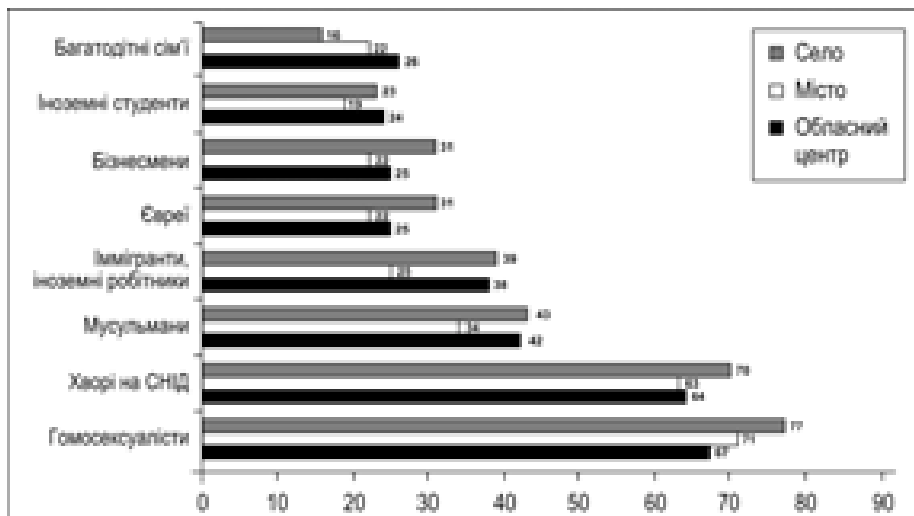
Щодо іноземних студентів, можна сказати, що в цілому по всіх вікових категоріях фіксується в середньому толерантне ставлення молоді (22%).

Залежність рівня ксенофобії від віку опитаних
(за даними ДІРСМ)

Найбільша відстань у крайніх точках у ставленні до хворих на СНІД та до чоловіків, які мають сексуальні стосунки з чоловіками.

Найбільш категорично відкидає таке сусідство сільська молодь, тоді як молодь, що проживає у великих містах виявила найвищий рівень толерантності до цієї групи. Отже, можемо говорити про те, що чим менший населений пункт, тим більшим є прояв інтолерантності до

Залежність рівня ксенофобії від місця проживання опитаних (за даними ДІРСМ)

цієї групи. Можливо така тенденція пов'язана з більшою традиційною соціалізацією молоді малих міст та сіл, що зумовлює це явище.

Жити поряд з хворими на СНІД також більш згідна молодь великих міст, тоді як сільська молодь критичніше сприймає можливість такого сусідства (70% та 64% відповідно при середньому – 66%).

Невеликі відмінності спостерігають за типом поселення – у великих містах (обласних центрах) молодь більш інтолерантна по відношенню до іноземних студентів ніж у невеличких містах (24% та 19% при середньому 22%).

Таким чином, дослідження засвідчило, що у порівнянні із сільською, міська молодь більш толерантно ставиться до сусідства з такими соціальними групами як хворі на СНІД, ЧСЧ, а також до євреїв. Молодь віком 14–17 років більш схильна до проявів ксенофобії та антисемітизму у порівнянні з іншими групами молоді. Люди з вищою освітою і матеріальним статком вищим за середній (за самооцінкою) проявляють більшу толерантність по відношенню до імігрантів, іноземних працівників, євреїв, мусульман.

Важливим є те, що настрої середньостатистичного молодого українця кардинально відрізняються від настроїв тієї частини молоді, яка не працює і не зайнята пошуками роботи (сюди не належать студенти, учні та ті, які не працюють за станом здоров'я). Мігрантофобів серед них більше в 2 рази, а антисемітів – в 1,5. Сьогодні в Україні ця категорія є відносно невеликою. За даними останнього опитування ДІРСМ, молодь, яка не працює і не зайнята пошуками роботи складає 2,8% української молоді.

До речі, саме така молодь найчастіше є учасниками неформальних молодіжних об'єднань. Але проблема в тому, що навіть якщо це всього і ложка дьогтю, то вона, як відомо, може добряче зіпсувати бочку меду.

Загалом у молодіжному середовищі недовіра проявляється швидше до соціальних груп не за етнічними ознаками, а за соціальними – до груп, які потенційно загрожують безпеці особистості. Бажане сусідство це лише один із показників, за яким можна визначати рівень толерантності. Для повноти картини варто проаналізувати й інші відповіді на питання.

Так, третина опитаних в 2007 р. молодих респондентів відповіли, що потрібно суворо обмежити кількість іноземних громадян, які приїждять до нас працювати. Одночасно близько половини молоді – 48 % – вважають, що потрібно дозволити приїздити їм працювати. Кожного п'ятого значною або досить значною мірою турбують умови життя мігрантів.

Більше третини – 36 % – відповіли, що мігрантам від нашої країни необхідна підтримка і що головним мотивом є співчуття до цих людей (31 %). Кожен п'ятий молодий респондент (21 %) відповів: «відчуваю, що допомагати мігрантам – мій моральний обов'язок».

Ось така різна, але загалом толерантна по відношенню до іноземців молодь України. Звісно, автор усвідомлює, що для більш об'єктивної оцінки не можна обмежитися лише аналізом описаних соціологічних опитувань. Потрібні і якісні дослідження – проведення фокус-груп серед іноземних та українських студентів, глибинних інтерв'ю з учасниками праворадикальних молодіжних організацій, експертні оцінки тощо.

Науковці встановили чіткий зв'язок між рівнем інтолерантності в суспільстві і рівнем соціально-матеріального розшарування. Хоча цей зв'язок не є таким однозначним, як засвідчила остання виборча кампанія в Швейцарії. Щодо розшарування на багатих – бідних, цей процес характерний не тільки для України чи пострадянських країн. Подібні процеси відбуваються у всьому світі.

Так, за даними Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, наданими в рамках підготовки Державної доповіді про становище молоді в 2001–2006 рр., матеріальний добробут молоді за останні 5 років зріс. Але зріс за останні 5 років і коефіцієнт Джині-Тейла, що оцінює ступінь нерівності

суспільства за доходами. У 1999 р. він складав 28,5 %, у 2005 – 30,6 %. При цьому ступінь розшарування за рівнем особистих доходів у 2005 р. серед молоді був у 1,2 рази більший ніж в цілому щодо населення України (відповідно 42,1 % проти 35,6 %) серед молоді, а рівень бідності домогосподарств, де проживає молодь, загалом перевищує середньоукраїнський рівень. Отже, залишається сподіватися, що бідні швидше будуть ставати багатими, багаті ж не ставатимуть бідними, а лишень повільніше будуть багатіти.

В українському суспільстві загалом, а в молодіжному середовищі зокрема, спостерігається напруженість не тільки за ознакою «багатий–бідний», але й між представниками різних регіонів і в міжособистісних стосунках також.

За даними соціологічного опитування, проведеного в червні 2007 р., дві третини молодих громадян України у віці 14–35 років вважають, що потрібно бути дуже обережними у стосунках з людьми і лише 18 % – що більшості людей можна довіряти [24]. Таким чином, емпатія як один із критеріїв толерантного спілкування є характерною лише для одного з п'яти молодих українців.

Це не є дивним з огляду на те, що представники наймолодших вікових груп є найбільш вразливим для інформації, якою наповнений медіапростір в Україні. Взаємна неприязнь перетворилася на продукт, який має найвищі рейтинги продаж в Україні не тільки на комп'ютерному, кіно, але й інформаційному ринку. Лексика і поведінка багатьох політиків, журналістів, артистів, тобто людей, які претендують на те, щоб бути елітою суспільства, свідчить про високий рівень інтолерантності, відчуженості, низьку комунікативну культуру, що сприймається часто як суспільна норма, особливо серед підростаючого покоління.

Деякі ЗМІ створюють і підтримують існування в суспільстві соціальних міфологем, які спотворюють уявлення про деякі етнічні групи. Так, кількість антисемітських публікацій у таких виданнях, як «Персонал», «Персонал плюс», «За Українську Україну» та інших у першому кварталі 2007 р. становить 172. Відповідний показник 2006 р. – 189. Через недосконалу законодавчу базу такі публікації залишаються практично безкарними.

Найшвидше подібну інформацію за своєю молодь. У багатьох країнах саме молодь стає активними учасниками націоналістичних і фашистських організацій.

Таким чином, зростання конфліктного потенціалу, проявів інтолерантності є результатом стрімкого розшарування в суспільстві на «багатих – бідних», кризи багатьох моральних норм, цінностей, закладених в попередні часи, ескалації протистояння під час перманентних за останні 5 років виборчих (і міжвиборчих) війн. До чинників внутрішньополітичних належать і відсутність цілеспрямованої культурно-освітньої діяльності державних органів та громадських організацій, недосконала законодавча база щодо захисту прав людини та національних меншин.

На думку автора, збільшення злочинів, скоєних на ґрунті нетерпимості в Україні має характер проявів поведінки окремих громадян і організацій, і не є результатом трансформаційних змін в ціннісних орієнтаціях молоді загалом. Оскільки існує підтримка праворадикальних, неонацистських організацій ззовні, нині вкрай актуальним є не тільки посилення відповідальності за скоєні на ґрунті ненависті злочини, а й притягнення до відповідальності їх організаторів, створення ефективних механізмів захисту державних інтересів, протидії поширенню праворадикальних неофашистських течій, вдосконалення законо-

давства, спрямованого на захист прав людини.

Один із засобів протидії небезпечним процесам – формування громадянського суспільства. На думку Е. Гідденса, «громадянське товариство – це арена, де виробляються демократичні переконання, в тому числі і терпимість» [1: 35].

Однією з характеристик громадянського суспільства є співпраця державних інституцій з неурядовими організаціями в питаннях дотримання прав людини. В останній час в Україні поживилася діяльність державних інституцій щодо протидії поширенню ксенофобії, расизму, антисемітизму. В регіонах і центральному апараті МВС створюються спеціальні підрозділи по боротьбі з расизмом і ксенофобією [16: 17]. Але план заходів з протидії расизму на період до 2009, запропонований МВС, зазнав критики з боку міжнародних організацій з дотримання прав людини.

Заходи, націлені на пропаганду толерантності, моніторинг ситуації, проекти з надання безкоштовної правової допомоги особам, що постраждали від ксенофобії і расистського насилля здійснюють міжнародні організації (УВКБ, різні агентства ООН, Міжнародна організація міграції), а також неурядові організації і правозахисники.

Активізація громадської ініціативи щодо упередження проявів насилля, формування толерантності в молодіжному середовищі є одним із пріоритетних напрямків молодіжної європейської політики. Європейською комісією у справах освіти і культури прийнята програма розвитку молодіжної політики ЄС на 2007–2013 рр. – «Молодь в дії».

Україною також робляться певні кроки у цьому напрямі. Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді спільно з громадськістю, представниками різних міністерств було розроблено проект Концепції загальнодержавної програми

активізації молодіжної участі до 2015 р., який передбачає виховання толерантної особистості як одного із основних напрямів реалізації молодіжної політики.

Важливу роль у протидії небезпечним явищам відіграють ЗМІ. Агенцією УНІАН в 2007 р. було започатковано видання інформаційно-аналітичного тижневика «Права людини». Актуальним є поширення соціальних рекламно-інформаційних матеріалів, спрямованих на формування толерантності у різновікових груп населення.

Сьогодні важливим є усвідомлення відомих слів М. Ганді: «Борися проти справи, а не проти людини, яка її робить». І це усвідомлення є не менш важливим і для політика, і для батька, і для бізнесмена, і для вчителя...

Література

1. Гидденс Энтони. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь.: Пер. с англ. – М.: «Весь мир», 2004. – 120 с.
2. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): Сб. науч.-метод. ст. – 2-е изд. – М., 2003. – 368 с.
3. Про становище молоді в Україні (щодо підтримки молоді сім'ї, посилення соціального захисту дітей та молоді у 2001–2006 рр.): Щоріч. доп. Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України / Т.В. Безулик, А.І. Білий, Є.І. Бородін та ін. – К.: Гопак, 2006. – 360 с.
4. Якименко Ю., Литвиненко О. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України // Національна безпека та оборона. – 2006. – №1. – С. 2–19.
5. <http://www.kiis.com.ua/txt/doc/-30112006/press30112006.doc> – «Думки і погляди населення України напередодні референдуму щодо незалежності та через 15 років», Матеріали прес-конференції 30 листопада 2006 р.
6. Толерантність у поліетнічному суспільстві: питання теорії і практики / Упор.: Ю. Тищенко, І. Підлуська, К.: Фонд «Європа ХХІ», 2003. – 156 с.
7. Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві / О. Майборода, Р. Чілачава, Т. Пилипенко та ін. – К.: Фонд «Європа ХХІ», 2002. – 312 с.
8. Правові засади захисту особистісних цінностей та суспільної моралі: Збірник нормативних актів України / Уклад.: Ю. Шайгородський, К. Меркотан. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2007. – 440 с.
9. Кресіна І. Про прояви дискримінації в Україні. Доповідь на спільному засіданні Ради з питань етнонаціональної політики при Президентів України та Національної ради з питань культури і духовності при Президентів України.
10. Паніна Н., Кириченко І. «Особливості національної толерантності в Україні» – <http://www.dt.ua/1000/1550/35964/>
11. Паніна Н. О применении шкалы социальной дистанции в исследованиях национальной толерантности в Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – N 3. – С. 21–43.

12. <http://gazeta.lvivport.com/articles/2006/11/17/19697/>

13. *Захарченко А.* Шляхи та механізми подолання проявів ксенофобії на півдні України. Регіональний філіал НІСД у м. Одеса – <http://www.niss.gov.ua/Monitor/Juni/13.htm>

14. <http://weekly.com.ua/ukr/?art=1164784071>

15. <http://news.liga.net/news/N0-725883.html>

16. <http://news.liga.net/news/N07344-71.html>

17. Опитування «Молодь України – травень–червень 2006 р.» – проводилось Державним інститутом проблем сім'ї та молоді з 30 травня по 23 червня 2006 р. Опитування проводилось в усіх адміністративно-територіальних одиницях України: 24 областях, АР Крим, м. Києві та м. Севастополі. Всього опитано 1503 респондентів віком від 14 до 35 років. Вибіркова сукупність репрезентативна за основними соціально-демографічними ознаками. Випадкова помилка вибірки складає +/- 2,36 відсотки.

18. Опитування «Ціннісні орієнтації населення України – 1999» проведено Державним інститутом проблем сім'ї та молоді в межах Європейського дослідження «European Values Survey» за загальною методикою та технологією. Всього опитано 1200 респондентів віком від 18 років та старші. Вибіркова сукупність територіально-поселенська, репрезентативна за основними соціально-демографічними ознаками. Стандартні відхилення при достовірних 95 відсотках і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 складають 1,73–2,89 відсотки.

19. Всеукраїнське соціологічне дослідження «Рівень толерантності в Україні», проведене Інститутом прикладних міжнародних гуманітарних досліджень за сприяння Міжнародного центру толерантності Олександра Фельдмана (Опитування про-

водилось у 65 населених пунктах у 15 областях України з 10 вересня по 10 жовтня 2006 р. Всього було опитано 1167 респондентів віком від 18 років. Похибка становить 1,2 відсотка.

20. Всеукраїнське опитування дослідницького центру Соціологічної асоціації України (з 1992 р. – Київський міжнародний інститут соціології – КМІС) на замовлення і за опитувальником, розробленим Дослідницьким інститутом Радіо Свобода/Радіо Вільна Європа (РС/РВЄ) було проведено у 1991 р. з 25 вересня по 25 жовтня методом особистого інтерв'ю. 2056 респондентів були опитані загальноукраїнською мережею інтерв'юерів, підготовлених за безпосередньої участі соціологів Дослідницького інституту РС/РВЄ. Вибірки репрезентативні для населення України старше 18 років. Статистична похибка з ймовірністю 0,95 не перевищує 2,3%.

21. Всеукраїнське опитування КМІС на замовлення і за опитувальником, розробленим Дослідницьким інститутом Радіо Свобода/Радіо Вільна Європа (РС/РВЄ) було проведено у 2006 р. з 13 по 24 жовтня, за опитувальником, більшість запитань у якому ті самі, що й у 1991 р. Було опитано 2000 респондентів. Вибірки репрезентативні для населення України старше 18 років. Статистична похибка з ймовірністю 0,95 не перевищує 2,3%.

22. Соціологічне дослідження, проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 20 по 27 грудня 2005 р.; опитано 2009 респондентів у всіх регіонах України, теоретична похибка не перевищує 2,3%.

24. Опитування «Молодь України: червень 2007 р.» проводилося Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді 25.06 – 13.07.2007. Було опитано 1800 респондентів у віці 14–35 рр. у всіх регіонах України, також у м. Києві та АР Крим (попередні дані).

II. Міжетнічні стосунки та міграція

Замісна міграція: проблеми і пріоритети для України

Олексій Позняк

This article examines the importance of replacement migration for slowing the tempo of depopulation and for mitigating Ukraine's most acute demographic problems.

Однією з умов гарантування національної безпеки є досягнення необхідного рівня господарського освоєння території, що неможливо здійснити без підтримання бодай мінімальної щільності населення в усіх регіонах країни. Країни світу, у складі яких є території з несприятливими кліматичними умовами, всіляко прагнуть утримати людей на цих територіях. Приміром, Сполучені Штати Америки економічно заохочують мешканців Аляски (лише за те, що вони проживають у цьому штаті), і навіть в умовах «зрівнялівки» заробітної плати в колишньому СРСР працівники підприємств Крайньої Півночі одержували відчутні надбавки, які стимулювали громадян до проживання в цих регіонах. Понад 20 років тому регіон з небезпечними умовами проживання, на жаль, виник і в Україні – Чорнобильська зона. Однак

вона не залишається поза контролем держави: для керівництва та координації всіх заходів на територіях, що найбільше постраждали від аварії на Чорнобильській АЕС, було створено спеціальний орган управління – Адміністрацію зони відчуження і зони безумовного (обов'язкового) відселення, який є підрозділом МНС України.

Наявність у країні обезлюднених територій зі сприятливими для життєдіяльності людей умовами слід розглядати як катастрофу. За недостатньої кількості населення держава не в змозі здійснювати ефективний контроль за перебігом подій у цих регіонах, а отже, вони, напевне, стануть життєвим простором для поселення небажаних іммігрантів, а також ареною протиправної діяльності.

В Україні з 1991 р. кількість померлих почала перевищувати кількість народжених, а з 1993 р. розпочалося

зменшення загальної чисельності населення. Загалом за 1989–2006 рр. (тобто після останнього перепису населення колишнього СРСР) кількість населення України зменшилася на 9,8 %, лише в м. Києві зафіксовано зростання на 4,1 %, в решті регіонів зменшення на 0,3–19,1 %. Згідно з середнім (найбільш вірогідним) варіантом прогнозу демографічного розвитку України, розробленим Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України, на середину 2050 р. населення України скоротиться до 36,3 млн осіб або майже на 22% порівняно з початком 2007 р. [1].

При зменшенні кількості населення України його темпи не можуть бути рівномірними по всій території: кількість мешканців Києва, інших поліфункціональних міст, основних курортних регіонів практично за будь-яких умов суттєво не зменшиться. Отже, навіть при півтораразовому зменшенні населення країни в цілому в окремих регіонах відбудеться 2-, 3-разове зменшення кількості мешканців, окремі райони (зі сприятливими для життєдіяльності людей умовами) стануть безлюдними. Критично низька для України чисельність населення знаходиться в межах 25–30 млн осіб.

Внаслідок вичерпання потенціалу демографічного зростання в Україні неминучим є подальше зменшення загальної чисельності населення, передусім у працездатному віці. В цих умовах активна міграційна політика залишається чи не єдиною можливістю нарощення загальної кількості населення України. Саме міграційний приплив може компенсувати природне зменшення населення і забезпечити збалансування його статевовікової структури.

Міграційним проблемам приділяється достатньо уваги в світовій науці. Зокрема, роль міграції як чинника соціально-демографічного розвитку відмічена в доповіді Глобальної комісії ООН з

міжнародної міграції «Міграція у взаємозв'язаному світі: нові напрями діяльності». Важливим досягненням світової соціально-економічної науки і відповіддю на тенденції депопуляції, що охопили переважну більшість країн Європи, стала концепція «замісної» міграції, розроблена відділом народонаселення ООН. Згідно з цією концепцією підтримка стабільної кількості населення та прийнятного рівня співвідношення між чисельностями різних вікових груп в економічно розвинених країнах є можливою завдяки міграційному притоку населення з країн, що розвиваються. Думки науковців щодо цієї проблеми розходяться: в світовій економічній науці як вказується на позитивне значення імміграції, так і висловлюються сумніви щодо цього.

Міграційні процеси змінюють співвідношення між віковими групами, представники яких переважно є платниками внесків фондів соціального страхування, та контингентами-отримувачами коштів відповідних фондів. Перевага вибуття над прибуттям зазвичай означає поселення в країні групи осіб молодого і середнього віку, які швидко залучаються до трудової діяльності і починають вносити кошти до системи соціального страхування, і, навпаки, перевага еміграції призводить до зменшення кількості платників внесків при збільшенні (або стабілізації) чисельності споживачів ресурсів страхових фондів.

Отже, основні важелі впливу на демографічний розвиток лежать у царині міграції населення. Однак демографічний дефіцит в Україні, особливо в окремих регіонах, настільки значний, що за масштабів міграції, необхідних для його покриття, може виникнути небезпека порушення єдності та внутрішньої рівноваги суспільства, труднощі взаємоадаптації корінного і прибулого населення.

Розрахунки, здійснені в рамках прогнозування демографічного розвитку України, показали, що для утримання протягом прогнозного періоду чисельності населення України на рівні початку 2006 р. необхідно було вже починаючи з 2006 р.¹ щорічно додатково (тобто без врахування передбачених прогнозом обсягів) залучати по 370–390 тис. мігрантів (рис. 1). В 2013–2015 рр., коли почне проявлятися ефект омолодження вікової структури внаслідок притоку значної кількості мігрантів, стабілізація чисельності населення відбудеться при дещо менших обсягах додаткового залучення переселенців: 348 тис. – у 2013 р., 324 тис. – у 2014 р. та 292 тис. – у 2015 р. За таких умов сумарний обсяг додатково залученого міграційного контингенту на початок 2016 р. становитиме 3,6 млн осіб або 7,6% від загальної кількості населення України. Тобто в нашій країні утвориться досить численний прошарок населення іноземного походження, яке за досить короткий період не встигне інтегруватися в українське суспільство.

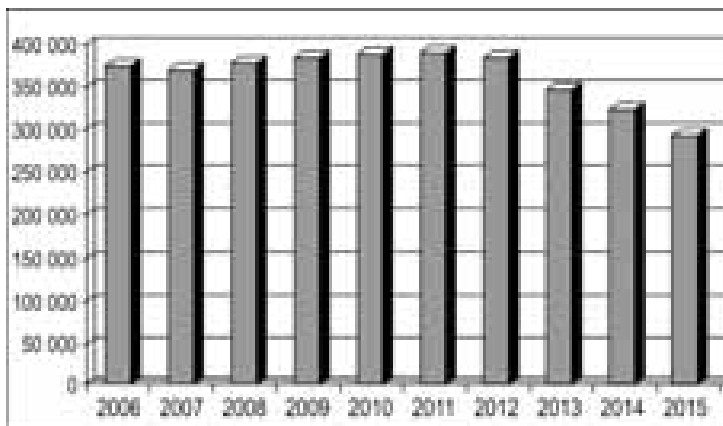

Рис. 1. Кількість мігрантів, яких необхідно залучити у 2006–2015 рр. для підтримки чисельності населення на рівні початку 2006 р.

Різке збільшення обсягів імміграції, по-перше, призведе до порушення мен-

тальної цілісності населення України внаслідок прибуття численних контингентів носіїв культурних норм, які є нетиповими ні для етнічних українців, ні для представників інших народів, котрі тривалий час мешкають на території України, по-друге, може якоюсь мірою посилити ксенофобію серед корінного населення та підвищити загальний рівень напруги в суспільстві через відсутність достатнього досвіду співіснування з представниками афро-азійських етносів. Отже, хоча міграція залишається єдиним джерелом уповільнення темпів зменшення чисельності населення України, задоволення потреб економіки в робочій силі та підтримання необхідного рівня господарського освоєння території, метою регульованої імміграції до України має бути *не подолання депопуляції, а забезпечення уповільнення її темпів*.

Відповідно слід визначити мінімально необхідні обсяги (по роках) залучення мігрантів з країн, що розвиваються, за різних варіантів демографічного розвитку України (в залежності від тенден-

цій народжуваності та смертності, ступеня ефективності заходів щодо імміграції етнічних українців та представників депортованих народів з країн СНД) та категорій осіб, яким надається пріоритет при імміграції до України (за країнами походження, етнічними, конфесійними, професійно-кваліфікаційними

групами), а також розробити заходи щодо заохочення імміграції в Україну.

¹ Вказаний прогноз розраховувався від бази 1.01.2006 р.

Зокрема, важливим є проведення інформаційних кампаній у країнах виходу потенційних мігрантів, запровадження інтеграційних програм для різних категорій іммігрантів, розробка механізмів легалізації частини іммігрантів з афрозійських країн на гуманітарних підставах, формування у суспільстві толерантного ставлення до мігрантів.

При цьому слід розрізняти проблеми повернення українських громадян та проблеми імміграції іноземців і осіб без громадянства. Щодо перших неприпустимі жодні обмеження, тоді як прийняття других повинно спиратися на визначені квоти, мати селективний характер щодо відбору бажаних категорій іммігрантів та визначення територій їх розселення.

Безумовно, насамперед слід сприяти імміграції осіб українського походження та тих, хто має зв'язки з Україною. Зокрема, значні контингенти потенційних іммігрантів, які за ментальними ознаками майже не відрізняються від основної маси населення України, зосереджені в Придністров'ї. Важливим напрямом державної імміграційної політики є сприяння подальшій репатріації представників раніше депортованих народів, продовження облаштування репатріантів, котрі вже повернулися до України.

Однак, очевидно, що навіть масове повернення етнічних українців з країн колишнього СРСР, Європи, Америки та Океанії не дасть нам змоги суттєво поліпшити демографічну ситуацію: чисельність українців за межами України оцінюється у 8–9 млн чол., але з огляду на репродуктивні настанови та рівень старіння української діаспори можна стверджувати, що їхнє повернення не вплине на народжуваність в Україні. Повне завершення репатріації кримських татар хоч і сприятиме поліпшенню показників народжуваності, однак воно буде несуттєвим через малочисельність цього етносу.

Виходячи з інтересів держави та українського суспільства, а також світового досвіду, можна запропонувати таку систему пріоритетів щодо залучення іммігрантів в Україну:

- українці за національністю;
- представники народів, раніше депортованих з сучасної території України;
- особи, які мають зв'язки з Україною (діти громадян або колишніх громадян України, особи, які народилися в Україні тощо);
- особи, які здобули освіту в українських вузах – як свідчить світовий досвід, іноземні студенти є одним з найбажаніших контингентів іммігрантів, оскільки добре обізнані із законодавством країни навчання та звичаями приймаючого суспільства;
- чоловіки (дружини) громадян України;
- діячі науки і культури, особи, які мають спеціальність і кваліфікацію, яких потребує Україна;
- особи, які мають вищу освіту;
- біженці;
- представники європейських етносів;
- особи, що належать до східних християнських конфесій (православ'я, близьких до нього монофізитського та несторіанського віросповідань, а також уніатських церков);
- інші іноземці, які фактично мешкають в Україні понад 5 років і не були притягнуті до кримінальної відповідальності;
- особи, які згодні на довготермінове проживання на територіях демографічного занепаду (мають визначатися в залежності від регіональних тенденцій демографічного розвитку);
- особи, які походять з країн, громадяни яких в попередні календарні роки були не представлені або мало представлені серед перерахованих категорій іммігрантів.

Слід усвідомлювати, що стійке бажання іммігрувати в Україну може сформуватися лише у представників етносів країн, що розвиваються. Насамперед слід вести мову про інтеграцію в українське суспільство біженців, однак при цьому слід вживати усіх заходів для унеможливлення одержання відповідного статусу особами, яким насправді в країні їхнього походження нічого не загрожувало. В цьому контексті корисним буде використання досвіду сусідньої Польщі, де при Управлінні у справах біженців створений відділ інформації про країни походження, завдання якого – надавати співробітникам Управління, котрі приймають рішення про надання або відмову в наданні статусу біженця, всебічну інформацію про країну походження особи, яка претендує на одержання цього статусу, включаючи інформацію про культуру, традиції, мову, історію, політичний устрій, політичні партії, всі види соціальних заворушень, які мали місце в країні в останній час тощо.

У суспільстві є побоювання, що притік мігрантів призведе до зростання злочинності, розповсюдження наркотиків тощо. Однак дослідження зарубіжних вчених свідчать, що мігранти, навіть нелегальні, не більшою мірою схильні до скоєння злочинів, аніж інші верстви населення. Натомість самі переселенці нерідко стають жертвами злочинів, що виникають на етно-національному ґрунті. Позитивний ефект у питанні профілактики такої злочинності матиме пропаганда якщо не дружнього, то принаймні терпимого та безконфліктного співіснування різних етносів. Власне злочинність серед мігрантів і по відношенню до мігрантів нерідко є наслідком неінтеграції мігрантів у суспільство.

Успіх політики інтеграції іммігрантів суттєво залежить від співвідношення чисельності останніх і приймаючого населення. Невеликі групи іммігрантів, як

правило, швидко інтегруються у суспільство країни-реципієнта, в той час як численний контингент осіб спільного етнічного походження (особливо якщо вони прибули у приймаючу країну протягом невеликого відрізка часу) зазвичай формує стійку діаспору, яка живе за своїми законами по суті поза правовим полем країни-реципієнта. У зв'язку з цим слід, по-перше, надавати перевагу залученню невеликих груп вихідців з різних країн перед імміграцією численного контингенту осіб одного етнічного походження, по-друге, вже до початку масової імміграції готувати корінне населення України до перспективи співіснування з представниками нетипових етносів. Успішна ж інтеграція перших груп мігрантів полегшує адаптацію до приймаючого суспільства наступних контингентів.

Звичайно, виникає проблема порушення ментальності населення України та асиміляції іммігрантів. Але згадаймо, що українці й нині не є генетично чистою нацією. У формуванні українського етносу поряд зі слов'янськими племенами брали участь інші етнічні, зокрема тюркські народи причорноморських степів. Через Україну, розташовану в центрі Європи, неодноразово проходили орди завойовників, які теж частково змішувалися з місцевим населенням. Поряд із українською нацією протягом усього її існування жили інші етноси. Близько півтора десятка сучасних народів мають або в недалекому минулому мали свої компактні етнічні території в межах України.

Окремі вихідці з країн, що розвиваються, почали з'являтися в Україні ще за радянських часів, після здобуття незалежності їх кількість помітно збільшилася. Перший Всеукраїнський перепис населення зафіксував, що станом на 5 грудня 2001 р. етнічні групи, які походять з країн, що розвиваються, нараховували

понад 40 тис. осіб. Найчисельніші з цих етносів – корейці (12711 особа), турки (8844), група арабських народів (6575), в'єтнамці (3850). Менш чисельними, але помітними групами в етнічній структурі населення України є китайці, афганці, перси, кубинці, чилійці, а також народи Індії та Пакистану. При цьому слід мати на увазі, що у складі турецького та корейського етносів є не лише вихідці з країн, що розвиваються, – серед осіб, які назвали себе турками, частина є турками-месхетинцями, корейський же етнос мешкає на теренах України досить давно і тому його чисельність лише частково є результатом сучасних міграційних процесів.

Кількість мігрантів, які прибувають до України з країн, що розвиваються, за даними офіційної статистики, на початку XXI ст. поступово зменшувалася і досягла у 2004 р. 2900 осіб. У 2005 р. їх кількість дещо зросла (до 3054 осіб), а у 2006 р. відбулося більш ніж дворазове зростання величини потоку (до 6977 осіб). Прибулі з країн, що розвиваються, склали 15,8% усіх іммігрантів або 70,1% прибулих з країн «старого зарубіжжя» (у 2002–2005 рр. відповідно 7,5–10,0% та 51,7–64,6%). Обсяги зворотного потоку до цих країн є набагато меншими, до того ж у 2006 р. кількість вибулих суттєво не змінилася порівняно з попередніми роками.

Найбільш численними є контингенти прибулих з Китаю (2576 осіб у 2006 р.), Туреччини (906), Сирії (783), В'єтнаму (593), Ірану (468), Індії, Лівану, Йорданії, Тунісу, Афганістану, Марокко. Зростання міграційного притоку в 2006 р. відбулося переважно за рахунок збільшення (порівняно з попередніми роками) прибулих з Туреччини, Лівану, Тунісу і, особливо – з Китаю та Сирії. Натомість різко зменшилася (майже у 18 разів порівняно з 2005 р. і більш як у 29 разів порівняно з 2002 р.) кількість прибулих

з Малайзії (до 2005 р. потік міграції з цієї країни входив до числа найбільших серед потоків з країн, що розвиваються).

Основна частина мігрантів з країн, що розвиваються, кінцевим пунктом свого призначення обирає міста, в основному у промислово розвинених регіонах – Харківській, Одеській, Донецькій, Запорізькій областях та АР Крим, а також місто Київ. Набагато менш привабливі для мігрантів області, де переважає аграрне господарство – Закарпатська, Рівненська, Волинська. За показниками інтенсивності прибуття з країн, що розвиваються (в розрахунку на 100 тис. населення), у першому п'ятиріччі XXI ст. лідирував Київ, високі значення фіксувалися також в АР Крим, Харківській, Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Київській, Одеській, Полтавській областях. В 2006 р. збільшення обсягів імміграції з країн, що розвиваються, до України відбулося майже винятково за рахунок зростання потоку до Одеської області (переважно до обласного центру), в результаті чого область випередила Київ за відносними показниками.

Відділом міграційних досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України було проведено опитування студентів київських вузів щодо ставлення до вихідців з країн, що розвиваються. В ході дослідження було виявлено, що ставлення українських громадян до іноземців залежить від частоти їхнього спілкування. Чим частіше відбувається спілкування між корінним та прибулим населенням, тим більший рівень толерантності в їхніх стосунках.

На ключове питання дослідження «Чи погоджуєтесь ви з тим, що Україні слід залучати мігрантів з країн, що розвиваються для поліпшення демографічної ситуації?» 35,4 % відповіли категорично – ні, Україна має бути країною для українців, 19,3% вважають, що дер-

жаві варто стимулювати імміграцію лише тих етнічних груп, які є традиційними для України. В той же час 24,6% погоджується із необхідністю залучати іммігрантів з країн, що розвиваються, проте в невеликих кількостях для поліпшення найбільш гострих проявів демографічної кризи. Остання цифра є досить великою і свідчить про те, що втілення імміграційної політики, спрямованої на залучення мігрантів з країн, що розвиваються може бути успішним.

Відповідно, виходячи з реалій сьогодення, стрижнем державної міграційної політики має стати залучення обмежених груп мігрантів до України з метою уповільнення темпів депопуляції та пом'якшення найгостріших демографічних проблем. При цьому особлива увага має бути приділена інтеграції нових іммігрантів у суспільство з метою не допустити здійснення в Україні найгірших сценаріїв, на зразок подій у Франції в 2006 р.

Середній (найбільш вірогідний) варіант згадуваного демографічного прогнозу передбачає, зокрема, поступове зростання кількості прибулих з афро-азійського регіону зі стабілізацією величини потоку в другій половині прогностичного періоду (2030–2040-і рр.) на рівні 47–53 тис. осіб на рік, при цьому зворотний потік, як очікується, буде у 4,5–5 разів меншим. За умов реалізації високого варіанту прогнозу чисельність іммігрантів з аф-

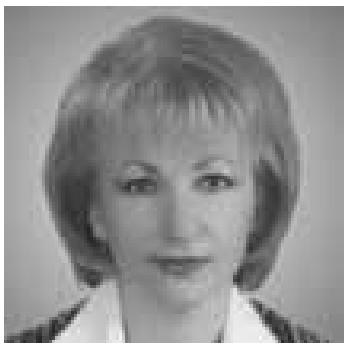
ро-азійських країн постійно збільшуватиметься до більш як 70 тис. осіб на рік, а рівень їх закріплення в Україні буде значно вищим, ніж за умов реалізації середнього варіанту прогнозу. В обох випадках в середині XXI ст. частка осіб афро-азійського походження (іммігрантів та їх нащадків) не перевищить 3–5% загальної кількості населення, при цьому більшість контингенту становитимуть інтегровані в українське суспільство особи. Найважливішим результатом лібералізації міграційної політики буде уповільнення темпів старіння населення, досягнення більш-менш прийняттого співвідношення між платниками податків та особами, що перебувають на утриманні держави.

Україна має зробити вибір – або спільне проживання на її території європейських та афро-азійських етносів з перспективою формування нової єдиної української нації на зразок націй т.зв. переселенських країн, або збереження сучасного ментального середовища при стабільному зменшенні чисельності його носіїв. Причому другий варіант не розв'язує проблеми, а «передає» її майбутнім поколінням у набагато гострішій формі. Отже, Україна стоїть перед дилемою: або залучення до країни іммігрантів на основі виваженої міграційної політики, або неконтрольований їх приток після досягнення критично низької чисельності населення держави.

Література

¹ Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. (колектив ав-

торів) / За ред. чл.-кор. НАНУ, д. е. н., проф. Е.М. Лібанової. – К.: Український центр соціальних реформ, 2006. – 138 с.

Міграція населення на Півдні України у другій половині ХХ століття та її вплив на сучасний процес етнічної самоідентифікації націй і народностей мегарегіону

Тетяна Пронь

This article sheds light on the migration processes which occurred in the central regions of southern Ukraine during the Soviet period after World War II. Using new evidence, the author describes the pre-settlement era and calls attention to the decisive role of the state in increasing the poly-ethnic composition of the population and in artificially creating an international region. The author examines the influence of these facts on the levels of national self-awareness of both Ukrainians and ethnic minorities in the region, emphasizing the positive achievements of the Soviet regime in normalizing tolerant interethnic relations.

Міграційні та етнічні чинники помітно впливають на перебіг соціально-економічних, політичних, демографічних і культурних процесів у будь-якій державі. У цьому контексті особливо цікавим є Південний регіон України – один з найбільш контрастних мегарегіонів, що концентрує у собі «дух території» [1]. Комплексне дослідження міграційних й етнічних процесів в історичному аспекті переконує у тому, що сучасний поліетнічний склад його населення є результатом цілеспрямованої радянської політики перерозподілу трудових ресурсів. За ступенем інтенсивності організовані державні і стихійні переселення на Південь протягом всього періоду перебування України в складі СРСР, можна порівняти з «великим переселенням народів». У його складі за переписами 1897 і 1926 рр. тут налічувалося близь-

ко 50 національностей. За підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в Одеській області проживали представники 133 національностей і народностей, у Миколаївській – «більше 100», у Херсонській – «понад 115» [2].

Післявоєнний досвід радянської влади щодо дозаселення краю не був однозначно позитивним. Порівняльний аналіз недавнього історичного минулого Миколаївської і Херсонської областей переконливо доводить суперечливість планової командної економіки, наявність суперечливих явищ: з одного боку, – екстенсивні методи господарювання, з іншого, – невідповідність базових ресурсів (матеріальних, природних, трудових), порушення елементарних людських прав, маніпулювання населенням.

Досить чітко висловив точку зору більшості науковців на означені проце-

си В. Котигоренко: «Сучасний розвиток української багатоетнічності великою мірою визначається чинниками, пов'язаними з Другою світовою війною та її наслідками, політикою, рішеннями та діями тогочасної влади, з природними етнодемографічними процесами та змінами» [3]. Серед цих чинників, дослідник називає – воєнні та повоєнні втрати населення, голод 1946–1947 рр., масові переселення і депортації, добровільну і організовану трудову міграцію всередині радянських республік та між ними, процеси акультурації, асиміляції, відтворення населення тощо. Безперечно, що розширення національної палітри краю пов'язане не з природним приростом населення, а з активним державним регулюванням міграційних процесів, національною політикою, міжнаціональними відносинами та іншими аспектами етнополітичного розвитку.

Узагальнюючі висновки вчених, авторів підручників з новітньої історії України не цілком відтворюють складний і суперечливий процес дозаселення Південного регіону України у другій половині 40–80-х років минулого століття. Поза увагою науковців залишилося чимало невідомих архівних документів.

Міжвоєнний період радянського владарювання, масове знищення та насильне вивезення у Німеччину мирних жителів під час окупації, загибель на фронтах призвели до катастрофічних демографічних втрат населення регіону, автоматично визначили його статус після закінчення війни як трудонедостатнього. У селах залишилося менше половини працездатного населення. Основною робочою силою були жінки, люди похилого віку, підлітки. Матеріальні збитки, заподіяні війною, економічний занепад спонукали до якнайшвидшої відбудови потужного сировинного продовольчого потенціалу Півдня. Тоталітарна система мала унікальні можли-

вості для мобілізації людських і матеріальних ресурсів.

Припинення воєнних дій на території краю, помилка в інформаційному зведенні, допущена диктором Ю. Левітаном, поспішне її виправлення владою зумовили розукрупнення великих південних областей і створення 30 березня 1944 р. нової адміністративно-територіальної одиниці – Херсонської області, пришвидшили процес розгортання робіт з відбудови господарства, що відкрило шлях для реевакуації, стало передумовою початку нового етапу в історії заселення, точніше інтенсивного дозаселення регіону (1944–1991 рр.). Архівні документи дають змогу виокремити три етапи: перший – квітень 1944–1953 рр.; другий – 1954–1964 рр.; третій – 1965–1991 рр. Кожний з них набуває завершення із зміною політичного курсу держави, має свої особливості розвитку міграційних та пов'язаних з ними демографічних і етнічних процесів.

Протягом 1944–1953 рр. дозаселення Миколаївської і Херсонської областей здійснювалося кількома хвилями [4]. Поверталися додому жителі зі звільнених територій та з евакуації; прибували колишні польські громадяни, спецпоселенці зі східних республік СРСР та східних областей і країв РРФСР; евакуйовані (фактично депортовані) українці, з території Західної України, що відійшла до Польщі (1944–1946 рр.); репатріанти із числа цивільних осіб і військовополонених, які добровільно поверталися на Батьківщину із таборів Німеччини та громадяни, які перебували на правах «переміщених осіб» у зоні союзницьких англо-американських військ; репатріанти (етнічні росіяни та українці) і реемігранти, які поверталися з Франції, Болгарії і Румунії; українські реемігранти з Аргентини й інших країн; демобілізовані з лав Червоної Армії і колишні засуджені; планові «добровіль-

но»-примусово переселені жителі західних областей України (1947–1951 рр.), у тому числі бойки, русини, лемки з ділянки державної території Дрогобицької області, що пізніше відійшла до Польщі; добровільні переселенці переважно західних, а також північних областей України (1952–1959 та наступних років); керівні спеціалісти і робітники з РРФСР, яких направляли державні органи на підприємства і установи; самовільні мігранти з усієї країни.

40–50-ті роки ввійшли у новітню історію, як час інтенсивних міграцій, що здійснювалися в СРСР у примусовому порядку. З приєднанням у 1939 р. західноукраїнських земель до СРСР основним джерелом поповнення чисельності українського населення Півдня стає Західний регіон. Причорноморські степи, які ще з XVIII ст. розглядалися владою, як місця виселення і трудового перевиховання «бунтівників», спецпоселенців або трудпоселенців, знову опинилися в центрі масових (планових, державних) кампаній по переселенню.

Організовані державою переселення українців повоєнного десятиріччя більше мали сільськогосподарський (сільський) характер і були пов'язані з доприселенням їх у колгоспи і радгоспи. У 1946 р. найбільшу питому вагу із загального числа прибулих у сільську місцевість Миколаївщини мала УРСР (83 %), прибулі з РРФСР склали 15 %. У міські поселення переселенців-українців майже не направляли. Кількість населення містечок збільшувалася в основному за рахунок внутрішньої і зовнішньої стихійної міграції, демобілізованих, спеціалістів, що прибували за направленнями на підприємства з промислових центрів Росії. 52% міграційного припливу робітників Миколаєва склали вихідці з РРФСР. Українське робітництво складало лише 35%. Загальна кількість прибулих у міста складала 230% по відношен-

ню до вибулих. Міграційний приріст м. Миколаєва склав 20 324 чол. [5].

Аналіз фактів дає всі підстави вважати, що основою прискорення темпів заселення Південного регіону були політико-ідеологічні чинники, пов'язані з труднощами впровадження колективізації на західноукраїнських землях у повоєнні роки. Нелояльна позиція населення до заходів радянської влади стала вагомим чинником, який вплинув на прийняття політичних рішень щодо західноукраїнського селянства. Сталінському курсу, спрямованому на екстенсивну відбудову промисловості і сільського господарства власними ресурсами, повною мірою відповідала ідея перерозподілу населення. Це був черговий крок реалізації в Україні довгострокової політики «злиття націй». На XX з'їзді КПРС М. Хрущов, говорячи про виселення цілих народів «пояснив», що «українців було надто багато й нікуди було їх вислати» [6].

Апелюючи до героїзму і патріотизму людей, влада вирішувала всі проблеми вольовими методами. Основна увага приділялася ідеологічним та виробничим, а не соціальним питанням. Переселенням було надзвичайно важко адаптуватися. Форсоване заселення краю без попередньої підготовки фондів викликало незадоволення переселенців і місцевих жителів, призводило до соціального напруження, започаткувало нераціональне заселення, сприяло відпливу значної частини прибулих в інші області, або навіть поверненню у місця виходу [7]. Із зміною політичного курсу держави у 1953 р. «докорінно» змінилася й практика державного управління міграційними процесами (другий етап 1954–1964 рр.). У 1955 р. переселенські відділи облвиконкомів були реорганізовані у відділи організованого набору (оргнабору) і переселення. У кінці 50-х років населенню було дозволено вільно пересуватися. Так держава вирішувала

кілька проблем: знімала соціальну напругу, одержувала ініціативну робочу силу, відволікала та ізолювала незадоволених своїм становищем від загального оточення, розпорошувала по території СРСР кращі розумові, репродуктивні, амбіційні, готові до самопожертви і впливу патріотичного руху сили, інверсійно розгойдувала сталість української нації.

Змінилася й тактика переселенської політики щодо західноукраїнського селянства. Завершення колективізації відкинуло потребу у виховних акціях. З середини 50-х західна демографічна зона сприймається владою як регіон з надлишковими трудовими ресурсами.

Планові переселення регулярно проводилися і в наступні роки, але без жорсткого примусу. Свобода вибору пересування стає визначальною мотивацією в переселенні. Дозволивши вільний вибір місця проживання, держава змушена була шукати інші шляхи поповнення трудових ресурсів сіл. Головне управління організованого набору робітників і переселення при Раді Міністрів УРСР зобов'язало обласні відділи по переселенню виявляти більше турботи щодо новоселів, створювати відповідні умови для закріплення їх на місцях [8].

Отже, міграційна політика цього етапу була спрямована, по-перше, на вирішення проблеми трудових ресурсів шляхом добровільного чи примусового переселення; по-друге, на ідеологізацію суспільних відносин, перетворення суспільства на «солдат соціалістичної праці»; по-третє, на переміщення населення з метою гальмування об'єктивного процесу консолідації національних сил; по-четверте, на укріплення інтернаціоналізму, розвитку процесів етнічної інтеграції; по-п'яте, на збереження попередньої політичної концепції щодо обмеження концентрації громадян певної національності у південних областях України.

Фактологічним обґрунтуванням для таких висновків є:

1) проведення у 1945–1952 рр. оргнаборів серед переселенців південних областей робітників, які виявили бажання працювати в рибній промисловості на Сахаліні, Курильських островах, Камчатці, Охотському узбережжі, на Балтиці, або морями тралового флоту в Мурманській області [9];

2) направлення репатріантів та реемігрантів на роботу в області, що прирівнювались до районів Крайньої Півночі (Мурманська, Архангельська, Тюменська, Томська, Читинська, Іркутська, Амурська, Сахалінська, Красноярський, Приморський, Хабаровський краї, Комі, Бурятська та Якутська АРСР) [10];

3) рекрутування кадрів із сільського населення для поповнення робітників Києва, Донбасу та спецвідомств – Військморбуд, Військморсантехмонтаж, Чорномортехфлот, Містобудування [11];

4) щорічне проведення планових організованих наборів робітників на новобудови України, Росії, Казахстану [12].

5) організація добровільного виїзду громадян для участі в будівництві у Єврейській Автономній області (Біробіджан) [13];

6) продовження практики переселення з хуторів з метою укрупнення колгоспів при відсутності можливості забезпечення житлом, що спричиняло міжреспубліканську міграцію [14];

7) виселення у райони Сибіру і Далекого Сходу осіб, що «вели паразитичний спосіб життя на селі» (1948–1950 рр.) [15];

8) примусове виселення та заборона селитися на території Херсонської, Миколаївської, Запорізької та Одеської областей для татар, німців, греків, болгар, вірменів та інших осіб, які поверталися із спецпоселень після депортації із Криму у 1941–1944 рр. [16].

Отже, поряд з вирішенням економічних проблем та поповнення трудових ресурсів, – на півдні України впроваджувалася «прокрустова» національна політика. В її основі лежали ідеологічні догми і політичні рішення правлячого режиму. Причини цього крилися в тому, що партійні лідери продовжували розглядати людину не як вищу цінність, а як придаток тоталітарної держави. Вимушена міграція, обмеження пересування було порушенням природного права людини на вільний вибір місця проживання.

З приходом до влади Л.І. Брежнєва, в міру еволюції планів реалізації національної політики від «зближення націй» до «злиття націй» і створення радянського народу змінювалася і державна міграційна політика, громіздке планування і гігантоманія розпорошували внутрішні трудові ресурси. Незважаючи на деякі позитивні зрушення, планова система перешкождала по-господарському управляти сільським виробництвом, деформувала господарські навички селян. Складні й суперечливі відносини партійно-радянської влади з населенням вступають у нову стадію, позначаються на самовільних міграціях населення (третій етап 1965–1990 рр.). Вагомим поштовхом цього процесу стало юридичне скасування прикріплення селян до місця. З 1975 р. колгоспникам почали видавати паспорти.

У 60–70-х рр. минулого століття, як і раніше основним контингентом сіль-

ських переселенців були українці з Тернопільської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Житомирської, Рівненської, Чернігівської, Чернівецької, Волинської областей. Залучали трудові ресурси і з інших областей – Полтавської, Вінницької, Київської, Черкаської, Хмельницької, Сумської [17]. Дві третини прибулих були вихідцями Миколаївської, Херсонської, Одеської, Запорізької, Кіровоградської, Дніпропетровської та Донецької областей.

Значна кількість мігрантів прибувала із РРФСР. Переважно це були мешканці Архангельської, Івановської, Кемеровської, Іркутської, Ростовської, Свердловської, Ленінградської областей та Красноярського краю. Прибували також вихідці із Молдавської, Грузинської, Вірменської, Казахської, Киргизької, Латвійської республік [18].

Непродумана міграційна політика, відсутність газифікації, теплофікації, водопостачання, бездоріжжя, низьке медичне, торговельне і культурно-побутове обслуговування, штурмівщина і відсутність гарантованого вихідного, обмеженість робочих місць для жінок, сезонність їх праці, низький рівень роботи керівників і пов'язана з цим складна морально-психологічна атмосфера у селах посилювали міграцію селян до міст, що засвідчують дані табл. 1.

Внаслідок того, що міграційні потоки (внутрішні і зовнішні) переважно були

Таблиця 1
Відносне сальдо міграції населення у 1959–1988 рр. в середньому за рік, % *

Область	Поселення								
	Усі			Міські			Сільські		
	1959–1969	1970–1978	1979–1988	1959–1969	1970–1978	1979–1988	1959–1969	1970–1978	1979–1988
Миколаївська	2,24	2,28	1,93	17,79	11,72	8,04	-11,23	-8,63	-8,43
Херсонська	8,83	6,17	0,04	25,24	11,44	9,73	-6,16	-0,51	-6,82

* Див.: *Хомра А.Я.* Міграція населення України в 1959–1988 гг. Основные закономерности и тенденции развития / *Миграции и урбанизация населения* (на материалах Украины и Польши). Сб. науч. трудов. – К., 1992. – С. 36.

спрямовані з сіл у міста, то частка міграційного сальдо у динаміці міського і сільського населення значно перевищувала показники приросту загальної чи-

сельності населення протягом всього післявоєнного періоду дозаселення регіону. Найбільш притягали приїжджих обласні центри (див. табл. 2).

Таблиця 2

Кількість населення міст Миколаєва і Херсона (тис.чол.)
1959–1989 рр.*

Місто	Роки					
	1959	1970	1979	1989	1970 до 1959 %	1989 до 1979 %
Миколаїв	251	362	440	503	144,2	114,3
Херсон	158	261	319	355	165,2	111,3

* Населення СССР 1989: Статистический ежегодник / Госкомстат СССР (по предварительным итогам Всесоюзной переписи 1989 г.). – М. 1989. – С. 23–26.

У 80-х роках інтенсивність організованих переселень у селах зберігалась практично на одному рівні. На Південь відповідно до плану розвитку народного господарства із західних областей України щорічно завозилося 3 – 3,5 тис. постійних і 3–4 тис. сезонних робітників. Міжобласні міграції сільських жителів західних областей України, навчання рідною мовою у більшості сільських населених пунктів взаємозбагачували різні групи українців, стримували асиміляційні процеси, робили несприятливим для іноетнічного впливу співвідношення етнічних груп у сільській місцевості, допомагали встановленню міжрегіональних стосунків на рівні родинних зв'язків та подоланню відчуженного сприйняття один одного мешканцями обох регіонів. Але донорський приплив робочих рук з означеного регіону вичерпувався, а відтік сільського населення у міста тривав. Робочих кадрів не вистачало. З метою налагодження ситуації у липні 1967 р. відділи оргнабору і переселення облвиконкомів були реорганізовані у відділи по використанню трудових ресурсів. Вони зосередилися на вирішенні завдань ефективного використання місцевих трудових ресурсів, поліпшення

умов проживання, закріплення їх на місцях. Але дефіцит робочої сили залишався високим. У 1980 – 1985 рр. у колгоспах Миколаївщини він становив майже 24 тисячі чоловік [19]. Дозаселення Миколаївської і Херсонської областей упродовж усіх років дещо відрізнялося. Цьому сприяли могутній промисловий потенціал Миколаєва, який більше притягував мігрантів із РРФСР, посередницька роль держави, ландшафт місцевості, різниця у кількості робочих місць у сільській місцевості та площі території, що і позначилося на збільшенні кількості населення, а також щільності заселення областей (див. табл. 3).

На збільшенні кількості населення позначилося організоване переселення українців, етнонаціональна політика «перемішування» населення, сприяння заселенню регіону росіянами. Очевидно, цим можна пояснити зміну позиції Миколаївської області з 20-го (1979 р.) на 18 місце (1989 р.) серед областей України [20].

Характерною ознакою міграційного руху 80-х стало зниження мобільності сільського населення і зростання частки РРФСР у зовнішньому міграційному обміні населенням. Зменшення народжуваності у сільській місцевості вичерпувало

контингент зворотних мігрантів. У вказані роки темпи зниження відтоку сільсько-го населення в Миколаївській області різко уповільнились і склали 8,85 %, в Херсонській – 6,82 % [21].

Загальновизнано, що міграція 80-х років являла собою один із найбільш масових процесів у СРСР. Основною причиною міграцій вважалася різниця у рівні життя між районами СРСР [22].

Таблиця 3

Динаміка кількості населення за переписами 1959, 1970, 1979, 1989 рр.*

Роки	Миколаївська область			Херсонська область		
	Чисельність населення (тис. чол.)	Площа території (тис. км ²)	Щільність населення (на км ²)	Чисельність населення (тис. чол.)	Площа території (тис. км ²)	Щільність населення (на км ²)
1959	1013839	24,9	40,7	824167	27,1	30,4
1970	1148118	24,6	46,7	1029988	28,4	36,3
1979	1243421	24,6	50,5	1166330	28,4	41,0
1989	1328306	24,6	54,0	1236970	28,4	43,5

* Складено та підраховано щільність населення за даними Всесоюзних переписів населення 1959, 1970, 1979 і 1989 рр.; ДАХО, ф.Р. 1979, оп. 10, спр. 1577, арк. 51.

Масштаби міграцій у південних областях України відображали загальносоюзні тенденції, зумовлювалися цілим рядом чинників: перманентними урбанізаційними процесами, які викликали переміщення населення із менших населених пунктів у більші; активізацією зрошувального землеробства в краї та господарським освоєнням нових територій в межах СРСР; перетворенням країни в гігантську промислову новобудову; неефективністю управління міграцією з боку держави, що проявлялося, з одного боку, в нераціональному спрямуванні потоків мігрантів, з іншого, пояснювалося відносно низьким рівнем проживання, високою мобільністю населення. Вирішальне значення у внутрішньореспубліканських міграційних зв'язках відігравали відстані. У 1979–1988 рр. мешканці Миколаївщини і Херсонщини найбільше переїжджали до сусідніх областей. Так, жителі Миколаївської області надавали перевагу

Одесі (3,23%), Кривому Рогу (2,44%), Херсонській (2,43%) та Кіровоградській областям (1,48%). Географія внутрішньореспубліканських переміщень жителів Херсонщини була обширнішою. Акценти у виборі місця проживання змістилися в інші південні області ближчі до Херсонської. Відсоток тих, що переїхали у Миколаївську область був найвищим і склав 2,85%, до Криму – 1,58% , у Запоріжжя – 1,88% , у Запорізьку область – 1,68% , у Кривий Ріг – 1,65% , в Одесу – 1,42% [23].

У міжреспубліканському обміні населенням протягом 1979–1989 рр. південні області мали найбільше позитивне saldo притоку мігрантів з різних економічних районів РРФСР, Молдавської РСР, республік Середньої Азії, Казахстану, Кавказу, Білоруської РСР.

Рівень міграційних зв'язків населення обох областей був високим. Інтенсивний вплив населення здійснювався до Західного Сибіру, областей Центрально-

го і Далекосхідних економічних районів Росії, Казахстану [24].

Встановити розмах етнічних міграцій за статистичними матеріалами дуже складно. Національність мігрантів фіксували за весь період післявоєнної історії лише тричі: у 1979 р. та напередодні дезінтеграції СРСР у 1988, 1989 рр. Ма-

теріали переписів населення фіксують сумарне збільшення чисельності всіх національностей, не розподіляючи за природним і механічним приростом чи врахуванням етнічних процесів. За період з 1959–1989 рр. кількість домінуючих національностей у регіоні змінювалась (див. табл.4).

Таблиця 4

Склад постійного населення за найбільш чисельними національностями за даними Всесоюзних переписів 1959, 1970, 1979, 1989 рр.*

Національність	Всього, тис. осіб (у %)							
	Миколаївська область				Херсонська область			
	1959	1970	1979	1989	1959	1970	1979	1989
Усе населення, з них	1011,5	1147,3	1242,7	1328,3	825,1	1030,8	1167,0	1236,9
українці	820,8 (81,1%)	904,9 (78,9%)	961,9 (77,4%)	1003,6 (75,5%)	669,0 (81,0%)	807,5 (78,3%)	895,2 (76,7%)	936,9 (75,7%)
росіяни	139,0 (13,7%)	184,9 (16,1%)	223,8 (18,0%)	258,0 (19,4%)	128,2 (15,5%)	186,6 (18,1%)	228,5 (19,6%)	249,5 (20,2%)
євреї	20,3 (2,0%)	18,0 (1,6%)	15,2 (1,2%)	11,9 (0,8%)	10,4 (1,2%)	10,0 (0,9%)	9,0 (0,7%)	7,3 (0,6%)
білоруси	12,6 (1,2%)	14,0 (1,2%)	13,5 (1,0%)	14,5 (1,0%)	6,8 (0,8%)	10,2 (1,0%)	11,5 (0,9%)	12,6 (1,0%)
молдавани	4,3 (0,4%)	5,3 (0,5%)	8,9 (0,7%)	16,7 (1,2%)	1,5 (0,1%)	2,0 (0,2%)	3,8 (0,3%)	5,6 (0,4%)
болгари	6,0 (0,5%)	6,5 (0,6%)	6,6 (0,5%)	7,1 (0,5%)	–	0,8 (0,08%)	1,1 (0,09%)	1,3 (0,1%)
поляки	2,7 (0,2%)	2,5 (0,2%)	2,2 (0,1%)	2,0 (0,1%)	3,3 (0,3%)	2,8 (0,2%)	2,9 (0,2%)	2,8 (0,2%)
татари	0,5 (0,04%)	1,0 (0,08%)	1,1 (0,08%)	1,5 (0,1%)	0,5 (0,06%)	1,5 (0,1%)	3,9 (0,3%)	2,1 (0,1%)
цигани	–	0,6 (0,05%)	1,3 (0,1%)	1,3 (0,09%)	–	1,7 (0,1%)	1,7 (0,1%)	2,0 (0,1%)
інші національності	5,3 (0,5%)	9,6 (0,8%)	8,2 (0,6%)	11,7 (0,8%)	5,4 (0,6%)	7,7 (0,7%)	9,4 (0,8%)	16,8 (1,3%)

* Складено за даними Херсонського обласного управління статистики (1959 р.); Національний склад населення Херсонської області по даним Всесоюзної переписи населення 1989 г. /Міністерство статистики України. Херсонское областное управление статистики. – Херсон, 1992; Національний склад населення Миколаївської області та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. Статистичний збірник. Вип. 6 / Держкомітет статистики України. Миколаївське управління статистики. – Миколаїв, 2003. – С. 107 (1959, 1970 рр. – показане наявне населення). *Примітка.* Підрахунки інших національностей та деякі проценти вираховано нами – Т.П.

Динаміка збільшення кількості українців у краї протягом 40–80-х років, їх домінуюче переважання не викликає сумніву. Та незважаючи на великий абсолютний приріст, частка українців за 30 років (1959–1989) зменшилась на 5,6% у Миколаївській і на 5,3% у Херсонській області. Питома вага їх неухильно зменшувалася відповідно з 81,1% до 75,5% і з 81,0 до 75,7%.

Водночас значно збільшилася кількість росіян. За 30 років (1959–1989) приріст росіян підвищився, відповідно на 5,7% і на 4,0%. У 1959 р. їх частка серед населення Миколаївської і Херсонської областей становила 13,7%, 15,5%, у 1989 р. – 19,4%, 20,2%. О. Лавер звертає увагу на практично однакові темпи природного приросту росіян і українців. Тобто, збільшення кількості росіян відбувалося переважно за рахунок міграції. Це досить високі показники, зважаючи на те, що їх стартова кількість була меншою у першій області майже на 6%, в другій – трохи більше 5% [25].

Отже, міграційні процеси та природний приріст привели до швидкого зростання кількості росіян у регіоні. Вони стали другою за чисельністю етнічною спільнотою, чи етнічною меншиною (тобто такою, яка проживає за межами своєї етнічної території – Росії) обох областей. Значне переважання росіян серед інших етносів краю може типологізуватися як мегаменшина (суперменшина). Південний регіон України до початку 90-х років ХХ ст. був одним із найпривабливіших регіонів для росіян, які мігрували за межі Росії або переміщалися в межах України. Їх механічний і природний приріст набагато перевищував зростання будь-якої іншої національності. На досягнення такого результату була направлена далекосяжна міграційна політика радянської влади.

Міграційні процеси регулювалися свідомими діями держави і планових органів щодо переселення населення, створення промислових центрів, робочих місць. Приплив росіян був пов'язаний у першу чергу з промисловим виробництвом (суднобудування, машинобудування, металургія, електроенергетика). Водночас серед приїжджих значний відсоток становили пенсіонери всесоюзних відомств та військові пенсіонери, яких приваблював сприятливий клімат та відносно вищий рівень життя, ніж в Росії. Приток російських селян у сільську місцевість був стабільним, але значно меншим.

Співвідношення українців і росіян перекривалося, головним чином, за рахунок організованих масових переселень українців у сільську місцевість, стихійної міграції та природного приросту представників корінного етносу.

Характерною була динаміка розвитку інших етносів, що проживали на території краю. Центральна (географічно) позиція Миколаївської області на Півдні України визначила її роль регіонального посередника в обміні населенням. Близькість Миколаївської області до Одеської, а Херсонської до Криму і Запорізької області формувало в обох областях різне кількісне співвідношення етнічних груп.

Переписи 1959, 1970, 1979, 1989 років зафіксували в обох областях чітко визначений (за кількісною ознакою) розподіл місць серед найчисленніших етносів. Перше місце займають українці, друге – росіяни, далі етнічне обличчя кожної області набуває своїх специфічних рис. На Миколаївщині до сімки кількісно переважаючих етносів входять болгари, на Херсонщині їх значно менше, в деякі роки збільшується кількість татар, циган, дещо зменшується питома вага поляків (див. табл. 5).

Таблиця 5

**Диференціація найбільш чисельних національностей за даними переписів
1959, 1970, 1979, 1989 рр.**

	Миколаївська область				Херсонська область			
	1959	1970	1979	1989	1959	1970	1979	1989
I	українці	українці	українці	українці	українці	українці	українці	українці
II	росіяни	росіяни	росіяни	росіяни	росіяни	росіяни	росіяни	росіяни
III	євреї	євреї	євреї	молдо- вани	євреї	білоруси	білоруси	білоруси
IV	білоруси	білоруси	білоруси	білоруси	білоруси	євреї	євреї	євреї
V	молдо- вани	молдо- вани	молдо- вани	євреї	поляки	поляки	татари	молдо- вани
VI	болгари	болгари	болгари	болгари	молдо- вани	молдо- вани	молдо- вани	поляки
VII	поляки	поляки	поляки	поляки	татари	цигани	поляки	татари

У 80-х рр. посилилася зовнішня міграція. За кордон відбували росіяни, українці, білоруси, німці, інші національності, але найбільше – євреї. У 1989 р. відбулася ротація III і V місць між євреями і молдованами у Миколаївській області. Відповідно кількість молдован різко збільшилася і вони зайняли III позицію, євреї – V позицію. Міжреспубліканський міграційний обмін населення позначився на збільшенні кількості білорусів, молдован, вірмен, таджиків та представників інших народів.

За радянської доби, крім етносів, які були зареєстровані довоєнними переписами 1920, 1926 рр. склад населення обох областей поповнили такі національності як мордвини, чуваші, удмурти, марійці, башкири, адигейці, алтайці, вепси, ненці, нанайці, тати, ханти, агули, балкарці, долгани, удини, абазини, дунгани, комі, комі-пермяки, карели, якути, абхазы, кабардинці, лакци, даргинці, каракалпаки, карачаївці, інгуші, чеченці, хакаси, черкеси, табасари, угорці, хорвати, калмики, казахи, в'єтнамці, корейці, японці та національнос-

ті, що ввійшли до складу «інших». Очевидно, це ті національності, які раніше були зазначені як русини, бельгійці, голландці, данці, англійці, норвежці, шведи, швейцарці, французи, черемиси, перси [26].

Отже, наявні історичні матеріали переконують, що міграційні процеси за доби радянської державності стали визначальним чинником трансформації поліетнічного складу населення краю. У міграційних процесах доселення Південного регіону (1944 – 1991 рр.) проявилися всі види міграції: політичні, економічні й етнічні; міждержавні (особливо у 1944–1951 рр.), міжреспубліканські і міжобласні; постійні, сезонні і мятнікові; сільськогосподарські (сільські) і промислові (міські). Вони позначилися на демографічному і етнічному розвитку Південного регіону, кількісному і якісному відтворенні робочої сили, урбанізаційних та етнічних процесах, відображали загальний розмах міграцій в СРСР, займали значне місце у міжреспубліканському і республіканському обміні населення, приводили до посилення

міжетнічної взаємодії, стимулювали етнічні процеси.

Інтенсивний міграційний рух в межах Південного регіону, надання населенням переваг при зміні місця проживання сусіднім областям свідчить на користь того, що протягом ХХ століття розвинувся усталений тип мешканця степової зони, адаптованого до її природно-кліматичних умов та господарської діяльності незалежно від національної приналежності.

Свідомо регулюючи міграційний рух, впроваджуючи «прокрустову національну політику» щодо певних національностей, поступово зменшуючи кількісне співвідношення автохтонного етносу, ведучи потужну ідеологічну обробку населення шляхом маніпулювання історичними фактами, уніфікуючи життя по всій країні, активно впроваджуючи російську мову у містах, держава прискорювала темпи штучного створення «російськомовного» регіону.

Постійне переміщення населення інверсійно (маятниково) розгойдувало сталість української етнонації, перешкоджало процесу консолідації громадськості Півдня, а за умов відсутності можливості задоволення своїх культурно-національних потреб закладало серйозні психологічні комплекси національної неповноцінності в українців та національних меншин краю, прискорювало мовну і етнічну асиміляцію.

Безліч надзвичайно важливих і суттєвих змін, що відбулися за роки державної незалежності в Україні, посилення руху громадськості за збереження етнічної ідентичності потребує уважного ставлення до процесів, що відбулися за радянської доби.

Одним із найскладніших у сучасних етнонаціональних відносинах є мовне питання. Порівняльний аналіз етномовних процесів, що відбувалися у Миколаївській та Херсонській областях, під-

тверджує загальновизнану думку, що етнічним наслідком спотвореної національної політики Радянської держави став факт зросійщення українців та інших етнічних спільнот.

Матеріали переписів населення 1970, 1979 і 1989 років, зведені в табл. 6, дають можливість простежити динаміку етномовних процесів у 60–80-ті роки (див. табл. 6).

Політика щодо обмеження функціонування української мови породжувала байдужість жителів краю до її вивчення. Якщо у 1989 р. 58,4 % українців Миколаївщини і 62,7 % Херсонщини вільно володіли другою мовою, російською, то серед росіян Херсонської області тільки 4,02 % (Миколаївської 3,1%) володіло українською, незважаючи на те, що жили вони в Україні. Слід зауважити, що у прискоренні мовної і етнічної асиміляції найважливішу роль відіграє соціальний престиж тієї чи іншої мови. Статус мови в суспільстві визначається державою. Масове залучення українців і представників інших етносів, наприклад євреїв, болгар, білорусів, поляків у містах до вивчення російської мови, самоізоляція влади від підтримки національних мов штучно прискорювали процес зміни української мови (або інших мов) на російську. Спостереження, однак показують, що визнання тієї чи іншої мови рідною не завжди свідчить про те, що людина у своєму щоденному спілкуванні, особливо в сімейній сфері, перейшла повністю на цю мову. Тобто, розповсюдження російської мови, як мови міжнаціонального спілкування не виключало побутування українсько-російського білінгвізму чи використання у побуті рідної мови білорусами, болгарами, вірменами, грузинами, молдованами, татарами, узбеками, азейбарджанцями та іншими національностями, частково захищало від асиміляції.

Таблиця 6

**Поширення мов серед найчисленніших національностей центральних областей
Півдня України (за даними Всесоюзних переписів 1970, 1979, 1989 рр.)***

Етноси	Вважають рідною мову								
	свої національності			російську			українську		
	1970 %	1979 %	1989 %	1970 %	1979 %	1989 %	1970 %	1979 %	1989 %
Миколаївська область									
Все населення	85,6	85,1	84,0	13,4	14,0	14,8	1,0	0,8	1,0
українці	86,7	85,1	83,6	13,2	14,8	16,3	-	-	-
росіяни	97,0	98,0	97,4	-	-	-	2,9	1,9	2,5
євреї	7,9	6,2	4,2	90,1	92,2	94,0	1,9	1,4	1,7
білоруси	26,6	32,3	29,8	62,3	55,9	57,4	10,9	11,7	12,6
болгари	40,2	-	-	52,0	-	-	7,7	-	-
молдовани	55,5	-	71,0	15,7	-	14,1	28,6	-	12,9
поляки	7,1	-	-	52,4	-	-	39,7	-	-
інші	58,4	-	-	31,8	-	-	8,9	-	-
Херсонська область									
Все населення	90,1	88,6	87,6	8,7	10,3	11,0	1,1	1,0	1,3
українці	91,2	88,6	87,7	8,8	11,1	12,3	-	-	-
росіяни	96,7	96,9	96,0	-	-	-	3,2	3,0	3,9
білоруси	44,0	40,7	39,3	41,7	43,9	45,5	14,3	15,2	15,1
євреї	7,4	-	5,8	90,9	-	92,2	1,6	-	1,9
поляки	9,5	-	5,9	27,4	-	32,5	62,4	-	60,4
татари	75,6	-	56,7	22,6	-	38,5	1,6	-	4,2
молдовани	49,1	-	62,5	25,1	-	19,7	25,6	-	17,1
цигани	71,3	-	70,2	10,3	-	9,3	16,1	-	19,8
інші	40,4	-	-	47,0	-	-	12,0	-	-

*Обчислено за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – Т. IV. – Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. – М., 1973. – С. 182, 188; Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. – М., 1984. – С.102; Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. – М., 1991. – С. 84–87.

Про це свідчать дані Всеукраїнського перепису населення 2001 р. Зокрема, на той час у Миколаєві проживало 509 102 особи. З них 370010 українців (72,6 %), росіян 117458 (23 %). Мову своєї національності визнавало 327707 (64,3 %) осіб, російську 175471 (34,4%), українську 5507 (1,08 %). Серед українців рідною мову своєї національності визнавало 209203 особи (56,5 %), російську 160737 (43,4 %). Серед росіян 113753 (96,8 %) [27].

Серед національних меншин визнавалася рідною мова своєї національності лише азейбарджанцями, циганами та курдами. Переважна більшість білорусів, болгар, вірменів, грузинів, євреїв, молдован, поляків, німців, татар, узбеків визнавали за рідну російську мову. Проте це не означає, що вони мають не визначену національну ідентичність. Вони не називають себе росіянами, а отожднюють себе зі своїм народом. Отже, йдеться лише про мовну асиміляцію. Ніхто добровільно не відмовляється від мови, якщо для цього немає підстав.

Сьогодні багато розмов про кризові явища. Зазвичай кризові соціально-економічні процеси породжують і кризу ідентичності. «Без поняття “кризи” не існує поняття “ідентичність”»: у стабільні періоди людина не замислюється над тим, хто вона є? – все вже давно вирішено, їй залишається лише наслідувати належні зразки поведінки і тільки в епоху соціальних потрясінь свідомість охоплює сумніви» – стверджує вітчизняний дослідник В.В. Головка [28]. Ідентифікація полягає у виборі моделі поведінки. Потрібно говорити про національну ідентичність, що поєднує етнічну та політичну ідентичності. Її атрибутами є власна назва, історична територія, спільна історична пам'ять (міфи), спільна масова громадська культура, єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів спільноти, спільна економіка з

можливістю вільного пересування у межах національної території. Ідентичність не можлива там, де немає певних сакральних цінностей, що мають універсальне значення і авторитет для більшості членів суспільства. Історичний шлях етнічного розвитку народів Півдня України, сучасні етнонаціональні відносини свідчать про великий ступінь їх політичної, соціально-економічної, культурної, мовної, подекуди конфесійної спільності, що, безперечно, відкриває сприятливі перспективи етнічної консолідації. Успіх цього процесу залежатиме від державної підтримки національної самосвідомості, насамперед українського – чисельно переважаючого етносу, серйозної руйнації психологічних комплексів, особливо притаманних мешканцям міст (страх вивчення мови, почуття сорому, що розмовляють українською «селянською» мовою), від вирішення російською частиною населення проблеми своєї ідентифікації, а також збереження ідентичності всіх інших національних меншин і формування у них самопочуття причетності до української політичної нації та держави Україна. Ці цінності виробляє еліта. Самоідентифікація політичної еліти, її здатність підтримати соціальні структури суспільства значною мірою визначить подальший процес етнічної самоідентифікації населення мегарегіону.

Передбачити скільки років триватиме цей процес в регіоні складно. Багато залежить від послідовної, зваженої внутрішньої і зовнішньої політики держави. Варто лише пам'ятати, що будь-які спроби штучної консолідації народів не можуть привести до успіху. Всі заходи, які зачіпають національні почуття слід проводити обережно, проте надмірна пасивність, зволікання або самоізоляція держави і органів, що її представляють від вирішення національних проблем в умовах масової етнізації політики, при

недостатньому рівні етнічної самосвідомості і правової культури домінуючого етносу закладають у суспільстві стійкі тенденції деструктивного характеру. В цьому зв'язку достатня історична інформаційність населення дасть можли-

вість представникам різних етносів адекватно орієнтуватися в сучасному суспільстві, представляти і захищати свої інтереси, поважати інтереси і права інших людей, колективно вирішувати спільні проблеми.

Література

1. *Бабурин В., Шувалов В.* Україна: єдинство в різнообразии // Вибір. – 2001. – № 1–2. – С.125.
2. Одеськие известия. – 2003. – 17 января; Южная правда. – 2003. – 23 января; Наддніпрянська правда. – 2003. – 17 січня.
3. *Котигоренко В.* Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959 – 2001 рр. (за матеріалами переписів) // Людина і політика. – 2003. – № 2. – С.12.
4. Див. докладно: *Пронь Т.М.* Утворення Херсонської області – початок нового етапу в історії заселення Південного регіону України (1944–1959 рр.) // Південний архів. Зб. наук. пр. – Іст. науки. – Вип. 12. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003.
5. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. Р. 2133. – Оп. 2. – Спр. 1017. – Арк. 17–18, 54, 64.
6. Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії / *П.П. Панченко, М.Р. Плещ, Л.А. Шевченко та ін.* – К.: Либідь, 1997. – С. 8.
7. *Сінкевич Є.Г., Покачалова А.Г.* Становище переселенців із Польщі на теренах Херсонської області УРСР в 1944–1946 роках (за архівними матеріалами) // Південний архів. Зб. наук. пр. – Іст. науки. – Вип. 9. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2002. – С.75; ДАМО, ф. Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 58. – Арк. 150–151; Спр. 68. – Арк. 119.
8. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. Р. 2853. – Оп. 1, т. 2. – Спр. 127. – Арк. 50.
9. ДАМО, ф. Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 1358. – Арк. 79; Спр. 448. – Арк. 50–87; Спр. 1199. – Арк. 48.
10. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. Р. 1979. – Оп. 12. – Спр. 220. – Арк. 8, 16, 28; Ibid., ф. Р. 3451сч. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк.9; Ibid., ф. Р. 1979. – Оп. 9. – Спр. 23. – Арк. 235; ДАМО, ф. Р. 2853. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 11.
11. ДАМО, ф. Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 233. – Арк. 148; Спр. 448. – Арк. 33, 50–87; Спр. 1768. – Арк. 40.
12. *Кочубей А.* Оновлена земля Херсонська // Наддніпрянська правда. – 1967. – 23 грудня; Очерки истории Николаевской областной партийной организации / *А.А. Васильев, Ю.А. Горбань, И.Г. Гостев и др., ред. коллегия.* В.А. Васляев (отв. ред.) – Одесса, 1980. – С. 222; Авдальян М. У сім'ї єдиній // Наддніпрянська правда. – 1987. – 7 квітня; ДАМО, ф. Р. 2853. Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 1–3; ДАХО, ф. Р. 1979. – Оп. 10. – Спр. 1577. – Арк. 30.
13. ДАМО, ф. Р. 992. – Оп. 2. – Спр. 1524. – Арк. 142; Спр. 710. – Арк. 40; Спр. 1768. – Арк. 23.
14. ДАХО, ф. Р. 1979. – Оп. 10. – Спр. 1577. – Арк. 50; ДАМО, ф. Р. 992. – Оп. 6. – Спр. 446. – Арк. 240–242.
15. *Бугай М.Ф.* Депортації населення з України в 30–50-ті роки // Укр. іст. журн., 1990. – № 11. – С. 24; ДАХО, ф. Р. 3451сч. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 12–13.
16. ДАХО, ф. Р. 3451сч. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 12–16.
17. ДАМО, ф. Р. 2853. – Спр.40. – Арк. 15; Спр.51. – Арк. 13.
18. ДАХО, ф. Р. 2000. – Оп. 4. – Спр. 2039а. – Арк. 54–55 зв.
19. Село. Люди. Життя. Анкета «Південної правди» і облагпрому // Південна правда. – 1986. – 24 жовтня.
20. *Заболотний В.З., Лісецький М.Ф., Молодецький А.Є.* Миколаївська область. Географічний словник. Довідник. – Миколаїв, 1996. – С. 69.

21. Українське село: проблеми і перспективи / За ред. Л.О. Шепотько. – К., 1991. – С. 46.
22. Москвин Д.Д. Население СССР. Вопросы миграции (экономико-статистический обзор тенденций 60-х – 80-х годов). – М., 1991. – С. 156; Кузнецов Л.Р. Взаимосвязь миграции и брачности // Демографические процессы в СССР. Сб. научн. трудов Академия наук СССР. – М., 1990. – С. 58.
23. Петрова Т.П. Вказ.праця. – С. 118–121.
24. Там само.
25. Лавер О. Найшвидше збільшується кількість українських росіян // Молодь України, 1992. – 3 листопада.
26. Национальный состав населения Херсонской области по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. / Министерство статистики Украины; Херсонское областное управление статистики. – Херсон, 1992. – С. 1–2; Мовою статистики. Розподіл населення Миколаївської області за національністю та рідною мовою. Всесоюзний перепис населення 1989 р. // Країни. Науково-методичний збірник з проблем формування культури міжнаціонального спілкування. – Вип.1. – Миколаїв, 1992. – С. 27–30.
27. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. Статистичний збірник. Вип. 4. Розподіл населення Миколаївської області за національністю та рідною мовою. – Миколаїв: Державний комітет статистики України; Миколаївське обласне управління статистики, 2003. – С. 18–21.
28. Головка В.В. Ідентичність як метафора: шлях від психології до історіографії // Укр. іст. журн. – 2002. – № 3. – С. 32.

Трансформації традицій миколаївської єврейської громади (друга пол. XIX – поч. XX ст.)

Володимир Щукін

This article investigates the connection between changes in attitudes toward tradition in the Mykolaiv Jewish community and the migration processes that it underwent from the second half of the 19th century to the beginning of the 20th century. The article examines forms of preserving and transforming tradition in the spheres of family life, education, charity, etc.

Загальною думкою, якої дотримується більшість дослідників є твердження про те, що єврейські громади більшості міст Південної України мали найвищий рівень міграційної активності в порівнянні з іншими етнічними громадами. Історія формування миколаївської єврейської громади мала свої специфічні риси. Як відомо, євреї були вже серед перших жителів міста в кінці XVIII ст. На поч. XIX ст. єврейська громада швидко розросталася переважно за рахунок міграції і відігравала суттєву роль у соціально-економічному житті Миколаєва. Однак у 1829 р. було видано імператорський указ, відповідно до якого почалося виселення євреїв з міста, яке тривало до 1837 р. В подальшому майже 30 років вони не мали права проживати в Миколаєві та Севастополі. Лише з 1866 р. заборону було знято, і почалося відновлення єврейської громади. До міста переселялися євреї з сусідніх Херсона, Одеси, Єлисаветграда та містечок Нової Росії й Правобережної України.

Статистику зростання кількості єврейського населення в місті можна виявити, аналізуючи «Обзори Николаев-

ского военного губернаторства», а з 1901 р. – «Обзоры Николаевского градоначальства». За їх даними в 1870 р. єврейське населення за всіма показниками, крім співвідношення між кількістю народжених та померлих, поступалося загальноміським показникам, але через десятиліття, картина змінилася в протилежний бік. При цьому варто звернути увагу на те, що за це десятиліття загальна кількість міського населення зросла на 25,1 %, але для єврейського населення цей показник склав 49,3 %. Згодом, наближаючись до поч. XX ст., показник єврейської народжуваності поступово падав і в 1906 р. він вперше став нижче загальноміського, що можна пояснити наслідками погромів 1905 р. У 1908 р. цей показник знов виявився нижчим ніж загальноміський. В 1912 р. обидва показники вирівнюються, але в наступні роки показник єврейської народжуваності стабільно значно менший, ніж загальноміський. Порівнюючи показники природного приросту єврейського населення з його фактичним приростом, можна зробити такі висновки. В період

з 1870 до 1897 рр. фактичний приріст значно перевищував приріст природний. Це означає, що зростання єврейського населення в місті забезпечувалося за рахунок міграції. В подальшому впродовж 1898–1903 рр. показники природного й фактичного приросту суттєво не відрізнялися, що можна вважати свідченням того, що єврейське населення ставало все більш стабільною частиною населення міста. Це підтверджує і показник відсотка єврейського населення в складі жителів міста; у зазначений період цей показник коливався в межах 19,2–20,06 % і вище цього максимуму більше ніколи не підіймався. Лише в 1906 р. показник природного приросту перевищив приріст фактичний (фактичний приріст вперше мав негативний показник на 638 осіб). Вже з 1908 р. природний приріст значно поступався приросту фактичному, що свідчило про поновлення єврейської міграції (хоч і в незначних обсягах – 100–300 осіб на рік) в м. Миколаєві, яка відбувалася всупереч обмежувальним заходам з боку влади.

Не можна не звернути увагу на те, що показник смертності серед єврейського населення впродовж всього періоду був майже вдвічі нижчим загальноміського показника.

Як і раніше, родина залишалася однією з основних цінностей в єврейському суспільстві. Одночасно саме родина була носієм консервативності. На жаль, живих свідчень про життя єврейської родини в Миколаєві майже не збереглося, тому особливу цінність мають спогади відомої революціонерки Ф. Морейніс-Муратової, онуки відомого купця і підрядника Рафаловича. Його родина в Миколаєві була досить впливовим та замкненим сімейним кланом. Його онука згадувала: «Дед имел очень много детей, и мы возвращались в

среде своих многочисленных родных, составлявших своего рода еврейскую аристократию и почти не водивших знакомства с остальным еврейским населением города. Быт был настолько патриархален, что выдавали замуж и женили своих детей так, что жених и невеста видели друг друга только перед венцом. Таким образом вышла замуж и моя мать, причем дед взял зятя – моего отца к себе в дом, с тем, чтобы он, ранее изучавший только Талмуд, постепенно привык к коммерческим делам. С русскими не допускались в семье никакие отношения. Вся прислуга была еврейская, за исключением одной только русской девушки, которую держали для выполнения мелких работ в субботу... нам постоянно твердили, что мы внуки Рафаловича, что на Рафаловичей смотрит весь город и т.д. Моя мать была женщина неяркая, – она была неглупая и добросовестно несла семейные обязанности, была религиозна, но не отличалась фанатизмом, и если бы не влияние отца, которого она обычно во всем слушалась, не была бы особенно стойкой в соблюдении правил старого быта. Но отец был человек незаурядный – он выделялся своим умом, своей волей, своей религиозностью, доходившей до фанатизма, и своей честностью, доходившей до самоотвержения» [1, с. 160]. Варто зазначити, що родина Рафаловичів на той час проживала в Миколаєві понад 30 років. Звичайно, вести такий замкнений спосіб життя могла собі дозволити лише достатньо багата родина, але не можна не визнати, що значна кількість єврейських родин зберігали традиційний уклад життя.

Певний інтерес становить статистика шлюбів, що укладалися між євреями в Миколаєві, наведена в таблиці.

Статистика шлюбів, укладених між євреями по м. Миколаєву*
(за матеріалами оглядів Миколаївського військового губернаторства
та Миколаївського градоначальства)

Роки	Всього укладено шлюбів по Миколаєву	В т.ч. єврейських	%	% єврейського населення в місті	Шлюбів на 1 тис. єврейського населення
1870	523	43	8,1	9,2	8,9
1880	597	87	14,6	15	9,2
1895	597	151	25,2	18,7	10,3
1897	621	130	20,9	18,9	8,4
1898	675	127	18,8	19,2	8,1
1902	700	162	23,1	20,06	8,2
1903	804	192	23,9	20,05	9,6
1906	985	173	17,6	19,2	8,9
1908	794	130	16,4	19,3	6,6
1912	1003	179	17,8	19,1	8,6
1913	1087	148	13,6	18,9	8,5
1914	1014	151	14,9	18,1	7,1

* Підрахунки автора

За даними таблиці, співвідношення єврейських шлюбів, як правило, було близьким до показників частки єврейського населення серед жителів міста, але в 1895–1897 рр. та в 1902–1903 рр. перший показник суттєво перевищував другий, в подальшому співвідношення між ними лишалося протилежним. Показник кількості укладених шлюбів на 1 тис. єврейського населення зберігав відносну стабільність упродовж кінця XIX і перших років XX ст., досяг найвищого показника в 1895 р., але починаючи з 1908 р. маємо зниження, що певною мірою можна пояснити посиленням серед єврейського населення відчуття нестабільності, в зв'язку з регулярними спробами виселення євреїв з міста, що здійснювалися в цей період владою.

Найнижчий показник бачимо в 1906 р., що було своєрідною шоковою реакцією на погромні події 1905 р.

Юдаїзм дозволяє розлучення, акти якого реєструвалися в спеціальних метричних книгах. Аналіз «Книг для записи розводів между євреями» хоральної синагоги м. Миколаєва за 1880–1890 рр. показав, що за цей час зареєстровано 219 розлучень (до 20 % по відношенню до кількості єврейських шлюбів за цей же час). При цьому значна частина розлучень відбувалася через переїзд до іншої місцевості чи країни одного з членів подружжя. Як данина традиції, зберігався звичай левіратного шлюбу та халиці*. За десятиліття було лише 4 випадки застосування халиці (1,83 %). Крім того, за цей же період зареєстровано ще 4 випад-

* Левірат – звичай, згідно з яким бездітна вдова старшого брата ставала дружиною молодшого чи найближчого його родича. Халиця – процедура розірвання левіратного шлюбу, мала образливий характер по відношенню до нового чоловіка.

ки розлучення, в яких причиною вказувалося «хвороба чоловіка, щоб позбавити дружину від халиці». У випадку застосування халиці причиною розлучення зазначалося: «У зв'язку зі смертю чоловіка бездітним», або «За законом віри».

Не менш цікавим виявився аналіз миколаївських метричних книг за наступні 16 років (1891–1906 рр.). За цей час було здійснено 393 розлучення, і не було жодного випадку застосування халиці. Але за цей же період було 13 (3,3 %) розлучень «через хворобу чоловіка». Ситуацію пояснюють спеціальні записи, зроблені рабином під реєстраційними відомостями про такі розлучення. Під реєстрацією розлучення 27 квітня 1905 р. зазначено: «Развод условный на случай смерти мужа в течение 6 месяцев», пізніше дописано: «Развод стал действительным со дня его совершения по случаю смерти мужа, умершего 2 июня 1905 года». Одне з таких розлучень зареєстровано навіть після смерті чоловіка. Тож миколаївські євреї знайшли такий спосіб, щоб позбутися необхідності здійснення халиці. Очевидно, подібну ситуацію можна було спостерігати в більшості міст Півдня України, де проживали євреї [2].

Однією з традицій єврейської родини було позитивне ставлення до освіти. Дати освіту дітям (особливо хлопцям) вважалось священним обов'язком батьків. Освіта визначала становище людини в єврейській громаді, давала можливість заробити на життя. Вже невдовзі після свого повернення до Миколаєва євреї створюють традиційні релігійні училища-хедери. Аналіз матеріалів оглядів Миколаївського військового губернаторства та Миколаївського градоначальства надає в наше розпорядження таку статистику. В 1869 р. в місті було 20 хедерів, в яких навчалися 204 учня, що складало 60,4% від загальної кількості єврейських дітей, які відвідували

навчальні заклади. В подальшому кількість хедерів зростала, досягнувши найбільшої кількості – 36 в 1897 р. Надалі число цих закладів поступово зменшувалося, найменший показник – 12 мав місце в 1912 р.; поступово падав і відсоток, який складали учні хедерів серед дітей євреїв, які навчалися в міських навчальних закладах: від 42,9 % в 1894 р. – до 6,5 в 1908 р. Міська влада докладала чимало зусиль, щоб знищити хедери, але особливого успіху не досягла. Хедери не витримували конкуренції зі світськими навчальними закладами, популярність яких серед єврейської молоді постійно зростала. Долаючи обмежувальні «процентні норми», євреї-батьки робили все можливе, щоб їхні діти навчалися в державних навчальних закладах. Коли в 1863 р. в місті відкрилася перша гімназія, до неї подали заяви 105 євреїв та 38 християн [3]. На початок ХХ ст. в жіночих гімназіях Миколаєва 36–38% учнів складали єврейки, в чоловічій гімназії цей показник сягав 12,9%, а в комерційному училищі – понад 50%. Євреї були найбільш грамотною етнічною групою в Миколаєві. За даними Всеросійського перепису населення 1897 р. загальний рівень грамотності по місту складав 33,2 %, серед євреїв цей показник був 42,9 %. При цьому євреї зберігали свою мовну ідентичність, 89,3 % з них вважали рідною мовою єврейську [4: 98, 105–106, 110–111].

Релігійне життя завжди є визначальним чинником у життєдіяльності єврейської громади та самоідентифікації євреїв. У цілому миколаївське єврейство не відзначалося релігійним фанатизмом чи міжконфесійною нетерпимістю. Ними не знайдено ніяких документів, котрі свідчили б про конфлікти між прихильниками різних течій в юдаїзмі, що було характерним для сусідньої одеської громади. Модерністи, традиціона-

лісти, хасиди толерантно уживалися між собою.

Про невисокий рівень релігійності свідчило те, що велика кількість єврейських торговельних закладів працювали по суботах, а прикажчикам навіть довелося звертатися до градоначальника, щоб добитися можливості закінчувати роботу по п'ятницях раніше звичайного.

Миколаївський міський рабин Л. Віленський 1903–1906 рр. у своїх спогадах дав досить негативну оцінку стану релігійності міських євреїв. Він назвав Миколаїв містом «гойським» (неєврейським), де більшість євреїв, від низів до інтелігенції, не знали єврейської мови, не дуже цікавилися історією та долею єврейського народу. Навіть релігійні торгівці зерном укладали торгові угоди по суботах, тобто комерційні інтереси переважали над необхідністю дотримання традиції. Колишнього рабина дратувало і дивувало зростання кількості вихрестів серед єврейської інтелігенції, які брали активну участь в єврейській благодійній та освітній діяльності. Особливо його шокувало толерантне ставлення місцевих євреїв до вихрестів, хоч і сам він усвідомлював, що хрещення було для них вимушеним кроком заради успішної професійної діяльності. Згодом Л. Віленський залишив Миколаїв, став рабином у більш консервативній громаді м. Умані [5: 229].

Атмосферу, в якій часто проходили вибори міського рабина достатньо яскраво можна уявити по такому випадку. 21 липня 1881 р. міський голова доповів військовому губернатору про те, що 20 липня *«созваны были все сословия еврейского общества города Николаева для избрания местного раввина и его помощника»*. Кандидатами на посаду заявили себе 8 осіб. У ході виборів найбільшу кількість голосів набрав Абрам Розенберг, котрого і пропонувалося затвердити на цій посаді. Але вже 25 лип-

ня того ж року до губернатора надійшла скарга від групи євреїв. Її автори вважали, що вибори рабина слід скасувати через процедурні порушення, що викликало відкрите обурення виборщиків. Далі вони пишуть: *«...после баллотировки пяти первых кандидатов... в зале собрания настал такой шум и беспорядок, что никакими усилиями председателя и члена полиции не могли водворить спокойствия, следствием чего было то, что дальнейшая баллотировка сопровождалась при явном нарушении закона и порядка. Большинство избирателей оставило залу заседания»*. Далі говорилося, що міська управа неправильно склала списки виборців та ін. Військовий губернатор зажадав пояснень від міської управи. У відповіді міський голова заявив, що вибори рабина проведені правильно, без будь-яких порушень. Відповідь цілком влаштувала губернатора, який затвердив результати виборів [6, арк. 3, 5, 9–10]. Обидва адміністратори цілком спокійно поставилися до драматизованого опису подій скаргниками, побачивши в цьому лише характерний прояв традиційного єврейського плюралізму. Чиновники мали певний досвід у таких справах, зважаючи на те, що вибори рабина, які відбувалися кожні 3 роки не обходилися без скарг. Протягом 50 років ні один кандидат не здобув навіть 90 % голосів виборців.

Не зважаючи на невисокий рівень релігійності миколаївських євреїв, випадки їх хрещення були поодинокими. Приміром, за 1901–1902 рр. 7 осіб хрестилися в православ'я і один став протестантом [7, арк. 1–31]. В 1904 р. Херсонський віце-губернатор повідомляв Миколаївському градоначальнику про 2 випадки хрещення [8]. В 1907 р., коли перед миколаївськими євреями виникла загроза нового виселення, також було лише 2 таких випадки, причому один з хрещених відбував тюремне пока-

рання і явно прагнув полегшити своє становище. Навіть у період нової кампанії з виселення євреїв з Миколаєва, яку влада розгорнула в 1910–1913 рр., число хрещених суттєво не збільшилося.

Благодійність та взаємодопомога завжди були невід'ємними складовими життя єврейських громад, канонізованими багатовіковою єврейською традицією, одним із засобів, що дозволяв євреям виживати в нелегких умовах діаспори. Попри відносно невелику чисельність, єврейське населення Миколаєва виявляло надзвичайно велику активність в організації різних форм благодійності. В місті діяли 2 сиротинці, богадільня, училище для сиріт Талмуд-Тора, дешева їдальня. Безкоштовну медичну допомогу надавала єврейська лікарня, поховання бідняків здійснювалося за рахунок громади. Громада сплачувала за навчання значної кількості дітей бідноти. Карнавки для збирання пожертвувань було встановлено в синагогах, молитовних будинках, в єврейських торговельних закладах. Приміром, у списках жертвувателів старої синагоги за 1896–1900 рр. зафіксовано 562 особи [9]. Долаючи протидію місцевої влади, на початку XX ст. євреї активно створювали благодійні товариства. За нашими підрахунками протягом 1900–1916 рр. у місті діяли 9 єврейських благодійних товариств і один комітет, такої активності не виявила жодна з етнічних громад міста. Приміром, українських благодійних організацій не було жодної. Єврейські благодійні організації виявилися найбільш активними і результативними серед національних благодійних товариств Миколаєва. Бурхливий розвиток різних форм єврейської благодійності в кінці

XIX – на початку XX ст. свідчив про невтрачену здатність єврейської громади до взаємодопомоги та консолідації у вирішенні гострих соціальних проблем. Але при цьому так і не було реалізовано можливість об'єднати зусилля більшості благодійних організацій. Вони діяли розрізнено, часто шукаючи шляхи до вирішення однакових проблем і завдань. Така ситуація була відображенням збереження традиційного єврейського плюралізму [10].

Таким чином, єврейська громада м. Миколаєва впродовж другої половини XIX – початку XX ст., формуючись значною мірою внаслідок міграції, являла собою строкатий конгломерат єврейства, що походило з різних регіонів «смуги єврейської осілості». Будучи глибоко інтегрованим у процеси соціально-економічного розвитку міста, миколаївське єврейство переважно зберігало ті ознаки, які традиційно притаманні більшості єврейських громад: з одного боку, високий ступінь солідарності, взаємодопомоги, з іншого боку, це поєднувалося з не менш традиційним плюралізмом. Серед євреїв зберігали високу цінність родинні зв'язки, прагнення до набуття як традиційної єврейської, так і світської російської освіти. Рівень же релігійності поступово падав, що зумовлювало полегшене, часто формальне ставлення до релігійної традиції, іноді навіть нехтування нею. При цьому випадки хрещення євреїв мали поодинокий характер, суттєво не впливаючи на настрої в громаді. Вихрести достатньо активно брали участь у єврейській благодійності та інших заходах громади, відчуваючи толерантне ставлення до себе.

Література

1. Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. – М.: Сов. энциклопедия, 1989.
2. Детальніше див: *Щукін В.В.* Левірат в історії єврейського шлюбного права // Визначальні тенденції генезису державності і права. Зб. наук. пр. – Миколаїв, 2007. – С. 254–257.
3. Детальніше див: *Щукин В.* Евреи и российская система образования в конце XIX – начале XX в. (По материалам Николаевской области) // Материалы Десятой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. Часть I. – М., 2003. – С. 384–391.
4. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Т. XLVII. Херсонская губерния / Под ред. Н.А. Тройницкого – СПб.: Изд. Центрального Статистического Комитета, 1904.
5. *Полищук М.* Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881 – 1904. – М., 2002.
6. Державний архів Миколаївської області. Ф. 230, оп. 1, спр. 10955.
7. Державний архів Миколаївської області. Ф. 229, оп. 1, спр. 225.
8. Державний архів Миколаївської області. Ф. 229, оп. 1, спр. 797.
9. The Central Archive for the History of the Jewish People. Givat Ram. Jerusalem. File No Ru – 535.
10. Детальніше див: Єврейська благодійність у Миколаєві в II половині XIX – на поч. XX ст. // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. Видання Донецького національного університету. – 2007. – № 3/4 (33/34). – С. 135–139.

Німецькі поселення на Миколаївщині

Марина Козирева

This article examines the colonization of the Mykolaiv region with respect to the distribution of German settlers. The author addresses the issues of self-government, education, and cultural life among German settlers and discusses their politics toward the tsarist and Soviet regimes.

Протекціоністська політика уряду Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. сприяла масовому припливу німецьких іммігрантів на Південь України, в тому числі й на територію Миколаївщини, через нагальну потребу в швидкій колонізації краю лояльно налаштованим населенням. Цей потік регулювався розгалуженою системою державних пільг та заборон. Державою заохочувалося заснування переселенцями компактних поселень-колоній, керівництво якими здійснювалося на особливих засадах спеціально створеними урядом установами. Колоністам надавалися значні пільги: тимчасове звільнення від сплати податків (на 10 років), отримання до 65 десятин землі на родину, право самоврядування, вільного віросповідання та ін. [1].

Диференційований підхід з огляду на етнічну своєрідність повинен був сприяти кращому використанню економічного ресурсу, привнесеного переселенцями. Задля цього була створена низка поселень з етнічними й релігійними відмінностями та специфічною системою управління. На Миколаївщині

вздовж р. Березань іммігрантами із західнонімецьких земель були засновані у 1809 р. т.зв. Березанські колонії. Розселення німецьких колоністів відбувалося за релігійною ознакою: частина переселенців розміщувалася в католицьких колоніях Карлсруе, Ландау, Мюнхен, Раштадт, Шпейер, Шульц; лютерани та реформати були розташовані в лютеранських колоніях Рорбах і Вормс. У 1818 р. в цих колоніях оселилися вихідці з колишнього герцогства Варшавського. Таким чином утворилася німецька Березанська колоністська округа. У 1818–1822 рр. на її резервних землях нові іммігранти із Західної та Південно-Західної Німеччини заснували колонії Катериненталь, Йоганнесталь, Ней-Раштадт, Фрідріхсталь, Штутгарт, Ватерлоо [2].

Перші німецькі колоністи зустрілися з чималими труднощами, пов'язаними з адаптацією до нових природних, кліматичних і соціально-політичних умов. Та завдяки працелюбності й дисциплінованості вони за відносно короткий час досягли значних успіхів у хліборобстві, тваринництві та інших галузях сільського господарства, а також у розвит-

ку сільських ремесел і торгівлі. Визначальними у соціально-економічному розвитку німецьких поселень були особливості віросповідання, а вагомим чинником економічного піднесення стала своєрідна організація господарювання. Система землеволодіння всередині німецьких колоній, хоч і зазнала впливу традиційної російської общинної форми, однак суттєво від неї відрізнялася. Найяскравіше це проявилось у приватному землеволодінні менонітів*, підпорядкованому конфесійним традиціям: з метою збереження замкненості конгрегації кожна сім'я дістала право володіти і розпоряджатися землею, але лише в межах общини [3].

Продуктивність праці колоністів була значно вищою ніж місцевого населення. Економічний зиск товарноорієнтованих господарств сприяв поширенню в колоніях агротехнічних нововведень (як-от, чотири- й п'ятипільна і навіть шестипільна сівозміна, лісонасадження, розробка колоністського плуга, селекційна робота та ін.).

Самоврядування в німецьких колоніях здійснювали окружні й сільські прикази, які дбали про умови життя та порядок. Колоністи кожної колонії утворювали громаду з представництвом на загальних зборах по одному господарю від двору [4].

Велика увага в німецьких поселеннях приділялася освіті й вихованню дітей. Визначальним в освітньо-виховному процесі, як і у всіх сферах життєдіяльності колоній, був релігійний чинник. Колоністи, особливо меноніти, надавали вирішального значення ролі школи у вихованні, а, головне, впливу освіти на зміцнення у вірі членів общини. Завдяки цьому грамотність серед німців була найвищою з-поміж усіх етнічних груп

краю і за даними перепису 1897 р. становила 58,7–70% [5]. З огляду на конфесійні потреби створювалися й спеціалізовані навчальні заклади. Так, при католицькій церкві в колонії Карлсруе діяла духовна протосемінарія, де здобували освіту діти з усієї округи.

Переселення на територію Миколаївщини німців було пов'язано не тільки з утворенням землеробських колоній, а і з потребами Чорноморського флоту. Збільшення кількості переселенців сприяло створенню у Миколаєві в 1830 р. євангелічно-лютеранської парафії. Для її потреб у 1848 р. на вул. Адміральській була побудована кірха у псевдоготичному стилі в ім'я Спасителя (архітектор К. Акройд) [6].

Однак з другої половини ХІХ ст. протекціоністська політика царського уряду щодо німецьких поселенців змінилася наполегливими намаганнями урівняти колоністів у правах з рештою населення через економічну конкуренцію, в першу чергу, в земельному питанні. Спадкова система в німецьких колоніях, за якої господарство із всіма правами і обов'язками одержував тільки один син [7], а іншим виділялися гроші на обзаведення господарством, освіту [8] чи діяльність, безпосередньо не пов'язану із землеробством (ремесло, торгівля тощо), змушувала колоністів активно купувати чи брати в оренду земельні ділянки. Зростання німецького компонента у землеволодінні та промисловості на тлі посиленого політичного протистояння Росії й Німеччини, що набирала сили, сприяло виникненню «німецької проблеми», що вкрай загострилася напередодні та в роки першої світової війни. Наочним проявом цього стали ліквідаційні закони, спрямовані на вилучення власності німецьких поселенців, які

* Меноніти – протестантська секта у США, Канаді, Нідерландах (де була заснована в 30–40 рр. ХVІ ст.), Німеччині; проповідують пацифізм, покірливість.

обговорювалися й згодом були запроваджені в Російській державі протягом 1910–1917 рр. [9]. Дія цих законів призвела до часткової дестабілізації господарського механізму німецьких поселень, хоч кризові явища поки що не мали необоротного характеру, бо засоби виробництва залишалися власністю колоністів [10].

Однак подальші руйнування за часів революції та громадянської війни довели німецькі поселення регіону до катастрофічного стану. А глобальні трансформації початку 1920-х рр. (радикальне урізання земельних наділів, надзвичайно високий рівень оподаткування, трагічні наслідки голоду, постійні утиски з боку керівних установ, ігнорування релігійно-культурних особливостей та ін.) взагалі поставили колоністів на межу виживання, спричинивши потужну хвилю масової еміграції німецького населення за кордон.

У радянські часи в житті національних груп, що мешкали на Миколаївщині, як і в усій Україні, відбулися суттєві зміни. Після завершення громадянської війни загальна соціально-економічна й політична криза наочно продемонструвала хиткість радянської влади, незважаючи на військову перемогу. Це змусило державних керманців піти на певні поступки спочатку в соціально-економічній галузі (проголошення у 1921 р. нової економічної політики), а згодом і в національній (запровадження з 1923 р. політики коренізації). Декларована владою лінія на забезпечення рівноправності націй та народностей і розробка відповідної юридичної бази попервах сприяли активізації національно-культурного життя етнічних груп. У квітні 1924 р. як дорадчий орган при ВУЦВК була створена Центральна комісія у справах національних меншин, яка координувала роботу місцевих бюро. Комісія сприяла здійс-

ненню різноманітних заходів, запроваджуваних у рамках політики коренізації (як-то, створенню національних шкіл, періодичних видань, культурних організацій тощо) [11].

У відповідь на крайнє невдоволення населення численними попередніми прорахунками радянської влади керівні установи вдалися до виокремлення національних районів і сілрад як засобу, здатного не тільки дієво поліпшити соціально-економічний розвиток й задовольнити культурні потреби різних національних груп, а і прискорити їхнє залучення до соціалістичного будівництва. В межах заходів з національного районування постановою ВУЦВК та РНК УРСР від 30 квітня 1925 р. було затверджено створення у Миколаївській окрузі Ландауського німецького національного району (нині його територія в основному входить до складу Веселинівського району Миколаївської області), в якому німці становили більше 92 % населення. У травні 1926 р. Ландауський район перейменували на Карл-Лібкнехтовський.

Передбачалося, що національне районування сприятиме швидкому розвитку продуктивних сил цієї території. Великі надії покладалися на вміння й навички німецьких колоністів у справі ведення високорозвиненого сільського господарства, що знайшло живий відгук серед німецького населення. Однак створювані умови не сприяли втіленню цих поривань. Спроби часткового відновлення радикально зменшеної у попередні роки земельної забезпеченості німецьких поселень не піднесли землекористування колоністів на необхідний для цього рівень. Встановлені земельні норми не тільки не дали змоги розв'язати гостру земельну кризу в німецьких поселеннях, але і стали на заваді звичним для колоністів методам господарювання, бо унеможливлювали використо-

уваний раніш машинний обробіток землі та перешкоджали відновленню традиційної системи рільництва. За визнанням Миколаївського окрвиконкому Карл-Лібкнехтовський район був у 1926 р. найменш землевпорядкованим в окрузі (всього 7,46% до загальної площі району). В цілому ж за період непу сільськогосподарське виробництво в німецьких поселеннях району, визнаного радянськими інстанціями найкращим у Миколаївській окрузі за економічними показниками 1927 р., так і не досягло довоєнного рівня [12].

Система народної освіти у Карл-Лібкнехтовському німецькому національному районі наприкінці 1920-х рр. була представлена 19 школами (в т. ч. 8 трирічних, 4 чотирирічних, 1 п'ятирічна і 2 семирічні). В Ландау працювала сільськогосподарська школа, що готувала фахівців для німецького населення всієї України, та діяв дитячий будинок на 80 сиріт. Однак кількісні показники не відбивали характеру змін в освітній справі, що сталися в ході радянської модернізації. Абсолютна руйнація старої школи і формування нової системи освіти, що будувалася на принципах єдиної трудової школи соцвихівського типу та активній атеїстичній пропаганді [13], йшли всупереч традиційному в німецьких колоніях освітньо-виховному процесу, релігійне спрямування якого сприймалося колоністами як неодмінна ознака національно-культурної самобутності.

З посиленням тоталітаризму в радянському суспільстві відбулися якісні зміни в національній політиці держави. Тепер замість копіткої роботи серед національних груп, яка все більш ставала відчутним гальмом для міцніючої адміністративної машини, радянські установи намагалися нівелювати національну своєрідність у всіх сферах життєдіяльності [14], що на тлі соціально-економічних

трансформацій в країні призвело до глобальних катаклізмів. Так, згортання непу та запровадження суцільної колективізації не тільки унеможливило використання досвіду німецьких поселенців краю у налагодженні високопродуктивного індивідуального селянського господарства, але і поставило населення колоній на межу фізичного виживання, що її трагічно перейшли під час голодомору 1932–1933 рр.

Із зміцненням тоталітарного режиму поступово сходили нанівець різноманітні починання в національному будівництві за перше десятиріччя радянської влади. До того ж досить обмежені умови для задоволення культурних потреб етнічних груп постійно погіршувалися: закривалися національні школи, поступово згасало національно-культурне життя, ліквідовувалися національні адміністративно-територіальні одиниці. У 1939 р. було розформовано німецький Карл-Лібкнехтовський район (який тоді підпорядковувався Одеській області), а населені пункти, що входили до нього, були перейменовані: Раштадт став Поріччям, Рорбах – Новосвітлівкою, Катериненталь – Катеринівкою, Ландау – Широколанівкою, Ватерлоо – Ставками, Зульц – Веселим, Йоганесталь – Іванівкою, Карлсруе – Степовим, Шпейер – Пісчаним Бродом, Шенфельд – Криничками, Гальбштадт – Новоселівкою і т.ін. Така ж доля спіткала ще один німецький національний район – Високопільський (Фріц-Геккертівський), який увійшов до складу створеної в 1938 р. Миколаївської області (нині територія цього району – частина Херсонської області). Як і інші німецькі райони, він також зазнав ліквідації навесні 1939 р. Ці адміністративні трансформації відбувалися на тлі масових репресій щодо німецького населення регіону.

Трагічно склалася подальша доля німецького населення Миколаївщини. Хоч під час гітлерівської окупації фольксдойче були поставлені в особливе становище (продовольче забезпечення, податкові пільги та ін.) у порівнянні з рештою мешканців окупованих територій [15], однак етнічна належність не рятувала німецьких поселенців при найменших підозрах у нелояльності до фашистського режиму. Під час відступу гітлерівських військ німецьких поселенців Миколаївщини в обов'язковому порядку було вивезено спочатку до Польщі, а потім до Німеччини. Після завершення війни їх було повернено до СРСР, огульно звинувачено у колабораціонізмі та відправлено до Казахстану й Сибіру на спецпоселення, до трудармій, у табори тощо із заборобою повертатися в Україну назавжди. Навіть деякі пом'якшення життєвих умов радянських

німців у період хрущовської «відлиги» не привели до масового повернення колишніх німецьких поселенців Миколаївщини на українські землі.

Активізація національно-культурного життя німців Миколаївщини пов'язана вже з періодом української незалежності: створено миколаївське обласне відділення товариства дружби і культурних зв'язків з Німеччиною «Україна – ФРН»; після тривалої перерви з 1992 р. відновилися богослужіння в лютеранській кірсі у м. Миколаєві (на вул. Адміральській), яку відвідують переважно громадяни німецької національності; створюються самодіяльні творчі колективи, організовуються концерти, налагоджуються міжнародні зв'язки і т.ін. А у 2009 р. українська та закордонна громадськість буде відзначати 200-річчя заснування на території Миколаївщини Березанських колоній.

Література

1. Безносова О., Безносов А. Меннониты // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – Вып. 7. – Немцы Украины. Пилотный сборник. – М., 2002. – С. 136.
2. Брандес Д. Березанський колоністський округ // Немцы России: Энциклопедия. – Москва: ЭРН, 1999. – Т. 1. – С. 175.
3. Осташева Н.В. На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914–1931 гг. – М.: Готика, 1998. – С. 35–36, 38.
4. Айсфельд А. Российские немцы и самоуправление: планы и действительность // Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие (1871–1941 гг.): Материалы 8-й международной научной конференции, Москва, 13–16 октября 2001 г. – М.: ЗАО «МДЦ Холдинг», 2002. – С. 32–33.
5. Назарова С.М. Про вклад німецьких колоністів у розвиток сільського господарства та культури Півдня України (XIX ст.) // Країни. Науково-методичний вісник з проблем формування культури міжнаціонального спілкування та духовного відродження. – Вип. 2. – Миколаїв, 1993. – С. 23.
6. Кухар-Онышко Н.А. Архитектура Николаева (конец XVII – начало XX веков). – Николаев, 2001. – С. 52.
7. Деннингхаус В. Безземельные // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – Вып. 7. – Немцы Украины. Пилотный сборник. – М., 2002. – С. 14.
8. Безносова О., Безносов А. Меннониты // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – Вып. 7. – Немцы Украины. Пилотный сборник. – Москва, 2002. – С. 137.
9. Осташева Н. Ликвидационные законы // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – Вып. 7. – Немцы Украины. Пилотный сборник. – М., 2002. – С. 124–125.
10. Осташева Н. Хортицкие меннонитские колонии в условиях экономического кризиса 1915–1923 гг. // Вопросы герман-

ской истории. Немцы в Украине: Материалы украинско-германской научной конференции. Днепропетровск, 26–29 сентября 1995 г. – Днепропетровск: ДГУ, 1996. – С. 136–137.

11. *Кулинич І.М., Кривець Н.В.* Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.: Інститут історії України, 1995. – С. 203–204.

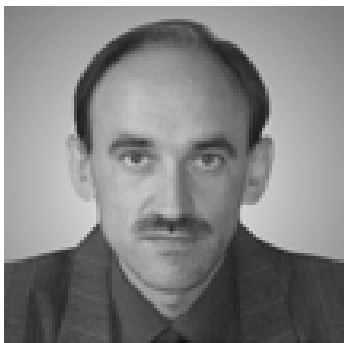
12. *Козирева М.Э.* Трансформация сельскохозяйственного производства в Ландауском (Карл-Либкнехтовском) немецком районе в период НЭПа // Немцы Одессы и Одесского региона: Сборник докладов, сде-

ланных на международных научных конференциях в Геттингене (Германия). – Одесса: «Астропринт», 2003.

13. *Кузьменко М.М.* Система освіти в УСРР у 1920-х рр.: Історико-теоретичний аспект // Укр. іст. журн. – 2004. – № 5. – С. 72.

14. *Єфіменко Г.Г.* Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938) // Укр. іст. журн. – 2000. – № 4. – С. 38–46.

15. *Коваль М.В., Медведок П.В.* Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) / Укр. іст. журн. – 1992. – № 5.

Ментальність населення Півдня України в контексті міграційних процесів

Юрій Котляр

This article examines how processes of migration have influenced the formation of a southern Ukrainian mentality.

Категорія «ментальність» є однією з фундаментальних духовних та соціально-психологічних ознак людської особистості. Менталітет є однією з найглибших характеристик індивідуальної свідомості людей, підсвідомою (неусвідомлюваною) і тому надзвичайно стійкою щодо зовнішніх (насамперед – асиміляторських впливів). Під ментальністю розуміють стійкі структури глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, що визначають устремління, нахили, орієнтири людей, у яких виявляються національний характер, загальновизнані цінності, суспільна психологія. Ментальність означає дещо спільне, що лежить в основі свідомого і підсвідомого, логічного та емоційного, тобто вона являє собою глибоке джерело мислення, ідеології та віри, почуттів та емоцій. Ментальність народу – це його світосприйняття, світовідчуття, бачення себе в світі, тобто – це своєрідна «душа народу»

«Українська ментальність – це специфічне світобачення українського народу, яке значною мірою впливає на його

вибір власної історичної долі» [1: 3]. Слід додати, що українська ментальність була і є основою різних форм опору, в тому числі збройної боротьби за національну незалежність, самостійність та державність України [2: 11]. Український народ протягом багатьох віків асоціювався з поняттями землеробства і селянства, які переживали значні трансформації в критичні періоди історії, зокрема в першій третині ХХ ст., а також впливу етнічних, природно-географічних, релігійних та міграційних чинників. Саме їх в контексті південноукраїнського регіону ми і розглянемо.

Найглибші шари української ментальності закладені землеробством, яке з найдавніших часів було основним заняттям українців. Саме воно визначило особливості їх світобачення, культурні орієнтири та соціальну організацію. Весь уклад життєдіяльності українців (праця, традиції, культура, мова) ідеально адаптовані до однієї й тієї ж території (ландшафту), зумовлені природним циклом і сільськогосподарським календарем. Закодована на рівні підсві-

домості, закріплена у традиціях та мові, ця інформація крізь століття дає свої імпульси, зумовлюючи такі характерні риси українського національного характеру, як тонке відчуття гармонії, зважений підхід до вирішення складних справ, працьовитість, миролюбність, ліричне сприйняття життя, м'який гумор, відчуття хазяїна та певний індивідуалізм.

Національна самосвідомість українців розвинулася на ґрунті етнографічних відмінностей, особливостей психіки, культурних змагань і нашарувань, що зв'язували Україну із Західною Європою, та історично усталеного побуту народного життя, просякненого духом демократизму [3: 23]. При цьому велику роль відігравали міграційні процеси, які робили територію України складовою частиною загальноєвропейського процесу.

Ментальність – це спільне «психологічне оснащення» представників певної культури – в даному разі селянства, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення. Воно й визначає вреншті-решт поведінку людини, соціальної групи, внаслідок чого суб'єктивний «зріз» суспільної динаміки органічно включається до об'єктивного історичного процесу [4: 91]. Отож, ментальні настанови на всіх рівнях буття українського селянина мають стати невід'ємним компонентом структури історичного пояснення.

Українська ментальність, народна підсвідомість, породжена неповторною і самодостатньою системою звичаєвого права, спроможна в усі часи утверджувати право на свободу, землю, власність, працю, вільне господарювання.

Існували виразні відмінності між українськими і російськими селянами, що робили проекти розв'язання в загально-російському масштабі аграрного питан-

ня малопридатними для українського села. На протилежність до Росії, де переважачим типом селянських господарств були громади («община», «мир»), українські селяни надавали перевагу індивідуальному господарюванню на землі. Переважання індивідуального господарювання та слабкість громади російського типу в Україні сприяли розвитку сильних власницьких настроїв серед селянства [5: 130]. Мають ментальні відмінності в залежності від регіону і українські селяни. На це явище вперше звернув увагу М. Грушевський. У статті «Малі діла» він вказував, що у Східній Україні небезпечність життя виховувала у людей «сміливість, ризик, нахил до ширших перспектив, здібність оцінити досягнення поставленої мети вище над всякі матеріальні розрахунки, готовність все поставити на карту за здійснення того, що ставилося вище над спокій, вигоду і саме життя»; в Галичині, яка була «свого роду тихим і тісним запічком, де хоронилися люди, яким наприкрилося більш ризиковане, тривожне, але і більш дозвоільне життя полудневих погранич», формувалися риси «витривалості, пасивного завзяття, упертості» [6: 203].

На нашу думку, специфікою Півдня України було психологічне неприйняття селянством деспотичного характеру центральної влади, будь-якого насилля у сфері його особистих і суспільних прав, усвідомлення своєї сили і незалежності. Селяни намагалися утверджувати право на свободу, землю, власність, працю, вільне господарювання. Під впливом сильного колективного стресу (революції, війни, стихійні лиха), що діяв протягом тривалого часу і практично не припинявся, починаючи з кочових набігів і закінчуючи більшовицькими експериментами, селянська ментальність проявлялась у неприйнятті будь-якої з існуючих влад, крім

власної. Це вилилось у постійну боротьбу селян проти існуючих влад. Повстанський рух на Півдні України мав глибоке історичне коріння. Він поширювався з тих окраїнних територій, на які весь час нападали вороги, і від волелюбності селянства, яке не приймало насадженої влади [7].

Ще однією суттєвою особливістю Півдня, що впливала на формування ментальності, був природно-географічний чинник – степ, що охоплював округи Донецького басейну, узбережжя Чорного та Азовського морів. Більшість ґрунтів цього регіону – чорноземи, лише узбережжя морів відзначається піщаниками. Клімат у зв'язку з нерівномірністю розподіленими у часі опадами характеризується посухою у літні місяці, суховіями та чорними бурями, що призводять до нестабільності врожаю, не дуже сприятливий для розвитку рільництва [8: 178]. Такий природний фон формує у населення впертий, відважний характер, жагу до боротьби, бажання захищати власні інтереси, навіть шляхом збройного опору.

Південна Україна надзвичайно строката у національному відношенні, що також відіграло не останню роль у формуванні ментальності регіону. Згідно з підрахунками М. Кордуби, М. Шаповала і В. Солдатенка в 1914 р. Степова Україна (Таврія, Катеринославщина, Херсонщина та українські частини Кубані й Ставропілля) мали: 240822,8 км² та 10810500 чоловік (українців – 6475770, росіян – 2558550, поляків – 62250, євреїв – 658820, німців – 368730, інших національностей – 395220 осіб) [9: 6]. Така етнічна мозаїчність була пов'язана з міграційно-колонізаційною політикою як царського уряду, так і стихійною народною колонізацією. При цьому урядова міграція мала іноземний характер, а народна – український. Етнічна строкатість «виховувала» у місцевого населен-

ня терпимість до іноземної мови, традицій, культури, відкритість до сприйняття нового, що допомагало у веденні власного господарства.

На специфіку ментальності селянства Півдня України впливав і релігійний чинник, особливо православ'я. Православна релігія завжди займала чільне місце в житті селянина, хоча ставлення до неї інколи мало панібратський характер (наприклад, недотримання посту, вихід на роботу під час релігійних свят). Проте авторитет священнослужителів на селі був беззаперечним. Про що свідчать факти, що у ролі «роз'яснителя» подій Лютневої революції 1917 р. виступали настоятелі місцевих церков. Релігія допомагала селянину стати і залишитися справжнім охоронцем українського народного духу. Як писав П. Куліш: «... люде свіжі, не затуманені і од праведного Бога не одвернені!» [10: 253].

Найважливішою складовою релігії завжди була і залишається духовна музика. Музика впливає на серце та розум, а тому може використовуватися на добро або на зло. Проте існує ще одна складова музики – її вплив на найглибші ментальні основи того чи іншого народу. І в цьому плані слід виділити саме духовну музику, головним завданням якої було виховання людини, починаючи з найдавніших часів. Всі 150 псалмів у Біблії – лірика, духовні пісні та мотиви – шедеври літературної творчості, проте раніше їх співали і завдяки цьому сила впливу псалмів була набагато більшою. Музика, яка базувалася на священному Писанні керувала життям і відкладалася у підсвідомості [11: 193].

На території України духовна музика почала розвиватися з часів Давньої Русі. Із найдавніших хорів найбільш відомими були київський і новгородський. Вони і репрезентували знаменні право-

славні наспіви [12: 43–45], які закликали народ до боротьби з іноземними загартниками, захисту власної національної культури. Аналогічний вплив на південноукраїнське населення також мала духовна музика. Вона закликала людину до прекрасного, стабілізувала психологічний стан суспільства, допомагала пережити важкі часи.

Одним із найкритичніших періодів у випробовуванні південноукраїнського національного духу стали хронологічні межі першої третини ХХ ст. Безкінечні війни, революції, стихійні лиха, більшовицькі заходи щодо знищення селянина-власника («воєнний комунізм», колективізація, голодомори) з невеликою перервою на неп. Всі ці події трансформували селянську ментальність, пристосовуючи її до жорстоких реалій часу. З першого погляду українська історія 1917–1923 рр. може здаватися історією військового протиборства між різними арміями, кожна з яких прагнула встановити свій контроль над українською територією. Однак особливістю цих армій було те, що їх склад підлягав сильним змінам. Були випадки, коли одні й ті ж самі солдати переходили по 3–4 рази з однієї армії в іншу, нарешті залишаючись в якомусь повстанському загоні. Це було зрозумілим явищем, бо основна частина солдат воюючих сторін складалася з насильно мобілізованих селян. У кінцевому рахунку ефективність військово-політичного контролю над Україною залежала від того, як і наскільки кожна з сторін могла дати собі раду з українським селянством. Проблема з селянами, однак, полягала в тому, що як політична сила вони відзначалися дуже мінливими настроями. Селяни спочатку вітали кожну нову владу, яка обіцяла розв'язати земельне питання відповідно до їх інтересів, пізніше розчаровувалися нею в результаті невиконання обіцянок, а в кінці повставали проти неї, якщо

дозволяла військово-політична ситуація (або принаймні байдуже спостерігали її падіння). А далі весь цикл повторювався знову.

У цей період селянський суспільний ідеал будувався на таких важливих складових як земля, особиста воля, праця і прагнення до взаємодопомоги. Проте ні одна із існуючих на той час влад не забезпечувала реалізацію такого ідеалу. Тому селянство було змушене вдаватися до повстанської боротьби проти всіх влад. За твердженням А.Граціозі, «... тут [в Україні] розгорнувся перший селянський національно- та соціально-визвольний рух у столітті» [13: 21]. На жаль, цей рух не дійшов до логічного завершення – створення національної держави на засадах української ментальності.

Перемогу здобули більшовики, що поставили собі за мету знищити селянина-власника – головного носія ідей української державності. Війна більшовицької партії проти українського селянства велася з 1918 по 1933 р. Єдиним світлим періодом можна вважати 1923–1928 рр. – час розквіту нової економічної політики, коли село змогло відбудуватися після років війн та революцій. Саме за часів непу селянин знову «відчув» себе власником і хоч в деякій мірі, але побачив реалізацію свого суспільного ідеалу.

З 1929 р. почалися розкуркулення, депортації, колективізація і голод-геноцид 1932–1933 рр. Такими заходами було винищено селянську еліту, здібних та ініціативних виробників-власників, носіїв справжньої української ментальності і врешті-решт підірвано існування однієї із найдавніших і найпотужніших в світі сільськогосподарських цивілізацій [14: 130].

Про голод в селянській ментальності об'єктивно свідчить усна народна творчість, музика. Традиційна українська

пісня починає відбивати реалії селянської трагедії 1932–1933 рр. Серед них сумно знаменита «Дума про голод», за виконання якої 225 кобзарів були розстріляні під Харковом в 1934 р. [15: 185].

Наслідки цієї катастрофи колосальні як на демографічному, так і на психолого-ментальному рівні: традиційне українське село зі своїми звичаями перестало існувати [15: 182]. Це знищення завдало сильного удару по українському національному духу, який здавна знаходив собі притулок у глибині селянських мас. Дещо змінився суспільний ідеал – вже не було такого бажання одержати землю та зайнятися індивідуальним господарюванням. Проте українська ментальність зберегла найголовніше – прагнення населення до створення незалежної держави, що і проявилось в 1991 р. Для цього потрібен був час, щоб вирости і змогли себе реалізувати нові носії української селянської ментальності.

Таким чином, період першої третини ХХ століття став тим переломним моментом для українського селянства, коли відбулася різка зміна його духовної основи – ментальності. Сільське населення, що зберігало традиції стародавньої землеробської культури, світо-

бачення предків-бунтарів і захисників Вітчизни мало шанс, спираючись на власний суспільний ідеал (земля, воля, індивідуальне господарство, культурні традиції), відродити незалежну Українську державу. В цьому плані показовим є селянство Півдня України, яке акумулювало в собі найбільш характерні риси давнього українця: життя в степу, терпимість до іноземних звичаїв, любов до православ'я, духовно-народної музики та неприйняття будь-якої влади, крім своєї. Проте більшовицький підхід до селянського питання привів до знищення індивідуального власника – справжнього носія української духовності. Єдиним відходом від цього процесу можна вважати лише період нової економічної політики, коли селянство змогло «відчути», що дає на практиці хоч би часткова реалізація його суспільного ідеалу. Тому неп слід розглядати і як останню спробу втілити селянський ідеал на початку ХХ століття, який базувався на прадавніх духовних основах. Подальші ж історичні події привели до загибелі справжніх носіїв української ментальності, а сама ментальність більше ніж на півстоліття перейшла в латентний стан, поки не були виховані її нові носії.

Література і джерела

1. Храмова В. До проблеми української ментальності // Українська душа. – К.: МП «Фенікс», 1992.
2. Місєвра І.В. Проблеми ментальності та національної самосвідомості: спроби дослідження витоків. – Одеса: Астропринт, 1998.
3. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн.. – Кн. 1. – К.: Либідь-Військо України, 1994.
4. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Довіра; Генеза, 1996.
5. Грицак Я. Українська революція, 1914–1923 рр.: нові інтерпретації // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Випуск 2. – Львів, 1999.
6. Основи етнодержавознавства. – К.: Либідь, 1997.
7. Боряба. – 1920. – 10 марта.
8. Святець Ю.А. Франциск Ассизський, Деер Есологу та варіант врахування впливу природно-географічного чинника на соціально-економічну структуру селян-

ських господарств України у роки непу // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1995.

9. *Солдатенко В.Ф.* Проблеми класово-і національно-політичних сил у концепції української революції // Укр. іст. журн. – 1997. – № 5.

10. *Куліш П.* Твори в двох томах. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1980.

11. *Симонова А.Е.* Влияние музыки на человека и религиозный фактор // Исторична наука: проблеми розвитку. – Луганськ: Вид. СНУ ім. В. Даля, 2002.

12. Протоиерей Василий Металлов. Очерк истории православного церковного пения в России. / Репр. изд. – Свято-Троїцкая Сергієва Лавра, 1995.

13. *Грациози А.* Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933: Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2001.

14. *Безансон А.* Війна більшовиків проти селян. // Всесвіт. – 1993. – № 9–10.

15. *Капустян Г.* Голод і селянська ментальність // Голод-геноцид 1933 р. в Україні. – Київ-Нью-Йорк: Вид. М.П.Коць, 2000.

Міграційні процеси у Харківській області

Олена Ракітіна

This article provides a comprehensive examination of migration patterns for the Kharkiv Oblast, or region, for the year 2007. It includes information about internal, interregional, and international migration.

Міграційний рух населення, що є одним із чинників, які формують чисельність населення, позначається на багатьох сферах соціально-економічного та політичного життя будь-якого регіону. Впродовж 2007 р. у Харківській області міграційними потоками було охоплено 101917 осіб, що на 1007 осіб менше ніж у попередньому році.

Спад міграційної активності населення спостерігається на Харківщині, починаючи з 2004 р. Так, у 2005 р., у порівнянні з 2004, кількість мігрантів зменшилась на 11841 особу, або на 13,0 %. Потік прибулих у 2007 р. складав 52974 особи, а вибулих – 48943 (див. табл. 1).

Міграційна активність населення області традиційно вища у вересні – жовтні, а найнижча квітні – травні.

Таблиця 1

Загальна міграція по області у 2007 р.

Міста і райони	Осіб			На 100 000 осіб		
	кількість прибулих	кількість вибулих	сальдо міграції	кількість прибулих	кількість вибулих	сальдо міграції
Всього по області	52974	48943	4031	1889,2	1745,5	143,7
м.Харків	26460	23052	3408	1812,9	1579,4	233,5
м.Ізюм	1080	847	233	2007,5	1574,4	433,1
<i>міськради</i>						
Куп'янська	1794	1740	54	3020,2	2929,3	90,9
Лозівська	1501	1329	172	2162,8	1915,0	247,8
Льботинська	530	330	200	2137,1	1330,7	806,4
Первомайська	726	691	35	2304,8	2193,7	111,1
Чугувська	375	611	-236	1096,5	1786,5	-690,0

Закінчення таблиці 1

Міста і райони	Осіб			На 100 000 осіб		
	кількість прибулих	кількість вибулих	сальдо міграції	кількість прибулих	кількість вибулих	сальдо міграції
<i>райони області</i>						
Балаклійський	1621	1647	-26	1876,2	1906,2	-30,0
Барвінківський	134	683	-549	496,3	2529,6	-2033,3
Близнюківський	349	589	-240	1572,1	2653,1	-1081,0
Богодухівський	717	851	-134	1715,3	2035,9	-320,6
Борівський	252	512	-260	1333,4	2709,0	-1375,6
Валківський	749	682	67	2229,2	2029,8	199,4
Великобурлуцький	280	528	-248	1124,5	2120,5	-996,0
Вовчанський	1046	959	87	2075,4	1902,8	172,6
Дворічанський	332	454	-122	1685,3	2304,6	-619,3
Дергачівський	1737	1133	604	1816,9	1185,1	631,8
Зачепилівський	223	307	-84	1327,4	1827,4	-500,0
Зміївський	776	918	-142	1027,8	1215,9	-188,1
Золочівський	191	447	-256	640,9	1500,0	-859,1
Ізюмський	541	545	-4	2732,4	2752,6	-20,2
Кегичівський	380	439	-59	1704,0	1968,6	-264,6
Коломацький	107	169	-62	1321,0	2086,4	-765,4
Красноградський	1241	1196	45	2646,0	2550,1	95,9
Краснокутський	753	669	84	2477,0	2200,7	276,3
Куп'янський	783	783	–	2889,3	2889,3	–
Лозівський	684	826	-142	2150,9	2597,4	-446,5
Нововодолазький	500	615	-115	1369,8	1684,9	-315,1
Первомайський	377	452	-75	2082,8	2497,2	-414,4
Печенізький	220	191	29	2000,0	1736,4	263,6
Сахновщинський	439	651	-212	1868,1	2770,2	-902,1
Харківський	4635	2787	1848	2527,2	1519,6	1007,6
Чугуївський	896	683	213	1862,8	1419,9	442,9
Шевченківський	545	627	-82	2500,0	2876,1	-376,1

У цілому міграція поділяється на три потоки: внутрішньорегіональну, міжрегіональну та міждержавну, що відображено на таблиці 2 (див.)

Таблиця 2

	Осіб			На 100 000 жителів		
	кількість прибулих	кількість вибулих	сальдо міграції	кількість прибулих	кількість вибулих	сальдо міграції
Всі потоки міграції	52974	48943	4031	1889,2	1745,5	143,7
<i>у тому числі</i>						
Внутрішньо- регіональна	30414	30414	–	1084,7	1084,7	–
Зовнішня	22560	18529	4031	804,5	660,8	143,7
<i>у тому числі</i>						
Міграція за межі України	3563	2252	1311	127,0	80,3	46,7
<i>у тому числі</i>						
країни СНД	1855	1152	703	66,1	41,1	25,0
інші країни	1708	1100	608	60,9	39,2	21,7
Міжрегіональна міграція	18997	16277	2720	677,5	580,5	97,0

Внутрішньорегіональна міграція. Внутрішньорегіональна міграція (від усіх прибулих – 57,4 % та вибулих – 62,1 %) характеризує рух населення в межах області в напрямках «місто-село», «село-місто» і не впливає на формування загальної чисельності населення, але має суттєве значення щодо зміни чисельності міського та сільського населення області.

Починаючи з 2002 р., у складі внутрішньорегіональної міграції переважав рух населення з сільської місцевості у міські поселення. За рахунок цього найбільше міське населення зросло у 2005 р. (на 1852 особи), але у подальші роки цей процес уповільнився. Так, у 2007 р. міське населення збільшилось на 1240 осіб (див. табл. 3).

Таблиця 3

Внутрішньорегіональна міграція по області у 2007 р.

Міста і райони	Осіб			На 100 000 осіб		
	кількість прибулих	кількість вибулих	сальдо міграції	кількість прибулих	кількість вибулих	сальдо міграції
Всього по області	30414	30414	–	1084,7	1084,7	–
м.Харків	9948	10451	-503	681,6	716,1	-34,5
м.Ізюм	730	584	146	1356,9	1085,5	271,4
<i>міськради</i>						
Куп'янська	1516	1490	26	2552,2	2508,4	43,8
Лозівська	1117	993	124	1609,5	1430,8	178,7

Закінчення таблиці 3

Міста і райони	Осіб			На 100 000 осіб		
	кількість прибулих	кількість вибулих	сальдо міграції	кількість прибулих	кількість вибулих	сальдо міграції
Люботинська	404	244	160	1629,0	983,9	645,1
Первомайська	609	583	26	1933,3	1850,8	82,5
Чугуївська	239	397	-158	698,8	1160,8	-462,0
<i>райони області</i>						
Балаклійський	1271	1321	-50	1471,1	1528,9	-57,8
Барвінківський	60	294	-234	222,2	1088,9	-866,7
Близнюківський	200	349	-149	900,9	1572,1	-671,2
Богодухівський	561	697	-136	1342,1	1667,5	-325,4
Борівський	150	322	-172	793,7	1703,7	-910,0
Валківський	604	558	46	1797,6	1660,7	136,9
Великобурлуцький	227	441	-214	911,6	1771,1	-859,5
Вовчанський	843	803	40	1672,6	1593,2	79,4
Дворічанський	228	354	-126	1157,4	1797,0	-639,6
Дергачівський	1370	887	483	1433,0	927,8	505,2
Зачепилівський	118	146	-28	702,4	869,0	-166,6
Зміївський	582	743	-161	770,9	984,1	-213,2
Золочівський	144	376	-232	483,2	1261,7	-778,5
Ізюмський	400	394	6	2020,2	1989,9	30,3
Кегичівський	267	307	-40	1197,3	1376,7	-179,4
Коломацький	78	134	-56	963,0	1654,3	-691,3
Красноградський	916	945	-29	1953,1	2014,9	-61,8
Краснокутський	582	538	44	1914,5	1769,7	144,8
Куп'янський	627	612	15	2313,7	2258,3	55,4
Лозівський	556	628	-72	1748,4	1974,8	-226,4
Нововодолазький	404	513	-109	1106,8	1405,5	-298,7
Первомайський	326	379	-53	1801,1	2093,9	-292,8
Печенізький	175	164	11	1590,9	1490,9	100,0
Сахновщинський	327	467	-140	1391,5	1987,2	-595,7
Харківський	3613	2186	1427	1970,0	1191,9	778,1
Чугуївський	758	563	195	1575,9	1170,5	405,4
Шевченківський	464	551	-87	2128,4	2527,5	-399,1

Міжрегіональна міграція. Для області в цілому найбільш відчутною є міжрегіональна міграція (вибуття населення до інших регіонів та прибуття з них), адже саме вона впливає на зміни загальної чисельності населення області. У 2007 р. обсяг цієї міграції складав

35,9 % від усіх прибулих та 33,3 % – від усіх вибулих.

Протягом ряду років міжрегіональна міграція у Харківській області мала додатне сальдо, у 2007 р. воно складало 2720 осіб.

Таблиця 4

Міжрегіональна міграція по області у 2007 р.

Міста і райони	Осіб			На 100 000 осіб		
	кількість прибулих	кількість вибулих	сальдо міграції	кількість прибулих	кількість вибулих	сальдо міграції
Всього по області	18997	16277	2720	677,5	580,5	97,0
м.Харків	13609	11068	2541	932,4	758,3	174,1
м.Ізюм	289	197	92	537,2	366,2	171,0
<i>міськради</i>						
Куп'янська	233	171	62	392,2	287,9	104,3
Лозівська	368	295	73	530,3	425,1	105,2
Люботинська	105	71	34	423,4	286,3	137,1
Первомайська	93	75	18	295,3	238,1	57,2
Чугуївська	124	197	-73	362,6	576,0	-213,4
<i>райони області</i>						
Балаклійський	309	275	34	357,6	318,3	39,3
Барвінківський	74	389	-315	274,1	1440,7	-1166,6
Близнюківський	149	231	-82	671,2	1040,5	-369,3
Богодухівський	143	140	3	342,1	334,9	7,2
Борівський	100	176	-76	529,1	931,2	-402,1
Валківський	122	106	16	363,1	315,5	47,6
Великобурлуцький	47	78	-31	188,8	313,3	-124,5
Вовчанський	174	128	46	345,3	254,0	91,3
Дворічанський	94	82	12	477,1	416,2	60,9
Дергачівський	294	208	86	307,5	217,6	89,9
Зачепилівський	102	156	-54	607,1	928,6	-321,5
Зміївський	184	147	37	243,7	194,7	49,0
Золочівський	47	70	-23	157,7	234,9	-77,2
Ізюмський	128	140	-12	646,5	707,1	-60,6
Кегичівський	100	120	-20	448,4	538,1	-89,7
Коломацький	24	33	-9	296,3	407,4	-111,1
Красноградський	308	234	74	656,7	499,0	157,7
Краснокутський	154	128	26	506,6	421,1	85,5
Куп'янський	128	144	-16	472,3	531,4	-59,1

Закінчення таблиці 4

Міста і райони	Осіб			На 100 000 осіб		
	кількість прибулих	кількість вибулих	сальдо міграції	кількість прибулих	кількість вибулих	сальдо міграції
Лозівський	119	171	-52	374,2	537,7	-163,5
Нововодолазький	86	94	-8	235,6	257,5	-21,9
Первомайський	41	64	-23	226,5	353,6	-127,1
Печенізький	38	24	14	345,5	218,2	127,3
Сахновщинський	108	181	-73	459,6	770,2	-310,6
Харківський	922	512	410	502,7	279,2	223,5
Чугуївський	117	103	14	243,2	214,1	29,1
Шевченківський	64	69	-5	293,6	316,5	-22,9

Серед прибулих у Харківську область переважали мігранти з Донецької (16,5 %), Луганської (13,7 %), Полтавської (10,5 %), Сумської (9,5 %), Дніпропетровської (7,8 %) областей.

Серед вибулих в інші регіони найбільше виїхало у Донецьку (18,1 %), Луганську (10,6 %), Полтавську (9,6 %), Дніпропетровську (8,9 %), Сумську (7,5 %) області. Тобто, найбільш суттєвим між-регіональний міграційний обмін був з областями України, які межують з Харківщиною.

Майже з усіма регіонами України у 2007 р. область мала додатне сальдо міграції, крім чотирьох: м.Київ, Севастопо-

поль (міськрада), Житомирська та Черкаська області, найбільш від'ємним воно було з м.Києвом і складало 537 осіб.

Міждержавна міграція. Міждержавна міграція – це вибуття населення за межі України та прибуття з інших країн (від усіх прибулих – 6,7 % та вибулих – 4,6 %).

Починаючи з 2005 р., міждержавна міграція мала додатне сальдо. У 2007 р. в область прибуло 3563 іммігранти, вибуло за межі України 2252 емігранти, сальдо складало 1311 осіб. Значна частка прибулих (81,5 %) та вибулих (68,1 %) припадає на мігрантів м. Харкова (див. табл. 5).

Таблиця 5

Міждержавна міграція по області у 2007 р.

Міста і райони	Осіб			На 100 000 осіб		
	кількість прибулих	кількість вибулих	сальдо міграції	кількість прибулих	кількість вибулих	сальдо міграції
Всього по області	3563	2252	1311	127,0	80,3	46,7
м.Харків	2903	1533	1370	198,9	105,0	93,9
м.Ізюм	61	66	-5	113,4	122,7	-9,3
<i>міськради</i>						
Куп'янська	45	79	-34	75,8	133,0	-57,2
Лозівська	16	41	-25	23,0	59,1	-36,1

Закінчення таблиці 5

Міста і райони	Осіб			На 100 000 осіб		
	кількість прибулих	кількість вибулих	сальдо міграції	кількість прибулих	кількість вибулих	сальдо міграції
Люботинська	21	15	6	84,7	60,5	24,2
Первомайська	24	33	-9	76,2	104,8	-28,6
Чугуївська	12	17	-5	35,1	49,7	-14,6
<i>райони області</i>						
Балаклійський	41	51	-10	47,5	59,0	-11,5
Барвінківський	–	–	–	–	–	–
Близнюківський	–	9	-9	–	40,5	-40,5
Богодухівський	13	14	-1	31,1	33,5	-2,4
Борівський	2	14	-12	10,6	74,1	-63,5
Валківський	23	18	5	68,5	53,6	14,9
Великобурлуцький	6	9	-3	24,1	36,1	-12,0
Вовчанський	29	28	1	57,5	55,6	1,9
Дворічанський	10	18	-8	50,8	91,4	-40,6
Дергачівський	73	38	35	76,4	39,7	36,7
Зачепилівський	3	5	-2	17,9	29,8	-11,9
Зміївський	10	28	-18	13,2	37,1	-23,9
Золочівський	-	1	-1	-	3,4	-3,4
Ізюмський	13	11	2	65,7	55,6	10,1
Кегичівський	13	12	1	58,3	53,8	4,5
Коломацький	5	2	3	61,7	24,7	37,0
Красноградський	17	17	-	36,2	36,2	-
Краснокутський	17	3	14	55,9	9,9	46,0
Куп'янський	28	27	1	103,3	99,6	3,7
Лозівський	9	27	-18	28,3	84,9	-56,6
Нововодолазький	10	8	2	27,4	21,9	5,5
Первомайський	10	9	1	55,2	49,7	5,5
Печенізький	7	3	4	63,6	27,3	36,3
Сахновщинський	4	3	1	17,0	12,8	4,2
Харківський	100	89	11	54,5	48,5	6,0
Чугуївський	21	17	4	43,7	35,3	8,4
Шевченківський	17	7	10	78,0	32,1	45,9

Сальдо міграції в потокообміні з країнами СНД для Харківської області було додатнім – 703 особи і найбільш суттєвим з Туркменістаном (171 особа), Грузією (111 осіб), Азербайджаном (109 осіб) та Вірменією (82 особи) (див. табл. 6).

Таблиця 6

Розподіл міждержавних мігрантів за країнами в'їзду (виїзду) у 2007 р.

(осіб)

Держави	Всього		
	кількість прибулих	кількість вибулих	сальдо міграції
Всього по країнах	3563	2252	1311
Європи	1219	1333	-114
<i>з них</i>			
Білорусь	41	82	-41
Італія	3	6	-3
Латвія	7	1	6
Молдова	68	9	59
Німеччина	36	216	-180
Польща	7	8	-1
Російська Федерація	1044	983	61
Америки	33	85	-52
<i>з них</i>			
Канада	4	22	-18
Сполучені Штати Америки	12	52	-40
Азії	1980	689	1291
<i>з них</i>			
Азербайджан	113	4	109
Вірменія	86	4	82
В'єтнам	138	18	120
Грузія	122	11	111
Ізраїль	114	100	14
Індія	27	4	23
Ірак	54	10	44
Казахстан	40	11	29
Китай	623	328	295
Ліван	67	40	27
Сирія	60	53	7
Таджикистан	45	-	45
Туркменістан	219	48	171
Узбекистан	57	-	57
Африки	330	143	187
<i>з них</i>			
Алжир	25	5	20
Марокко	54	61	-7
Нігерія	103	10	93
Австралії та Океанії	1	2	-1

У складі міждержавної міграції найбільш інтенсивним, як засвідчує таблиця, був рух з Росією. У 2007 р. з цієї держави в область прибуло 1044 особи, вибуло – 983 особи, за рахунок чого сальдо міграції було додатнім і становило 61 особу. Слід відмітити, що за останні п'ять років кількість прибулих та вибулих у міграційних процесах з Росією коливалась. Так, у 2003, 2004 та 2006 роках сальдо було від'ємним, а 2005 та 2007 роках – додатнім.

Сальдо міграційного руху з іншими країнами у 2007 р. було також додатнім і складало 608 осіб.

Найбільш рухомою частиною всіх мігрантів були особи працездатного віку: 81,6 % серед прибулих (з них чоловіків – 49,1 %, жінок – 50,9 %), 80,6 % серед вибулих (з них чоловіків – 48,0 %, жінок – 52,0 %).

З Харківської області у 2007 р. за межі України у працездатному віці вибуло 3,6 % від загальної кількості вибулих, а прибуло в область 5,7 % від загальної кількості прибулих.

Міграційні процеси, на відміну від природного руху, значно легше регулювати. Підвищення рівня та якості життя населення, створення додаткових робочих місць, безперечно, сприяє активізації міграційних процесів.

Проблеми міграційної політики Центральної та Східної Європи в контексті старіння європейського населення

Аліса Толстокорова, Золт Гал

Today, most Western societies are encountering the problem of the rapid aging of their populations. The number of retirees has been consistently growing. The proportion of the population made up by those of age 65 and above will continue to increase in the future. At the same time, expenditures on pensions have been growing consistently and disproportionately. Replenishing the labor force with immigrants could ease this burden on the economy. The goal of this piece is to consider whether replacement migration is an effective response to the problem of aging populations in CIS countries.

Більшість західних суспільств стикаються сьогодні з проблемою швидкого старіння свого населення. За останню добу кількість пенсіонерів постійно зростала й у майбутньому очікується збільшення частки людей у віці 65 років і вище. Водночас постійно й непропорційно збільшувалися витрати на пенсійні виплати. Заміщення частини населення працездатного віку завдяки притоку мігрантів могло б зменшити фінансове навантаження на економіку. Метою цієї статті є пошук відповіді на питання, чи є заміщувана міграція ефективною відповіддю на проблему старіння населення для країн ЦСЄ.

В останню добу перед індустріально розвинутими суспільствами світу постала серйозна демографічна проблема – швидке старіння населення. За минулі десятиріччя рівень народжуваності в усіх західних країнах різко скоротився, а рівень фертильності жінок і чоловіків

сьогодні вже є нижчим за необхідний для природного відтворення населення (2,1). Водночас очікувана тривалість життя постійно зростає, отже, збільшується кількість людей пенсійного віку. У близькому майбутньому очікується збільшення відсотка людей у віці 65 років і вище, в той час як кількість осіб працездатного віку (15–64 років) зростатиме незначними темпами, або ж перебуватиме на рівні стагнації чи навіть зменшення. Рівень вікової залежності (співвідношення кількості осіб у віці понад 65 років до кількості населення працездатного віку) зростає в усіх країнах ОБСЄ, що становить значну загрозу державним коштам. За останні десятиріччя частка витрат на пенсії у загальному обсязі ВВП 15 країн – старих членів Європейського Союзу (далі – ЄС) збільшилася з 6 % у 1960 р. до 12 % у 2000 р. У майбутньому витрати на пенсії

можуть досягнути неспівмірно високої частки (20 %) ВВП [24:12].

Старіння населення, разом із значним підвищенням рівня медичних технологій (здебільшого дуже дорогих), також приводить до зростання витрат громадських коштів на охорону здоров'я. Таким чином, західний світ стикається сьогодні з дуже гострими віковими проблемами як економічними, так і соціальними. До того ж ці проблеми мають чітку гендерну складову, оскільки вони пов'язані з істотними змінами у міжнародному розподілі репродуктивної праці та виникненням глобальної індустрії, побудованої на праці та послугах з догляду, які надаються переважно жінками. Дослідники гендерної проблематики стверджують, що зростання частки жінок у складі трудової сили, значне постаріння населення та руйнування розширеної та навіть нуклеарної сім'ї у переважній більшості промислово розвинутих країн світу викликало так званий «care deficit» [20] – «дефіцит турботи», або ж «дефіцит догляду», що поглиблюється занепадом системи соціальної допомоги у цій сфері, що у свою чергу приводить до перекидання тягаря догляду за недієздатними членами сімей із сфери відповідальності державних закладів на плечі сім'ї, і в першу чергу – на жінок [3].

Така ситуація створила високий попит на послуги з догляду і привела до виникнення величезної неформальної «економіки турботи» («care economy»), яка забезпечується переважно жінками. «Економіка турботи», або «економіка догляду» визначається як розподіл обмежених ресурсів (насамперед праці) на користь інших як всередині, так і поза межами домогосподарства [4]. Він базується на таких специфічних видах діяльності, як догляд за дітьми та старими, забезпечення потреб інших людей, що не передбачає ні належної винагоро-

ди, ні взаємних послуг. Це поняття споріднене з поняттям «хатня робота» та «неоплачувана робота» [22]. Треба зазначити, що сфера послуг з догляду останнім часом є однією з найпроблемніших у країнах ЄС. Європейська Комісія визнала, що питання догляду є суттєвим проблемою у вирішенні Євросоюзом проблеми демографічних змін, пов'язаних із постарінням населення.

Сучасні демографічні проблеми Європи вимагають надходження зовнішньої трудової сили, необхідної для компенсації скорочення власних трудових ресурсів на ринку праці ЄС, що виникло в результаті старіння населення і супроводжується зменшенням фертильності та скороченням рівня народжуваності. Заміщення частини населення працездатного віку за рахунок міграції може допомогти зменшити економічний тягар від старіння населення.

На які ринки праці потрапляють мігранти?

Замісна міграція має сенс тільки у тому разі, якщо мігранти одержують роботу. В країнах з високим рівнем безробіття і низьким рівнем працевлаштування, що перебуває або у стані стагнації або зростає дуже повільно, масова міграція може лише поглибити, а не вирішити проблеми ринку праці. У квітні 2006 р. середній рівень безробіття у США становив 4,7 %. У найбільшій групі іммігрантів з етнічних меншин були майже такі самі показники: рівень безробіття серед іспаномовного населення дорівнював 5,4 %, а серед населення працездатного віку азійського походження безробітними були 3,6 % [8]. Активність на ринку праці є приблизно такою ж у більшості країн ЄС, якщо порівнювати місцеве населення з іммігрантами з інших країн ЄС. Значні відмінності виявляються при порівнянні трудової сили, що походить з

ЄС, та представниками третіх країн. 2004 р. у 15 країнах Євросоюзу середній рівень безробіття серед корінних громадян становив 8,7 % для жінок та 7,5 % для чоловіків, тоді як серед представників третіх країн відповідні показники були 17,9 % та 17,3 % [9: 126]. Отож, рівень безробіття серед іммігрантів з третіх країн (тобто тих, хто народився поза межами ЄС) майже вдвічі вищий, ніж серед громадян ЄС. Такі ж значні відмінності у рівні безробіття спостерігаються серед основних етнічних груп навіть у Великобританії, яка останніми роками вважається однією з найбільш економічно розвинутих країн Європи. Причому ці відмінності є гендерно маркованими. Так, рівень безробіття серед білих чоловіків у 2001 р. становив 6 %, а серед білих жінок – 4 %. За той же період серед вихідців з Пакистану й Бангладеш та чорношкірих чоловіків він варіював між 16 і 21 % [14], а серед жінок цей показник становив 18 % для пакистанських жінок і 22 % для жінок з Бангладеш, що майже у п'ять разів вище ніж для білих жінок, народжених у Британії. Тоді як близько 68 % білих британських жінок працездатного віку мали роботу, серед мусульманських жінок походженням з Пакистану та Бангладеш її мали лише 24 % та 20 % [14]. При цьому слід зазначити, що ці результати відображають навіть певне поліпшення в активності британських меншин на ринку праці протягом економічного буму 1991–2001 рр. В той же час становище другого покоління іммігрантів (дітей іммігрантів, що народилися за кордоном) погіршується у більшості країн Європи. Наприклад, у Франції рівень безробіття серед молоді 19–29 років, дітей алжирських та марокканських іммігрантів становить 40 %, що удвічі вище за загальнонаціональний рівень безробіття серед молоді [23]. За таких

умов навряд чи є підстави стверджувати позитивний ефект замісної міграції.

Повільне економічне зростання, стагнуючий низький рівень працевлаштування та високий рівень довготривалого структурного безробіття у великих континентальних економічних системах світу пов'язані з такими чинниками [1; 11].

- Ригідні, занадто регульовані ринки праці (високий рівень захисту працевлаштування, низька мобільність у найманні та звільненні з роботи, великі витрати на звільнення робітників) зумовлені системою законодавства, прецедентним характером права та колективними домовленостями.

- Занадто високий рівень соціальних виплат, особливо великий розмір допомоги у зв'язку з безробіттям, яка надавалася на великий термін і не вимагала активної участі самих безробітних.

- Демографічні зміни, насамперед старіння населення, яке створює тиск на пенсійні кошти й витрати на охорону здоров'я та призводить до значного зростання й без того високих податків. При цьому треба мати на увазі, що європейське населення старіше за американське.

- Соціальні та культурні відмінності (надання переваги вільному часу порівняно з роботою, низька підприємницька активність та трудова мобільність).

Таким чином, країни Центральної та Східної Європи мають передбачати ці проблеми і застосовувати різні механізми врегулювання ринку праці. Для того, щоб створити нові робочі місця, необхідно насамперед лібералізувати ринок праці, скоротити високі податки, високі соціальні виплати і надавати перевагу активній політиці на ринку праці замість пасивного розподілу соціальної допомоги. Без цих заходів бізнес не

буде зацікавлений створювати нові (легальні) робочі місця, а безробітні та безініціативні люди не будуть мати мотивації активно займатися пошуком роботи. Водночас треба зважати на те, що масова імміграція на нереформовані ринки праці може тільки поглибити наявні соціально-економічні проблеми.

Які категорії мігрантів прибувають на ринок праці?

Метою замісної міграції є здобуття працюючих робітників, які будуть робити внески у громадські кошти і таким чином допоможуть скоротити фінансове навантаження, пов'язане зі старінням населення. Тому замісна міграція має насамперед розраховуватися з огляду на потреби ринку праці. Прибуття біженців, шукачів притулку, членів сімей з метою об'єднання родини та нелегальних мігрантів не пов'язано з потребами ринку праці. Ці іммігранти здебільшого не мають навичок, необхідних для одержання роботи. Хоча потреба у заміщенні трудових ресурсів є основним аргументом, на якому базуються міграційні потоки, насправді у більшості промислово розвинутих країн світу протягом останніх 15 років лише частина ново-прибулих мігрантів була зайнята на ринку праці. Більшість країн Західної Європи приймали велику кількість біженців у супроводі членів їхніх сімей та родичів, які так і не потрапляли на ринок праці.

Крім того, загально визнаною глобальною тенденцією міжнародної міграції останніх десятиріч є її зростаюча фемінізація. Тільки за період 1965–1990 рр. абсолютна кількість жінок-мігранток у світі збільшилася з 35 до 57 млн, тобто майже на 63 %, і це зростання на 8 % більше, ніж серед чоловіків [27]. Частка жінок у загальній кількості мігрантів також підвищилась – у 2005 р.; порівняно з 1960 вона зросла майже на 3%. Жінки стають активнішими у процесі

міжнародної економічної мобільності і вже не можуть розглядатися лише як пасивні супроводжуючі чоловіків. Все частіше вони стають автономними суб'єктами мобільної трудової сили [25].

У країнах ЄС кількість жінок-мігранток також постійно зростає. У 2003 р. їх частка досягла приблизно 54 % загальної кількості мігрантів, що дорівнює 4 % сукупного населення ЄС [13]. Ця тенденція пов'язана з підвищенням середньої тривалості життя європейського населення, збільшенням активності жінок на ринку праці і, отже, нестачею у домогосподарствах потенційних доглядальників, а також неспроможністю урядів надати сім'ям державне забезпечення для догляду за людьми похилого віку. Усі ці чинники створюють потребу в зовнішніх трудових ресурсах, які могли б компенсувати скорочення власної робочої сили на ринку праці, зокрема у сфері доглядальницьких та хатніх послуг. Ці вакансії все частіше займають жінки-мігрантки з країн, що розвиваються та з перехідною економікою, яким надається перевага перед місцевими мешканками з двох причин: 1) низька вартість праці в результаті переважно нелегального та незахищеного становища на ринку праці [7]; 2) залишивши власні сім'ї на батьківщині, вони, на відміну від місцевих жительок, не мають повсякденних сімейних обов'язків у країнах працевлаштування і тому їхня віддача у виконанні «емоційної праці» є набагато ефективнішою [2]. Таким чином, жінки-мігрантки потрапляють у ситуацію подвійної експлуатації – як економічної, так і емоційної.

Дослідники визнають, що для країн призначення жіноча міграція вигідна насамперед у низьковартісних галузях економіки: наприклад, виробництво одягу, збирання електроприладів, домашнє господарство, доглядальницькі та сексуальні послуги. Для країн-донорів жіно-

ча міграція вигідна тим, що зароблені за кордоном кошти жінки надсилають додому, сплачують податки і цим підтримують економіку своєї країни, зменшуючи рівень безробіття у себе вдома. У той же час самі жінки-мігрантки виступають у ролі свого роду «цапа-відбувайла» у світових економічних процесах: будучи позбавленими основних людських прав, вони нерідко стають жертвами жорстокої експлуатації, сексуальної наруги та расистської ненависті [15].

У процесі міграції значення набуває не тільки гендерна приналежність, а й культурний капітал мігрантів, зокрема їхній освітній рівень та мовні навички, етнічні традиції, моделі сім'ї, рівень корумпованості й злочинності у країнах походження. Так, у США розрив між освітнім рівнем місцевого населення та іммігрантів в останні роки постійно збільшується [5; 6; 18]. Наприклад, у 2000 р. лише 8 % місцевої робочої сили США мало рівень освіти нижчий за середню школу, в той час як серед іммігрантів, що народилися за межами країни, цей відсоток складав понад 29,8, а серед тих, хто приїхав до країни протягом 1990-х рр. він був ще вищим – 34,4 % [6]. Трудові кваліфікації іммігрантів є основним чинником, що визначає рівень їхніх доходів та споживання соціальних допомог. Так, 1999 р. у Британії серед іммігрантів з вищою освітою по державну допомогу звернулися менше 10 %, тоді як серед тих, хто не мав кваліфікації, таких було майже 40 % [16]. Лише 35 % іммігрантів без кваліфікації мали роботу і понад 50 % з них не проявляли активності на ринку праці.

Таким чином, у розробці міграційної політики країни Європи мають приділяти особливу увагу вивченню потреб рин-

ку праці в іммігрантах певних кваліфікацій. Перевага має надаватися високопрофесійним, освіченим трудовим кадрам, оскільки саме вони, з одного боку, заробляють більше і відповідно сплачують вищі податки, а з іншого, менше потребують соціальної допомоги. Водночас не можна забувати й про можливу потребу в некваліфікованій трудовій силі, інакше ця потреба буде задовольнятися нелегальними способами, як про це свідчить досвід багатьох країн ЄС. Це, зокрема, стосується роботи прибиральниць та доглядальниць як нового і тому ще недостатньо вивченого сегменту ринку праці, який вимагає зовнішньої трудової сили невисокої кваліфікації для компенсації відтоку власних трудових ресурсів, традиційно зайнятих у цій сфері діяльності¹. Дослідження показують, що за роки переходу до ринкової економіки як Словаччина [17; 19], так і Україна [26] зіткнулися із зростанням гендерного чинника у процесі економічної мобільності населення і відтоком жінок для роботи доглядальницями у країні Західної Європи. Тому особливої ваги у цьому контексті набуває питання фемінізації замісної міграції, що не тільки створює гендерні асиметрії у демографічній структурі суспільства, а й може загострювати соціально-економічні проблеми у країнах-донорах трудової сили.

Соціальні наслідки замісної міграції для країн, що приймають мігрантів

В умовах, коли мільйони іммігрантів, майбутніх громадян країни перебувають у скрутному становищі, необхідно зважати не тільки на економічні, а й на інші можливі наслідки замісної міграції. Особливо важливого значення набуває

¹ Як правило це освічені жінки, колишні лікарі, вчителі або медсестри, які працюють у сфері низькокваліфікованої і низькодохідної «економіки догляду» у Західній Європі, втрачаючи водночас свою кваліфікацію, що створює проблеми під час реінтеграції після повернення додому.

вплив масової міграції на політичний та безпековий аспекти життя країн призначення. Слід зауважити, що міграційні хвилі до Західної Європи призвели до значних проблем. Основними проблемами, зокрема, є такі:

- *Відсутність демократичного схвалення масової міграції.* У більшості країн ЄС основна маса населення налаштована проти масового припливу мігрантів. Таким чином, імміграція не має підтримки громадськості, або навіть відбувається всупереч громадській думці¹. Це призводить до виникнення антиміграційних політичних партій і навіть екстремістських громадських рухів (наприклад, Національний фронт у Франції).

- *Брак інтеграційної політики.* Масова міграція до Західної Європи відбувається в умовах відсутності чіткої політики, спрямованої на інтеграцію чи асиміляцію новоприбулих. У результаті навколо великих європейських міст почали виникати етнічні гетто. У цих «паралельних містах» із переважно сегрегованими школами, іммігранти та їхні діти живуть власним життям, ізольовані від життя корінного населення. Високий рівень безробіття, злочинності, соціальних проблем, висока соціальна й етнічна напруга роблять ці громади символом урбаністичної злиденності. Високий рівень соціальної напруги й загроза соціальній єдності та громадському здоров'ю. Емпіричні дослідження свідчать про негативний вплив масової міграції на соціальне самопочуття суспільства з огляду на те, що майже всі виміри соціального здоров'я у суспільствах зі змішаним населенням є нижчими порівняно з гомогенним [21].

- Підвищений ризик радикалізму й тероризму. Міграція призводить до виникнення серйозних етнічних проблем, починаючи від ісламського радикалізму

до доморощеного тероризму, що є серйозною загрозою західним демократіям. Водночас серед корінного населення зростають екстремістські та неонацистські настрої. Масова міграція може ще більше поглибити ці проблеми, якщо суспільству не буде запропонована та втілена в життя чітка політика ефективної інтеграції населення, що масово прибуває до країн призначення.

Соціально-демографічні імплікації постаріння Європи для країн походження міграції

Дослідники вказують на негативний соціальний ефект, спричинений фемінізацією зовнішньої трудової міграції, у Південній Словаччині та Східній Німеччині. Ситуація є особливо небезпечною, коли діти залишаються під наглядом далеких родичів, старших сестер чи братів, сусідів. Особливо турбує дослідників тенденція соціальної дезадаптації чоловіків жінок-мігранток (переважно безробітних) і одиноких чоловіків, які не можуть створити сім'ю через брак жінок. Вони часто долучаються до різних форм асоціальної поведінки, що призводить до зростання смертності і скорочення середньої тривалості життя чоловіків [17].

Іншою проблемою, яка викликає занепокоєння, є становище літніх людей у регіонах, де бракує жіночого населення. Догляд за старими є традиційною сферою відповідальності жінок, особливо у патріархальних сільськогосподарських регіонах Західної України. Проте в умовах масової міграції жінок на роботу в сфері хатніх послуг до більш заможних країн Західної Європи їхні старі батьки залишаються в Україні без догляду. Зважаючи на те, що у більшості країн з перехідною економікою система соціального забезпечення, включаючи догляд за людьми похилого віку, була зруйнована, держава не здатна забезпечити догляд за

¹ Про це свідчать результати соціологічних опитувань, наприклад [12].

старшим поколінням і тому замісна міграція жінок до індустріально розвинутих країн Європи позбавляє українські сім'ї можливості виконувати одну з найважливіших родинних функцій – забезпечення достойної старості своїм батькам. Тому виникає потреба у наступній хвилі замісної міграції, яка могла б компенсувати нестачу працівників у цій галузі.

Таким чином, для розробки ефективної міграційної політики у країнах ЦСЄ необхідно зважати на гендерний вимір економічної мобільності населення з тим, щоб мати змогу регулювати демографічні й соціальні проблеми, викликані гендерною специфікою трудових потоків замісної міграції. З іншого боку, необхідно враховувати об'єктивний чинник зростання фемінізації міграційного переміщення з ЦСЄ до Західної Європи з метою візуалізації і артикуляції соціальних проблем жінок-мігранток і їх подальшого ефективного вирішення на рівні державної міграційної політики та менеджменту.

Замісна міграція могла б значно послабити економічний тягар від старіння населення за умови, що її фінансовий баланс буде позитивним і вона буде супроводжуватися іншими видами економічної політики, зокрема, ринковою та пенсійною реформами. Імміграція до не-реформованих, стагнуючих ринків праці сама по собі не може автоматично підвищити рівень працевлаштування і зменшити вікову залежність. Для того, щоб досягти позитивних змін у співвідношенні між працюючим населенням та пенсіонерами, необхідна пенсійна реформа. Інакше для компенсації зростання населення пенсійного віку виникне потреба у величезній кількості нових мігрантів. Проте ніхто не може дати гарантії, що всі вони будуть працевлаштовані. Таким чином, імміграція може бути адекватною відповіддю на демографічні проблеми лише за умови поєднан-

ня з реформуванням ринку праці та пенсійної системи. Імміграція може зменшувати фінансовий тиск старіння населення і давати змогу підтримувати баланс між державною пенсійною системою та системою охорони здоров'я, якщо вона базується на проголошеному ЄС принципі «солідарних відносин між поколіннями» [10] і за умови, що її фінансовий баланс буде позитивним. Це означає, що сума податків і внесків, сплачуваних іммігрантами, є більшою, ніж державні витрати на їх утримання. Економічний ефект імміграції насамперед залежить від успішності іммігрантів на ранку праці, рівня їхніх доходів, а також рівня споживання ними державних соціальних допомог. Основне питання – наскільки збігаються потреби ринку праці у трудових ресурсах і пропозиція з боку іммігрантів:

- основним чинником у цьому є кількість та склад іммігрантської робочої сили, а також рівень її освіти і кваліфікацій. Якщо кількість і якість пропозиції іммігрантської трудової сили відповідає потребам ринку праці, то більшість іммігрантів знаходять роботу і стають платниками податків, а відтак грошовий баланс поліпшується. Якщо ж це не так, то багато мігрантів, так само як і корінних громадян, стають безробітними і звертаються по соціальну допомогу. Таким чином, державні доходи зменшуються, витрати зростають і фінансовий баланс має негативні показники;

- іншим вирішальним чинником є система соціального забезпечення, доступність соціальних допомог та пільг для іммігрантів. У країнах з екстенсивною системою державного забезпечення та широкою системою виплат, де доступ іммігрантів до системи соціальних пільг нічим не обмежується, масова міграція (особливо з бідних країн) може стати значним навантаженням на громадські фінанси;

- ситуація на ринку праці та рівень споживання соціального забезпечення значною мірою визначаються складом іммігрантського населення. Ті, хто прибуває по каналах трудової міграції, легко знаходять роботу (багато з них приїздить, щоб заповнити конкретні вакансії). Проте потоки біженців, членів сімей мігрантів та нелегальних мігрантів не регулюються потребами ринку праці й тому їм важче знайти роботу;

- активність на ринку праці, рівень доходів та залежність від державної допомоги іммігрантам зумовлюється насамперед освітнім, професійним та мовним рівнем;

- культурні та соціальні норми, прибуті в країну походження іммігрантів, також можуть впливати на фінансовий баланс. Якщо велика кількість іммігрантів приїждить з країн з високим рівнем фертильності й традиціями великих сімей, в яких матері зазвичай залишаються вдома з дітьми, то, скоріше за все, вони будуть дотримуватись цих моделей сім'ї ще певний час. В той же час у західних суспільствах, які намагаються вирішувати проблему низької народжуваності, підвищуючи соціальну підтримку сім'ям та самотнім жінкам з дітьми (різними видами пілг, допомог та соціаль-

них прав) це може призвести до непропорційних виплат сім'ям іммігрантів порівняно з місцевим населенням;

- якщо частка іммігрантів у кримінальному середовищі та серед засуджених злочинців є високою, це також призводить до зростання державних витрат на їх утримання (поліція, суди, виправні заклади тощо). Якщо ж їх частка невелика, громадські кошти зберігаються і фінансова віддача від міграції є вищою.

Виходячи з критерію позитивного фінансового балансу, можна запропонувати таку міграційну політику, яка давала б можливість збільшити економічний ефект від імміграції для країн, що приймають, базуючись на таких принципах:

- перевага має надаватися трудовій міграції, зокрема, притоку кваліфікованих працівників з урахуванням потреб ринку праці. Проте не можна забувати й про некваліфіковану робочу силу, якщо на неї є попит, бо інакше він буде задовольнятися нелегально, поза межами закону;

- необхідно враховувати гендерний вимір та зростаючу фемінізацію міграційних процесів, що дасть змогу ефективніше регулювати демографічні й соціальні проблеми, які виникають в результаті замісної міграції.

Література

1. Aiginger K., Guger, A. The European Socio-Economic Model, Differences to the USA and Changes over Time. Wien: WIFO working papers, No. 266, 2005.
2. Akalin, A. Hired as a Caregiver, Demanded as a Housewife: Becoming a Migrant Domestic Worker in Turkey, In: European Journal of Women's Studies. Special Issue «Domestic Work», Vol. 14, Issue 3, August 2007, pp. 209–225.
3. Aronson, J., Neysmith S. «You're Not in There to Just Do the Work»: Depersonalizing Policies and the Exploitation of Home Care Workers' Labor. In: Gender and Society, 1996, 10 (1), pp. 59–77.

4. Beneria, L. Markets, Globalization and Gender, In: Beneria L. (Ed.) Gender, Development and Globalization. Economics as if All People Mattered. New York and London: Routledge, 2003, pp. 63–90.
5. Borjas, G. Heaven's Door, Immigration Policy and the American Economy. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2001.
6. Camarota S., Immigrants in the United States – 2000, A Snapshot of America's Foreign-Born Population. Washington D.C.: Center for Immigration Studies, 2001.
7. Degiuli F. A Job with No Boundaries. Home Eldercare Work in Italy. In: European Journal of Women's Studies. Special Issue

«Domestic Work», Vol. 14, Issue 3, August 2007, pp. 193–207.

8. Employment Situation Summary. Washington D.C.: US Department of Labor – Bureau of Labor Statistics, 2006, pp.1–2.

9. European Commission. Employment in Europe 2005: Recent Trends and Prospects. Social Affairs and Equal Opportunities. Luxembourg, 2005.

10. European Commission. Green Paper. Confronting demographic change: a new solidarity between generations. Employment and social affairs, 2005.

11. European Commission. European Year of Workers' Mobility 2006: Facts & figures, 2006.

12. European Commission. Eurobarometer opinion poll: Racism and Xenophobia in Europe. Eurobarometer Opinion Poll No. 47. 1997.

13. European Parliament. Draft Report on women's immigration: the role and place of immigrant women in the European Union. Committee on Women's Rights and Gender Equality, 2006.

14. Focus on Ethnicity and Religion 2006. Houndmills: Office for National Statistics, Palgrave Macmillan, 2006, p. 136.

15. Globalization, Gender, Migration and Trafficking in Women. Women's/Gender Studies Programs Partnership. Iowa State University and Kharkiv State University. Online URL at http://www.las.iastate.edu/WSP_KCGS_Partners/english/modules/Globalization,%20Gender,%20Migration%20and%20Trafficking%20in%20Women/Globalization,%20gender,%20migration%20and%20trafficking%20in%20women.htm [Stand 28.09.2007].

16. Gott G., Johnston K., The Migrant Population in the UK: Fiscal Effects. In: Development and Statistics Occasional Paper 77. London: Home Office Research, 2002, p. 19.

17. Eastern Europe is running out of women. In: Report. Magazine for Arts and Civil Society in Central and Eastern Europe, Print Issue 1, 2007, p. 8–9.

18. Hanson G. et al, Immigration and the U.S. Economy: Labor-Market Impacts, Illegal Entry, and Policy Choices. Washington

D.C.: IMF – International Monetary Fund, 2001.

19. Hess S. Vanishing Borders? Transnational Migration Strategies Of Au Pair Women From Slovakia. Online URL at: http://www.transitmigration.org/db_transit/ausgabe.php?inhaltID=127 [Stand 12.10.2007].

20. Hochschild A. The Time Bind: When Work Becomes Home and Home Becomes Work. New York: Metropolitan Books, 1997.

21. Jonas, M. The downside of diversity. In: The Boston Globe, August 5, 2007. Online URL at http://www.boston.com/news/globe/ideas/articles/2007/08/04/the_downside_of_diversity/?page=1

22. Kuzmanovic, T.D. Introduction to Feminist Economics: Household, Market and State. Online URL at: http://www.globalizacija.com/doc_en/e0017ram.htm

23. Les immigrés en France – ?dition 2005. Paris: INSEE – Institut National de la Statistique et des ?tudes ?conomiques, 2005, p. 130.

24. Mc Morrow, K., Roeger W. EU Pension Reform – An Overview of the Debate and an Empirical Assessment of the Main Policy Reform Options. EU Commission, Directorate General for Economic and Financial Affairs Working Papers 2002.

25. Oishi, N. Gender and Migration. An integrative approach. Workign paper 49. CCIS. University of California, San Diego. March 2002, p. 1.

26. Tolstokorova, A. Effect of External Labour Migration on Ukrainian Family: «Poisoned Gift» or «Dream Realized»? Paper presented at an International conference «New Migration Dynamics: Regular and Irregular Activities on the European Labour Market», December 6–8, 2007, University of Nice-Sophia Antipolis, URMIS-SOLIIS, Nice, France. Online URL at: http://www.unice.fr/migractivities/05_EnjeuxOrigine.pdf

27. Zlotnik, H. 1998. International migration 1965–1996. An Overview. In: Population and Development Review, V. 24 (2), pp. 429–468.

III. Соціальні та економічні аспекти розвитку

Міжнародна співпраця недержавних організацій та її вплив на формування громадянських якостей працівників і клієнтів соціальних служб

Віктор Савка

This article examines cooperation between socially-oriented Ukrainian and Polish NGOs and considers how such cooperation might help to resolve important social problems. This article also discusses how such cooperation represents a partial modernization of reform processes in both countries.

Перебудова українського суспільства на принципах демократії, входження української держави до світового співтовариства як рівноправного партнера процесу взаємопов'язані. Зацікавленість у цих процесах, незважаючи на певні перепони, що мають як внутрішню, так і зовнішню природу, демонструють обидві сторони. Цілком природно, що найбільш активними гравцями у цьому процесі виступають країни-сусіди і, зокрема Польща, котра часто бере на себе неофіційну роль адвоката і представника інтересів України у структурах Євросоюзу та інших міжнародних інституціях. Співпраця неурядових організацій соціального спрямування може розглядатися як один із надзвичайно важливих ас-

пектів розв'язання означеної проблеми, бо вона не лише допомагає досягти поставленої мети, а й робить це на первинному рівні, залучаючи широкі маси громадян, мобілізує їх, даючи змогу побачити позитивні результати входження країни у світовий демократичний простір вже тепер та на власному прикладі. Залучення до міжнародної співпраці саме тих неурядових організацій, які спеціалізуються на вирішенні соціальних проблем, членами і об'єктами впливу яких є люди з обмеженим соціальним потенціалом, дає можливість не лише вирішувати глобальні проблеми, пов'язані, наприклад, з євроінтеграцією України, але і ефективніше розв'язувати їхні безпосередні статутні завдання, сприяючи відновленню та нарощенню

соціальних потенцій їхніх членів та клієнтів, їх реінтеграції в соціальну систему, протидіяти маргіналізації та ущемленню прав цих категорій громадян. Таким чином, вивчення цієї проблеми є актуальним завданням, важливим не лише в теоретичному, але і в практичному вимірі.

Емпіричну базу роботи становлять результати аналізу документації семи недержавних організацій соціального спрямування м. Львова та матеріали напівструктурованих інтерв'ю з їх керівниками (7 осіб) і активістами (15 осіб), проведеними у лютому 2007 р. автором із залученням студентів соціології НУ «Львівська політехніка». Відбір організацій здійснювався за параметрами їх залученості до роботи в міжнародних програмах та їх впливовості, відомості львівській громаді. Таким чином, ми охопили практично всі потужні міські НДО соціального спрямування, які співпрацюють з іноземними партнерами, і досягли у цій справі вагомих результатів. Загалом за три останніх роки вони реалізували більше двадцяти різномасштабних проекти разом з іноземними партнерами, більше п'ятнадцяти з яких здійснювалися з участю польської сторони.

Всі організації, робота яких вивчалася, мають достатньо вузьку спеціалізацію, тобто зосереджують свою увагу переважно на наданні обмеженого асортименту послуг певній групі клієнтів, а не є мультидисциплінарними, як більшість державних соціальних служб. Зосередженість громадських соціальних служб на роботі саме з певними групами клієнтів, а не на наданні різноманітних соціальних послуг різним групам населення є свідченням того, що вони не ставлять перед собою цілі забезпечення якогось соціального мінімуму, що характерно для основних державних

служб, а надають свою увагу його розширенню, тобто дають змогу своїм клієнтам одержати дещо більший обсяг послуг, що позитивно впливає на їхнє соціальне становище, допомагає краще інтегруватися в соціальну систему. Спеціалізація громадських організацій на такій діяльності, надання ними саме цього роду послуг, які не передбачаються гарантованим державою мінімальним набором та обсягом соціальних послуг, може розглядатися і як свідчення факту, що вони по-перше, виникли як реакція найбільш активних громадян на існування дійсно реальних та усвідомлених потреб соціуму, певної громади (територіально-поселенської чи цільової); по-друге, їх надання є не формальним обов'язком державних чиновників, а переважно добровільно взятими на себе зобов'язаннями; по-третє, вони свідчать про наявність у співробітників організації, в громаді певного потенціалу як матеріально-фінансового, інтелектуального, так і громадянського, тобто наявності людей із певною громадянською позицією, здатних зорганізуватися, таких, що не лише володіють певними знаннями і фаховими навичками, але і здатні реалізувати їх у практичних справах. Свідченням цього може бути думка виконавчого директора ГО «Оселя»: «Наші працівники роблять це (надають послуги – В.С.) за покликом душі, і вони краще справляються з цим, ніж люди, які просто поставлені на ставку. Державні організації звикли працювати за радянською схемою у своєму ритмі, а громадські організації пропонують щось нове». Наведена думка містить також ще одну важливу інформацію – про інноваційність роботи громадських соціальних служб. Цей момент відзначили всі наші респонденти. Серед важливих характеристик роботи НДО, на які істотно вплинула співпра-

ця з іноземними партнерами, саме на цій наголошувалося у всіх інтерв'ю.

Інноваційність розглядається громадськими службами у двох основних вимірах. Мається на увазі новизна надаваних послуг для нашого суспільства чи громади, в якій працює організація, та нові технології цих послуг. 14 опитаних нами соціальних працівників заявили, що ідея про започаткування надання їхніми установами певних послуг з'явилася у них в результаті співпраці із зарубіжними організаціями. Вона реалізувалася у різних формах: взаємні візити працівників, участь у роботі різного роду шкіл тощо. Особливо цікавим видається такий факт: співробітники шести організацій відзначили, важливі ініціативи щодо поліпшення роботи виявляли їхні клієнти, які спілкувалися з іноземними соціальними працівниками, що перебували в Україні, або під час візитів клієнтів до зарубіжних організацій-партнерів, де вони не лише одержували певні послуги (лікування, здійснення реабілітаційних програм), а часто і самі виконували волонтерські функції. Це відзначили 17 опитаних.

Важливим елементом новизни перейнятих технологій соціальної роботи, на думку українських соціальних працівників, є дотримання принципу активізації клієнтів, коли надання певної послуги залежить не лише від служби, але і потребує певних зусиль самого реципієнта. Можемо стверджувати, що практикування в соціальній роботі саме принципів пошуку сильних сторін клієнта, його наснаження та опори на власні сили з метою відновлення свого враженого соціального потенціалу та реінтеграції в соціальну систему сприяє формуванню громадянських якостей як клієнтів соціальних служб, так і їх працівників, спонукає відмовитися від прагнень до утримання, пасивності, сформованих

патерналістською радянською системою соціального забезпечення і значною мірою поновлюваних недостатньою глибиною реформ соціальної сфери вже у незалежній Україні.

Ініційованість роботи організації її рядовими членами та клієнтами, демократичність у стосунках між членами організації та тими, кому вона надає послуги, є важливими показниками сформованості громадянських якостей у самих соціальних працівників та людей, з якими вони працюють. Результати опитування показали, що участь організацій у реалізації міжнародних проектів істотно вплинула на їх позитивну динаміку. Більшість опитаних (20 осіб) особливо відзначали, що перейнятий із практики зарубіжних допомогових організацій принцип «рівний – рівному» у роботі з клієнтами є одним із базових у функціонуванні і їхніх організацій. На наш погляд, це може свідчити про достатньо високий рівень розвинутості таких важливих для громадян демократичного суспільства якостей, як взаємна повага, довіра, толерантність.

Важливою якістю для громадянського суспільства є також здатність до постійного розвитку громадян та їх об'єднань, динамічність їхнього мислення та поведінки. Ця якість органічно пов'язана із здатністю до сприйняття інновацій і тому видається цілком логічним, що респонденти дали їй високу оцінку та відзначили саме її серед основних характеристик членів своїх організацій, на які позитивно вплинула співпраця з іноземними партнерами.

Істотний вплив на результат роботи має її вмотивованість, тому питання що саме спричинило участь організації у міжнародних програмах стояло одним із перших. Відповіді на нього розподілилися таким чином: 14 респондентів заявили, що у переважній більшості випад-

ків необхідність співпраці з іноземними партнерами, фондами передбачається вже на підготовчому етапі проекту і сам проект започатковується як спільний. П'ятеро респондентів, при тому двоє були представниками однієї організації, а решта – по одному з різних організацій, заявили, що залучення іноземних партнерів до спільної роботи відбувається, як правило, вже в ході виконання певних проектів, коли виявляється що сил самої організації недостатньо і знаходяться іноземні партнери, які можуть допомогти у виконанні певної роботи. Практично всі опитані (18 осіб) заявили, що налагодженню ділових контактів з іноземними партнерами передувало особисте знайомство з ними в ході різних зустрічей, конференцій, ознайомчих візитів тощо. Четверо опитаних розповіли, що посередниками під час знайомства часто були державні органи, які реалізували власні програми міжнародного співробітництва на рівні регіону чи міста, до виконання яких були залучені і недержавні структури. У всіх цих випадках йшлося саме про програми співпраці з Польщею. В решті випадків нав'язання контактів здійснювалося з участю недержавних міжнародних фондів, організацій або шляхом особистих знайомств. У переважній більшості випадків основними причинами співпраці називалося те, що умови конкурсу на одержання певних грантових програм від міжнародних фондів передбачали наявність іноземних партнерів та наголошувалося на важливості одержання від них певної допомоги, без якої досягнення цілей проекту було б просто неможливим. У проектах, які реалізувалися разом з польською стороною на першому місці за важливістю стояло переймання досвіду польських партнерів, якого вони набули в ході виконання аналогічних проектів, а потім – можливість

одержання фінансових чи інших матеріальних ресурсів, наприклад обладнання, або використання можливостей організацій-партнерів для лікування, медичної та соціальної реабілітації українських реципієнтів. Важливо відзначити, що обмін досвідом відбувався як у формі спільних конференцій, так і стажування членів організацій на базі партнерів, вивчення досвіду їхньої роботи в «польових умовах». Як правило, таке стажування передбачало хоча б часткове і тимчасове залучення українських реципієнтів до виконання волонтерських функцій, про що заявили 17 учасників опитування. Показовим у цьому відношенні є розповідь однієї з активісток львівської організації «Оселя», яка займається проблемами бездомних. Вона не лише цікавилася організаційною структурою закладів, які відвідала під час стажування, зв'язками організацій з органами місцевої влади та неурядовими структурами, які працюють у цій сфері, принципами їх функціонування, джерелами фінансування, але і сама брала участь у розфасовуванні продуктів та одягу, їх доставці, виконуючи волонтерські функції у лодзинському «Banku żywności».

Волонтерку найбільше зворушив той факт, що реципієнти допомогової програми не лише добре поставилися до неї, але і розпитували про становище в Україні, згадували про свої відвідини нашої країни, своїх знайомих, демонстрували прихильне ставлення як до неї особисто, так і до країни в цілому. Інші респонденти також наголошували на великій цікавості польських громадян до українських проблем і політичних, і пов'язаних з буденним життям, до питань роботи організацій, які вони представляли.

Показовим є і той факт, що у жодному випадку респондентами не було

згадано про якісь вияви зневаги чи упередженого ставлення до них з боку поляків. «Я насторожився, коли дізнався про те, що дідусь клієнтки, з якою розмовляв, мав перед війною біля Тернополя якийсь маєток. Ще більше підсилює настороженість те, що жінка сказала, що якби зараз повернулися ті часи, то вона б не думала про самотню старість. Але далі йшли фрази: «Мати не означає втримати... Мусимо спільно щось робити, щоб було нам добре» – згадує один із респондентів і далі підсумовує: «Маємо багато і в Україні і в Польщі тих, хто хоче згадувати давні проблеми, але ще більше тих, хто пробує розв'язувати нинішні. І ми і поляки критикуємо своїх лідерів, але мусимо визнати, що вони багато зробили для порозуміння». На цьому прикладі бачимо, що розширення контактів між українськими та польськими соціальними працівниками, клієнтами допомогових програм супроводжується налагодженням міжособистісних контактів, розширенням їх знань про суспільно-політичні, соціокультурні та інші проблеми обох країн, а отже, позитивно впливає на формування таких громадянських якостей, як відкритість, лояльність, взаємоповага.

Одним із найважливіших результатів співпраці польських та українських громадських організацій, як вже згадувалося, є обмін досвідом. Всі респонденти говорили про те, що, як правило, їх польські колеги набули цей досвід у співробітництві із структурами інших: держав Євросоюзу, Сполучених Штатів та Канади через співробітництво із однопрофільними організаціями, навчання у вищих закладах освіти, стажування тощо. Проте обмін інформацією та досвідом з польськими партнерами не сприймається українцями як своєрідний «секонд-хенд»: всі вони характеризують

інформацію, одержану саме від польської сторони, вживаючи такі означення, як «не просто важлива, але і варта довіри, бо перевірена у близьких до нас умовах», «поки дійшло до нас через Польщу, то неважливе відсіялося», «про такий підхід я читав у англійських підручниках, а як воно працює побачив у Польщі», «і поляки не все так робили, як їх вчили і ми трохи змінюємо». Всі опитані наголошували, що їхні польські колеги описували їм не лише свій досвід вирішення проблеми, безпосередньої роботи з клієнтами, але і важливим елементом їх розповідей завжди був опис варіантів налагодження співпраці з міжнародними донорськими структурами та органами державної влади, громадського самоврядування, самою міською чи сільською громадою. Серед чинників, які стимулюють вивчення і впровадження власне польського досвіду називалися такі: глибокі історичні корені співпраці, близькість соціокультурних умов, подібність ментальності, яка формувалася на протязі багатьох століть, практична відсутність мовних бар'єрів, що особливо важливо для контактів не лише на рівні працівників організацій, але і їх клієнтів, територіальна близькість, спільність значної кількості соціальних проблем. Семеро із опитаних підкреслили також, що така співпраця має хороші перспективи, бо вона можлива в рамках транскордонного співробітництва і підтримується владними структурами обох країн. Показово, що представники організацій не лише релігійного спрямування, але і світського, серед чинників, які сприяли розвитку контактів, називали екуменічну діяльність, соціальне служіння Папи Івана Павла II та згадували про його візит до Львова.

Цікавими є також погляди опитаних працівників громадських служб на найбільш перспективні напрями співпраці.

В інтерв'ю їх просили визначити галузі спільної роботи українських і польських недержавних організацій, які, можливо, вже практикуються, але не входять до сфери роботи їхніх служб нині. Називати можна було не більше трьох напрямків. Відповіді поділилися так: 17 – проблеми, пов'язані з нелегальною міграцією, в тому числі з третіх країн; 15 – питання подолання бідності та проблеми боротьби із соціально зумовленими хворобами; 14 – боротьба з різного роду узалежненнями (алкоголь, наркотики, ігрові узалежнення); 11 – протидія торгівлі людьми, при тому в 9 випадках мова йшла не про сексуальну експлуатацію, а про класичне трудове рабство (тяжка праця без оплати); 5 – упередження секс-туризму, особливо, коли його об'єктами є неповнолітні. Отже, розуміння актуальних соціальних проблем співробітниками громадських структур в цілому відповідає трактуванням і державних установ, і широких кіл української громадськості. А самі ці проблеми мають велику значимість як для української, так і польської сторони, підтримуються структурами Євросоюзу.

Водночас, респонденти говорили і про певні труднощі у розширенні співпраці. На перше місце практично одноставно 14 осіб (троє не змогли сформулювати власне ставлення до питання, а двоє на перше місце поставили незначну, на їх думку, активність державних чиновників в цьому плані) поставили проблеми фінансового характеру, які мали б вирішуватися не лише з допомогою міжнародних фондів, і з залученням державних структур та меценатів обох країн. У дев'яти інтерв'ю було згадано, що до цієї роботи могли б більше долучатися бізнесові структури, які ведуть справи в Польщі та Україні і мали б відчувати більшу власну відповідальність за вирішення соціальних проблем.

Показовим, на наш погляд, є той факт, що у жодному з інтерв'ю не було зафіксовано думку про незацікавленість у співробітництві українських, чи польських організацій.

У наших інтерв'ю вдалося зафіксувати ще один важливий момент, який стосується проблеми поліпшення роботи громадських служб з іноземними партнерами. Нині у Львові немає якогось центру, який міг би виконувати координаційні функції. Хоча практично всі (18 респондентів) в цілому схвально поставилися до необхідності посилення координаційної роботи недержавних організацій з іноземними партнерами на рівні міста, все ж вони так само одноставно висловлювали застереження проти формалізації такого роду роботи. У п'ятнадцяти інтерв'ю спеціально наголошувалося на тому, що такий координаційний центр, якщо і мав би бути створений, то хіба самими громадськими організаціями. Залучення до цієї справи державних органів, на їх думку, означало б лише збільшення «паперової роботи» без реального зростання її ефективності.

Те, що представники громадських організацій, визначаючи чинники, які гальмують розвиток їх подальшої співпраці із зарубіжними партнерами, не акцентують на необхідності ширшого залучення до цієї справи державних структур, дає змогу, на наш погляд, зробити такі висновки:

1. Рівень участі державних структур у міжнародній співпраці громадських організацій оцінюється активістами як в цілому достатній, який дає змогу всім сторонам, з одного боку, зберігати власну автономність, а з другого – добиватися поставлених цілей;

2. Громадські організації України є досить розвинутими, відчувають себе в силі самостійно ставити і вирішувати

масштабні завдання, трактують себе як активних гравців на полі розв'язання як внутрішніх проблем громади, країни, так і у своїх міжнародних стосунках;

3. Вони, відчуючи певні загрози свого «одержавлення», перетворення на придаток державного апарату, прагнуть попередити їх. Ця проблема є достатньо актуальною для транзитивних посткомуністичних суспільств, а її усвідомлення громадськими організаціями свідчить про їх зрілість, здатність не лише захистити самих себе від посягань державних чиновників, що нерідко прагнуть «ефективної керованості всіма суспільними процесами», розуміючи під цим необмеженість власної влади, але і відстояти сферу приватного життя громадянина;

4. Громадські організації соціального спрямування, хоча і є неpolітичними за своєю сутністю, водночас виконують важливі функції провідників нових політичних цінностей. Вони не замикаються на своїх вузьких профільних завданнях у галузі соціальної роботи, а здатні займатися формуванням громадянської культури своїх членів, підопічних. Це може розглядатися як свідчення того, що громадські організації, в тому числі і неpolітичні, стають ефективним інструментом якісних і незворотних перетворень українського суспільства на шляху до демократії;

5. Громадські організації в Україні прагнуть до розширення співпраці з фінансовими донорами, зокрема бізнесовими структурами, розглядаючи такий варіант нарощення свого потенціалу, з одного боку, як цілком для себе прийнятний, а з іншого, як достатньо перспективний, зважаючи на нарощення економічної потуги бізнесових структур та розраховуючи на розуміння їх керівниками соціальної відповідальності ділових кіл, активізацію участі останніх

у вирішенні наболілих суспільних проблем.

Очевидно, що перелічені висновки мають попередній характер і можуть розглядатися радше як гіпотези, що вимагають перевірки у спеціальних дослідженнях соціологів та політологів, фахівців у сфері бізнесу.

Таким чином, співпрацю українських і польських недержавних організацій соціального спрямування можемо розглядати як таку, що має не лише добрий досвід та високо цінується громадськими організаціями Львова, а і як достатньо перспективну з погляду вирішення важливих соціальних проблем обох суспільств і як складову модернізаційних процесів зокрема.

Такі результати, на наш погляд, дають певні підстави для продовження досліджень з метою перевірити думку щодо розвиненості громадянських якостей в українському суспільстві. Наприклад, М. Оберг на основі даних фокус-груп, проведених у Львові та Донецьку у 1996–1997 рр., відзначав, що серед респондентів у обох регіонах переважало переконання, що участь у громадських організаціях є марною витратою часу, а не ефективним інструментом вирішення практичних проблем [1]. Цей факт автор розглядає як один із виявів «організаційної поразки» посткомуністичних суспільств та українського зокрема. Таким чином, зібрані нами дані говорять про певний поступ України на цьому стратегічно важливому напрямі становлення громадянського суспільства за останні десять років.

Певний оптимізм вселяють також і результати опитування жителів Львова та Луганська. Відповідаючи на запитання про те, що вони особисто готові зробити для того, щоб допомогти жителям свого міста, 23,5 % львів'ян та 11,4 % луганчан висловили бажання ви-

конувати волонтерські функції у громадських організаціях. Незважаючи на в цілому низький рівень віри громадян у здатність громадських організацій істотно впливати на хід подій в нашому суспільстві, лише 4,2 % луганчан та 6,4 % львів'ян вважають, що діяльність

саме громадських організацій може найбільше сприяти успішному розвитку України, все ж можна говорити про зростання впливу громадських організацій на суспільні процеси та про зацікавленість пересічних громадян їхньою роботою [2].

Література

1. Aberg M. Putnam's social capital theory goes east: a case study of western Ukraine and L'viv // *Europe-Asia Studies*. – 2000. – vol. 52. – № 2. – P. 295–317.
2. Результати крос-регіонального соціологічного дослідження «Україна: образи регіонів та міжрегіональні відносини», про-

веденого у Львівській та Луганській областях у березні – квітні 2007 р. [керівник проекту – проф. І. Кононов (м. Луганськ), автор статті – співорганізатор проекту]. Дослідження проводилося методом стандартизованого інтерв'ю на основі репрезентативної квотної вибірки (опитано 1536 осіб, віком від 18 років).

Моделі інвестиційної привабливості: основні методики оцінювання

Ольга Носова

The process of capital flow depends on the investment attractiveness of a country's economy and on potential risks of investment activity. International competition for access to sources of raw materials and global capital markets is based on the advantages of international capital flows. Studying the principal models of investment attractiveness used by international organizations attests to the absence of a single set of criteria that could be used for the appraisal of investment attractiveness. Introducing a broader understanding of investment attractiveness into academic discussions would allow for a more extensive analysis of the norms, rules, and institutions (organizations) that determine the motives behind investment decisions, and thus produce a singular set of criteria.

Процес руху капіталу залежить від інвестиційної привабливості економіки країни, можливих ризиків, пов'язаних з інвестиційною діяльністю. Міжнародна конкуренція за одержання доступу до джерел сировини й ринків світового капіталу ґрунтується на використанні переваг міжнародного руху капіталу. Включення східноєвропейських країн у цей процес супроводжувалося прийняттям національних програм фінансової лібералізації, що сприяло залученню іноземного капіталу у формі прямих іноземних інвестицій (ПІІ) у ці країни. Інвестиційна привабливість країни належить до визначального показника руху капіталу. Вона залежить від різноманітних чинників, що характеризують багатовекторність інвестиційних відносин на рівні фірми, регіону, країни. З метою спрощення дослідження, як основні чинники будемо розглядати: економічні, правові, природного потенціалу й інституціональні. До економічних належать економічний потенціал, рівень економічного розвитку, наявність кваліфіко-

ваної робочої сили. Чинники природного потенціалу характеризують запаси природних ресурсів і їхню структуру. Правові визначаються інвестиційним законодавством, його реалізацією на всіх рівнях держави, гарантією прав власності. Інституціональні чинники детермінуються панівними нормами, правилами поведінки, традиціями, що існують у суспільстві, та правовими, економічними, технологічними інститутами, що функціонують.

Ґрунтуючись на концепції Дж. Данінґа, зазначимо, що Україна має порівняльні OLI (ownership, location, internationalization володіння власністю, місця розташування, інтернаціоналізації) переваги в залученні іноземних інвестицій. До них належать відносні переваги, пов'язані з наявністю великих запасів ряду природних ресурсів. Вигідне географічне положення в центрі Європи характеризує переваги місця розташування України. Надлишок кваліфікованої робочої сили при відносно низькій її вартості, виробничі потужності військово-промислового комплексу й

деяких галузей важкої промисловості, що не працюють, визначають економічну вигідність інвестування. Інвестиційні переваги не реалізуються належною мірою у зв'язку із частою зміною інвестиційного законодавства, невизначеністю прав власності, взаємин між державним і приватним секторами, нерозвиненістю внутрішнього ринку, відсутністю податкової системи, яка функціонувала б нормально.

Інвестиційна привабливість визначається різними інвесторами на основі їхніх суб'єктивних оцінок для окремих економіко-географічних районів країни з використанням різних методик. Представимо цю категорію у вигляді багаторівневої системи цілей економічних суб'єктів. З погляду іноземного інвестора, до основної мети інвестування належить забезпечення максимізації одержуваного прибутку за мінімізації витрат. Досягнення результативності роботи вітчизняних фірм, а також забезпечення гарантій виконання державою основних своїх зобов'язань перед інвесторами становлять наступні підрівні системи цілей. У зв'язку з тим, що інвестиційна привабливість має суб'єктивний характер і недостатньо точно відображає зміни, що відбуваються в економіці, а також для поглиблення аналізу інвестиційних процесів запровадимо в науковий обіг категорію «інститут інвестиційної привабливості». Під цією категорією будемо розуміти сукупність норм і правил інвестиційної діяльності інститутів (організацій), які регулюють і оцінюють інвестиційні умови й результати інвестування. Інститут інвестиційної привабливості включає інвестиційну привабливість, чинники привабливості, а також інститути (організації), що структурують і спрощують процедуру інвестиційної оцінки на мікро- і макрорівнях. Використання цієї категорії дає змогу розширити рамки пізнання економічних

процесів. Інвестиційна привабливість є складовою інституту інвестиційної привабливості. Залежно від ступеня дотримання інвестиційного законодавства, вигідності інвестування, розміру ризику вона може мати різні рівні: високий або низький, а також виступати в активній або пасивній формах. Міжнародні організації, державні й недержавні організації, установи, фонди (МВФ, Heritage Foundation / Wall Street Journal, Economist Intelligence Unit, ICR Survey Research Group, Торгова палата США, A.N. Kearney, CalPERS) у поняття інвестиційна привабливість і її оцінку вкладають різний зміст. У науковій літературі наводиться велика кількість методик оцінювання інвестиційної привабливості. Зупинимось на найцікавіших методиках, з погляду використовуваних критеріїв і одержаних результатів оцінювання.

Проведені Світовим банком, Heritage Foundation/Wall Street Journal та іншими організаціями дослідження основних макроекономічних моделей інвестиційної привабливості використовували різні критерії при її оцінюванні в різних країнах.

Розглянемо результати порівняльного аналізу інвестиційної привабливості, проведеного Світовим банком. Оцінка провадилася на основі використання результатів експертних оцінок. Інвестиційна привабливість оцінювалася шляхом використання інтегрального показника, що включає економічну, політичну, законодавчу оцінки на основі застосування чотирибальної системи. В один бал визначалася найвища інвестиційна привабливість країни, у чотири бали оцінювався найнижчий рівень привабливості. Узбекистан, Україна, Білорусь, Азербайджан, Таджикистан, Туркменістан були віднесені до четвертої групи, найбільш непривабливих країн для залучення іноземних інвестицій.

Аналіз макроекономічних моделей інвестиційної привабливості окремих країн і регіонів щорічно провадиться «Heritage Foundation/Wall Street Journal» на основі використання бальної оцінки. Вона включає визначення індексу економічної свободи, що характеризує ступінь свободи економічних суб'єктів у виробничому процесі, розподілі, споживанні товарів і послуг. Експертиза державної політики, умов максимізації індивідуального економічного вибору або існуючих обмежень провадиться щорічно для деяких країн. При визначенні індексу використовуються 10 незалежних економічних чинників для кожної країни. До них належать: торговельна й податкова політика, державне втручання в економіку, монетарна політика, потоки капіталу й іноземних інвестицій, банківська політика, заробітна плата й ціновий контроль, права власності, політика регулювання, чорний ринок. При визначенні ролі кожного з чинників «1» означала найкращий показник, а «5» вказувала на найгірші позиції країни.

У цьому рейтингу Україна зайняла 125 місце з оцінюваних 161 країн. Для цієї підгрупи країн характерними рисами є проведення політики, що на державному рівні включає валютні обмеження, маніпулювання банківською системою й використання інших обмежень. Індекс економічної свободи в Україні був оцінений на рівні 53,3 % в 2007 р. [1]. Країна була віднесена до категорії держав, які належать до «в основному не вільних». Низький індекс економічної свободи вказує на відставання країни в темпах проведення економічних перетворень. Результати зазначеного рейтингу підтверджені оцінками експертного дослідження незалежних російських і українських фахівців у галузі економічної політики й інвестицій. У порівнянні з 2006 р. експерти відзначають погіршення інвестиційного

клімату в Україні. Чинники економічної й політичної нестабільності, недосконалість законодавства, неефективне керівництво погіршують інвестиційний клімат [2: 44].

Гонконг, Сінгапур, Тайвань увійшли в десятку країн найбільш свободних економік. На основі статистичних даних різних країн було встановлене існування високої кореляційної залежності між індексом економічної свободи й темпами економічного зростання.

Представники нової теорії економічного зростання вважають, що потенційні можливості забезпечення стабільного економічного розвитку країни не залежать від зростання кількості населення, доступу до природних ресурсів, швидкості технологічних змін. Провідний представник теорій економічного зростання М. Манкур пояснює існування значних розходжень у багатстві націй ступенем ефективності функціонуючих інститутів і проведенням економічної політики. У випадку входження в групу держав з вільною економікою бідні країни будуть змушені забезпечити досягнення високих темпів економічного зростання й підвищити рівень життя. Валютний курс незначно коливається в країнах з високим індексом економічної свободи. Розглянуті країни мають більш високий ступінь політичної свободи й, навпаки, у повністю невольних країнах така свобода обмежена. Проведені дослідження показали різні темпи проведення економічних реформ у колишніх соціалістичних країнах.

Індекс економічної свободи визначає ступінь економічної й політичної свободи, що дає змогу оцінити, до якого типу закритої або частково закритої економіки належить країна. Фахівці застосовують цей індекс для оцінки ризику, що дає можливість виділити привабливі для іноземних інвестицій країни. Проведення державою вільної торговельної полі-

тики, стабільність валюти, низький показник рівня державного втручання в інвестиційні відносини сприяють припливу іноземного капіталу в країну.

Британське агентство Economist Intelligence Unit (EIU) проводить оцінку привабливості бізнес-середовища й основних показників у 60 країнах світу. Як база порівняння аналізується період протягом п'яти минулих й майбутніх років. Застосовувана модель оцінювання використовує 10 категорій: політичне середовище, макроекономічне середовище, ринкові можливості, політика вільної конкуренції, політика відносно іноземних інвестицій, іноземна торгівля й валютний контроль, податки, фінанси, ринок праці й інфраструктура. Використання такої моделі дає можливість визначити 70 показників (оцінюваних 4 показники для іноземної торгівлі й 11 показників для політичного середовища), що впливають на організацію (перешкоджають) бізнесу. Приблизно половина показників розраховується на основі кількісних даних, інші використовують якісні оцінки. Відповідно до останньої оцінки Economist Intelligence Unit протягом періоду 2001–2005 рр. умови бізнес-середовища поліпшилися в основному в усіх регіонах світу. Прогноз для України, як і раніше, залишається несприятливим, бізнес-середовище оцінюється як дуже погане [3: 48].

Результати опитування, проведеного EIU в 2006 р. більш ніж 300 представниками великих компаній Європи, Північної Америки й Азії показали, що враження про Росію як джерело інвестування в міжнародних ділових колах переважно негативне. Як найбільш значимі чинники, що перешкоджають проникненню російського капіталу на розвинені ринки, є негативний імідж, що сформувався відносно російських компаній у закордонних ділових колах. За оцінкою EIU обсяг російських зовнішніх інвести-

цій в 2006–2010 рр. перевищить 50 млрд дол. Це дасть змогу Російській Федерації зміцнитися в п'ятірці лідерів серед країн, що розвиваються, і країн з перехідною економікою за розмірами вкладених і накопичених за рубежем продуктивних активів [4: 2]. Фінансова підтримка є найважливішим інструментом сприяння інвестиціям. До найбільш пріоритетних проектів потрапляють ті, які забезпечують збільшення забезпеченості національної економіки природними ресурсами, які сприяють експорту національних технологій, товарів і послуг, придбанню активів, які передбачають вкладення в НДДКР, злиттям і поглинанням, які підвищують конкурентоспроможність національної економіки.

Торговельна палата США використовує модель інвестиційної привабливості країн, що ґрунтується на 12 основних критеріях. Такий підхід застосовується американськими ТНК для визначення потенційно можливих місць майбутнього вкладення капіталів [5]. До основних критеріїв належать такі: 1) характеристика внутрішнього ринку; 2) доступ на ринок; 3) робоча сила; 4) валютний ризик; 5) репатріація капіталу; 6) захист прав інтелектуальної власності; 7) торговельна політика; 8) державне регулювання; 9) величина податків і пільг; 10) політична стабільність; 11) рамки макроекономічної політики; 12) інфраструктура (служби забезпечення виробничих операцій).

Характеристика внутрішнього ринку належать до найважливішого показника інвестиційної привабливості країни-реципієнта інвестицій. Розмір місцевого ринку, відносний добробут, купівельна спроможність населення впливають на зростання економіки в цілому.

Національне законодавство й нормативні акти держави визначають правові умови доступу компаній або обмеження їхнього виходу на місцевий ринок.

Сприятливе інвестиційне законодавство для ТНК і місцевих компаній повинно забезпечити рівні можливості для їхньої конкуренції. До чинників інвестиційної привабливості робочої сили належать її дешевизна, рівень кваліфікації й продуктивність праці. Ці показники впливають на конкурентоспроможність товару на міжнародному ринку. Валютний ризик пов'язаний з ризиком втрат при обміні двох або більше валют, що виражається в зміні їхньої відносної вартості. Він належить до найважливішого критерію інвестиційної привабливості країни. Валютна політика, що ґрунтується на постійній переоцінці національної валюти, спрямована на підтримку економічної стабільності й підвищення довіри інвесторів.

Процедура репатріації капіталу визначається чинними нормативними актами, що встановлюють розмір податків, що діють без обмежень на вивіз із країни твердої валюти, а також установлення процедур, пов'язаних із цією діяльністю.

Захист прав інтелектуальної власності ґрунтується на забезпеченні гарантій прав володіння компанією матеріальними й нематеріальними цінностями, створеними в результаті впровадження результатів науково-технічних досліджень. До числа пріоритетних галузей вкладення капіталу ТНК належать ті, що динамічно розвиваються, що забезпечують розвиток нових технологій, таких як комп'ютерна, фармацевтична промисловість і телекомунікації.

Торговельна політика залежить від вартості проведення експортно-імпорتنих операцій. На вартість імпортованих товарів впливає ставка тарифу й діючий валютний курс. Ліцензійна торгівля виступає основною формою міжнародної торгівлі технологіями. Відповідно до ліцензійної угоди експортер дозволяє весь обсяг експорту або його частину ви-

робляти в іншій країні. При цьому ліцензіар передає ліцензіатові право на використання винаходу («ноу-хау»). Політика державного регулювання застосовується для стимулювання розвитку бізнесу, підвищення ефективності роботи компаній.

Розмір податків і пільг належить до найважливішого чинника при прийнятті інвестиційних рішень. Політична стабільність визначається стабільністю політичних режимів, політикою держави.

Макроекономічна політика впливає на прийняття інвестиційних рішень іноземними інвесторами. В ефективно керованих економіках загроза виникнення економічної нестабільності значно менша в порівнянні із країнами, що мають високий рівень інфляції, що проводять непослідовну макроекономічну політику.

Інфраструктура (служби забезпечення виробничих операцій) включає бухгалтерські, страхові, юридичні фірми, комерційні й інвестиційні банки, які надають необхідні послуги і які забезпечують безперервність виробничого процесу. Ступінь розвитку інфраструктури належить до найважливішого критерію привабливості іноземних інвестицій.

Міжнародна організація «World Economic Forum» здійснює оцінювання глобальної конкурентоспроможності. Чинники, що визначають рівень конкурентоспроможності країн відрізняються один від одного й залежать від стадії розвитку економіки країни. Як основний показник оцінки застосовується глобальний індекс конкурентоспроможності, що ґрунтується на сукупності 9 основних груп показників: державні інститути, інфраструктура, макроекономіка, охорона здоров'я й початкова освіта, вища освіта й навчання, ефективність ринку, рівень розвитку технологій, ступінь розвитку ділової практики, інновацій. Розглянуті 9 груп чинників розділені на три

підіндекса, кожний з яких поєднує чинники, найбільшою мірою характерні для країн однієї із трьох зазначених груп. Скандинавські країни залишалися лідерами за рівнем глобальної конкурентоспроможності в 2006 р. Індекс ділової конкурентоспроможності визначає поточний рівень продуктивності праці й конкурентоспроможності країни. Він включає два підіндекси: рівні розвитку ділової практики й стратегії компаній і якість ділового клімату, в якому діють компанії на внутрішньому ринку. Рейтинг ділової конкурентоспроможності більшості країн з високим рівнем доходів на душу населення підвищився згідно із даними «Global Competitiveness Report 2006–2007».

У рейтингу конкурентоспроможності 2006 р. Україна поліпшила свої позиції у світовій економіці, зайнявши за індексом конкурентоспроможності 84 місце, за індексом технологічної конкурентоспроможності – 85, за індексом державних інститутів – 90. Переведення України Організацією Економічного Співробітництва й Розвитку з 6 в 5 групу експортних кредитних ризиків сприяло збільшенню припливу іноземних інвестицій у країну.

Аналіз розглянутих вище методик оцінювання інвестиційної привабливості в різних країнах свідчить про застосування міжнародними організаціями, фондами, інвесторами різних критеріїв, одержаних експертним шляхом. Оцінки інвестиційної привабливості іноземних експертів відображають значимість параметрів національної економіки з урахуванням параметрів національної економіки й характеристики світового ринку. Застосування здобутих результатів відображає фактичний стан грошово-кредитної, бюджетно-фінансової, економічної й політичної сфер національної економіки. У той же час суб'єктивний характер аналізу чинників інвестиційної

привабливості унеможливорює виділення й використання якогось певного підходу при економічному оцінюванні.

З розглянутою категорією тісно пов'язане поняття інвестиційний клімат. Вивчення цілого ряду праць із цієї теми свідчить про те, що багато вчених застосовують поняття інвестиційної привабливості й інвестиційного клімату як однорідні. При оцінюванні парної кореляції між рівнем інвестиційного клімату й рівнем фактичної інвестиційної привабливості тих самих регіонів Російської Федерації був виявлений досить тісний зв'язок між ними. Коефіцієнт парної кореляції дорівнював 0,87, що підтвердило наявність тісного взаємозв'язку між розглянутими категоріями, дає змогу забезпечувати більш ефективне управління інвестиційними ризиками [6]. У зв'язку з існуванням взаємозв'язку між інвестиційним кліматом і інвестиційною привабливістю далі в роботі ці поняття будемо використовувати як однорідні.

У 70-х і 80-х роках щорічний показник чистого припливу ПІІ до ВВП у країнах-реципієнтах інвестицій у середньому становив 0,4 %. Економетричні дослідження підтвердили наявність кореляційної залежності між припливом ПІІ й сприятливим інвестиційним кліматом. Стимулюванню розвитку експортно-орієнтованого виду ПІІ сприятиме проведення політики лібералізації торгівлі. Зростання прямих інвестицій спричинить відновлення виробництва, допоможе у створенні конкурентоспроможних галузей промисловості в майбутньому. Темпи приросту ПІІ в країни Центральної й Східної Європи, а також республіки колишнього СРСР в 2005 р. досягли 75 млрд дол., що на 12 % перевищує аналогічний показник 2004 р. Приріст ПІІ в Росії склав 94% в 2006 р. у порівнянні з 2005 р. [7]. До основних стимулів припливу прямих інвестицій належать підвищення цін на сировинні

товари на світовому ринку, завершення приватизації великих об'єктів у ряді постсоціалістичних країн. Як чинники, що перешкоджають зростанню обсягів інвестицій, будемо розглядати іпотечну кризу в США, що викликала жорсткість фінансових умов на світовому ринку капіталу, загострення проблеми збільшення дефіциту платіжного балансу по поточних операціях у ряді розвинених країн, підвищення чинника невизначеності в міжнародних економічних відносинах.

Аналіз розвитку тенденцій оцінювання інвестиційної привабливості дає змогу виділити такі особливості цього процесу:

- існування різних підходів, які використовують різні методи статистичного збору інформації й різноманітні критерії економічного аналізу. Результати ранжирування рейтингу A.N. Kearney 62 країн світу за показниками глобалізації, що містить у собі оцінку економічної інтеграції через торгівлю й інвестиції, технологічний зв'язок за допомогою Інтернету, персональні контакти й політична участь у договорах і міжнародних організаціях, показали поліпшення позицій України, що зайняла 39 місце в рейтингу в порівнянні з Мексикою, Аргентиною, Росією, що одержала більш низькі оцінки в 2007 р. Рейтинг CalPERS визначає надійність вкладень інвестицій у різні групи фінансових інструментів, пенсійні фонди, з урахуванням інтересів широких груп населення. На основі дослідження надійності інвестицій у різні класи інструментів розвинених ринків, і ринків, що розвиваються, визначається інтегральний рейтинг. У ньому міститься аналіз макрофакторів країн (політична стабільність, прозорість, політика продуктивності праці) і ринкових макрофакторів (ліквідність, якість регулювання ринку й захист інвесторів, відкритість ринку капіталу, ефективність

системи розрахунків і рівень трансакційних витрат). У зв'язку з відсутністю відповідності між якістю ринку, бізнесу і якістю державних інститутів, Україна ще не стала об'єктом інвестування пенсійних фондів в усі типи фінансових інструментів.

- Поліпшення інвестиційного клімату виявилось в збільшенні загального обсягу прямих іноземних інвестицій в Україні. За даними Держкомстату України на 1 січня 2007 р. загальний обсяг ПІІ склав 21 млрд 186 млн дол., а розраховуючи на душу населення приплив прямих інвестицій дорівнював 454,6 дол. Слід зазначити неефективність галузевої структури іноземних інвестицій, що характеризується концентрацією іноземного капіталу в секторах з високим прибутком і легкістю його одержання. Інвестиції надходять із 117 країн світу, причому на частку 10 країн припадає більше 84 % від загального обсягу всіх притягнутих прямих інвестицій.

- Міжнародні рейтингові агентства, підвищивши рейтинги довгострокового кредитного рейтингу України (у запозиченнях в іноземній валюті) з «стабільного» до рівня «позитивний», поліпшили інвестиційні прогнози інвесторів при прийнятті рішень про капіталовкладення в економіку. Як результат слід зазначити збільшення інвестицій в Україні, підвищення довіри до уряду. Міжнародне рейтингове агентство Fitch Ratings підтвердило рейтинги дефолту емітента України за зобов'язаннями в іноземній і національній валюті на рівні «BB-». Прогноз рейтингів був змінений на «позитивний» із «стабільного». Агентство Fitch підтвердило межі рейтингу країни на рівні «BB-» і короткотермінового рейтингу «B». Міжнародне рейтингове агентство Standard & Poor's (S&P) наприкінці серпня 2007 р. встановило довгострокові кредитні рейтинги України: «BB -» – по зобов'язаннях в іноземній

валюти, «ВВ» – по зобов'язаннях у національній валюті, а також короткострокові рейтинги «В», прогноз рейтингів – «стабільний». Підвищення рейтингів довгострокового кредитування сприяло тому, що найбільші обсяги інвестицій в 2007 р. були зроблені в сектори фінансових послуг – 2419 млн дол., оптової торгівлі й посередницьких послуг у торгівлі – 2264 млн дол., в операції з нерухомістю – 1773,4 млн дол., у металургію й обробку металів – 1398,3 млн дол., харчову промисловість – 1274,6 млн дол.

- Ряд міжнародних організацій указують на недосконалість законодавства, високий рівень корупції, а також слабкість регуляторного середовища, що є основними чинниками непривабливості інвестування в більшості східноєвропейських країн. Для оцінки масштабів корупції в країнах світу громадська організація Transparency International (Берлін) визначає індекс сприйняття корупції. В 2007 р. в рейтингу країн світу за ступенем поширення корупції були включені 179 країн. У групі країн, у яку також входять Бенін і Малі, Україна зайняла 118 місце після Молдови, Мозамбіка, Замбії, Руанди й Уганди. Для порівняння в 2006 р. Україна займала 99 позицію з 163 країн світу. Відповідно до оцінок вітчизняних і іноземних експертів численними опитуваннями представників бізнес-співтовариства встановлено, що якість державних і суспільних інститутів в Україні є надзвичайно низькою. Відсутність ефективної судової системи й верховенства закону, а також слабкість регуляторного середовища обмежують приплив іноземного капіталу в країну.

- Існування диференціації між регіонами, виділення сприятливих і депресивних регіонів свідчить про нерівномірність розміщення виробництва й характеризується тенденцією збільшення

розриву в їхньому економічному розвитку. Оцінка інвестиційного клімату в Україні, проведена експертно-аналітичним центром «Соціум» в 2005 р., показала зосередження значної частини іноземних інвестицій у Києві, Київській, Донецькій, Дніпропетровській, Закарпатській областях, АР Крим, Львівській, Одеській областях. Експертні оцінки вказують на те, що Захід України став більш привабливим у порівнянні з 2006 р. Інвестиційна привабливість Південно-Східного регіону знизилася. Київ належить до найбільш привабливих міст для капіталовкладень. Інвестиції надходять переважно у фінансовий сектор у великих містах. Визначення пріоритетів регіонального розвитку розглядається рядом вчених як умова підвищення ефективності й удосконалення соціально-господарських, міжрегіональних, міжгалузевих, галузевих і внутрішньогалузевих пропорцій.

- Формальна участь України в Єдиному Економічному Просторі (ЄЕП) стає на перешкоді врегулюванню торгово-інвестиційних суперечностей між країнами, які входять у це об'єднання. Об'єктивною основою для поліпшення інвестиційного клімату виступає високий ступінь взаємної залежності економік, взаємодоповнення економік ЄЕП. Цілий ряд галузей економіки України орієнтований на торгівлю й постачання в Росію. Зокрема, в 2005 р. 79 % експорту української продукції тваринництва припадало на торгівлю з Росією, 69 % – целюлозно-паперової продукції, 51 % – готових харчових продуктів, 50 % – виробів з каменю, гіпсу, кераміки, 48 % – машинобудування.

Вивчення основних моделей інвестиційної привабливості, застосовуваних міжнародними організаціями, свідчить про відсутність єдиної системи критеріїв, які могли б використовуватися при оцінюванні її рівня. Введення в науко-

вий обіг більш широкого поняття «інститут інвестиційної привабливості» дає змогу розширити рамки аналізу норм, правил, інститутів (організацій), що визначають мотиви прийняття інвестиційних рішень, що виробляють єдині критерії, показники оцінки на рівні діяльності міжнародних інвестиційних організацій. Створення системи стиму-

лів спрямовано на залучення інвестицій. Вони включають податкові пільги, передачу новим підприємствам держзамовлень, надання послуг з оформлення митної документації, консультаційних послуг, спрощення процедур реєстрації й ліцензування, фінансову підтримку і сприятимуть припливу іноземних інвестицій.

Література

1. The Heritage Foundation // The Wall Street Journal. 2007 Index of Economic Freedom / Ed. K. R. Holmes, B. T. Johnson. World Bank. – Washington D.C. 2007.
2. Яковлев А. Энергетический потенциал Украины. Инвестиционное исследование. – Киев–Москва. Фонд «Свободная Европа», 2007. – 116 с.
3. New scoreboard of Economist Intelligence Unit ranks business climate across the world // Transition Newsletter. – 2001. – Vol. 12. – № 3. – P. 47–48.
4. Бюллетень иностранной коммерческой информации. – 2007. – № 40. – 10 апреля. – С. 1–4.
5. International Trade Administration (U.S. Department of Commerce). International direct investment: global trends and U.S. role. – Washington D.C., 1988.
6. Тихомирова И. Инвестиционный климат в России: региональные риски. – М.: Издатцентр, 1997. – 312 с.
7. Бюллетень иностранной коммерческой информации. – 2006. – № 141. – 9 декабря. – С. 1–2.

Архітектурні стилі забудови міста Миколаєва (1790 р. – початок ХХІ ст.)

Ольга Вассель

The author describes the chief architectural styles of Mykolaiv using the city's most characteristic buildings. During more than 200 years of existence (in 2009, the city marks its 220th year), Mykolaiv took on the diverse features of many historical eras, all the while retaining its own unique attributes. A picture of the city's architectural sites, created over a lengthy period of historical development, would be incomplete without mention of contemporary perspectives and the city's current conditions. Like a mirror, the most promising strategy for city construction reflects both problems and hopes for the future of an independent Ukraine.

Швидкий розвиток промисловості й торгівлі в другій половині XVIII століття по всій території Росії приводить до створення цілого ряду нових і до реконструкції старих міст. За порівняно короткий час петербурзькою «Комісією про кам'яну будівлю» розроблено більше 400 проектів перепланування і планів нових міст. Виникають такі поселення, як Катеринослав (нині Дніпропетровськ), Херсон, Миколаїв, Одеса, створюються плани подальшого розвитку Полтави, Ярославля, Новгороду ...

Автор має на меті показати основні архітектурні стилі містобудування Миколаєва на прикладі найбільш характерних для міста споруд. За період свого більш ніж двохсотлітнього існування (у 2009 р. місту виповнюється 220 років) Миколаїв увібрав найрізноманітніші ознаки історичних епох, зберігши при цьому свої особливості. Картина буде не повною, якщо поряд з архітектурними

об'єктами, що виникли протягом багаторічного розвитку міста, не сказати про його сучасний стан і перспективи. Саме перспективна стратегія містобудування як дзеркало відображає сьогоднішні проблеми і надію на велике майбутнє молодій незалежній Україні.

На початку XVIII століття були розроблені правила забудови міст, введено освітлення і замощення вулиць, осушення заболочених місць, прокладення доріг, будівництво набережних і пристаней, широке озеленення вулиць, створення садів і парків. Усього цього не знало середньовічне місто. Була застосована також регулярна забудова вулиць і площ по «червоних» лініях, тобто фасади всіх будинків виходили на вулицю, а не в двір, і розташовували в одну лінію. Особливо важливим було створення нових типів житлових і громадських будинків. Усе це конкретним чином змінило архітектурно-планувальну структуру міст і їхній благоустрій.

В основу планування в цих проектах закладався принцип регулярної, геометрично правильної побудови мережі вулиць і площ. Такий прийом характерний для класицизму, що сформувався у вітчизняній архітектурі в 1760-ті рр. З класицизмом пов'язане будівництво за так званими зразковими проектами, що розроблялися великими зодчими, і використовувалися по всій країні. Так, у перший же рік активного будівництва Миколаєва (1790) князь Г. Потьомкін запросив свого «придворного» архітектора, знаменитого на той час Івана Єгоровича Старова, що пробув у місті кілька місяців і розробив ряд проектів будинків [2]. Потьомкін наказав Старову проектувати будинки «за смаком тутешнім», взявши за зразок привезений з Молдавії двоповерховий дерев'яний будинок («молдаванку»). Майже всі створені Старовим будинки мають «присмак» цього народного турецько-молдавського стилю: нависаючі дахи, підперті по периферії стовпами або колонами, що утворюють галерею [5]. Молдавський будинок став однією з найцікавіших будівель міста.

Багато років «молдаванка» використовувалася для різних потреб морського відомства. А спочатку там розташувався штаб Г. Потьомкіна. У радянський час «молдаванка» була клубом червоногвардійців. На початку 1950-х рр., переживши Другу світову війну, вона стала зовсім старою. У державі не знайшлося коштів на її реставрацію. І зробивши ретельні обмірювання і малюнки, півтора-віковий будинок зруйнували. Документи були передані до Історичного музею у Москву.

Нині на цьому місці житловий 5-поверховий будинок, що виходить на Флотський бульвар, з кафе на першому поверсі.

Задумане Г. Потьомкіним як місто-верф, Миколаїв перетворився на центр

Чорноморського флоту. З цієї причини все будівництво в місті, включаючи і «цивільне», було підпорядковане військовим інженерам і Морському відомству. З перших же років Канцелярію будівель міста Миколаєва очолював талановитий інженер-фортифікатор І.І. Князев, що виявив себе неабияким містобудівником і талановитим архітектором. У ці ж роки з Князевим працювали військові архітектори капітани В. Ванрезант і П. Нейолов; М. Портарій, що прибув з Молдавії, помічник Князева Ф. Вунш і учень Ванрезанта, майстровий Адміралтейства К. Орлов.

Будувалося місто за спеціально складеним планом, в основу якого була покладена характерна для класицизму регулярна планувальна схема з прямими вулицями і кварталами правильною квадратної форми (за планом Старова).

З 1790 по 1918 р. у містобудуванні Миколаєва відбилися всі архітектурні стилі, що були в Росії, але зі своїми провінційними особливостями. Як у всіх староросійських містах, центром Миколаєва була площа з головними релігійними, адміністративними і торговельними об'єктами. Миколаїв переважно нагадує нові південноросійські степові міста, але є в нього і свої цікаві риси [4].

У Миколаєві і сьогодні можна побачити строгі лінії класицизму, романтичні фасади, що милують око, еклектики або витончену плинність модерну.

Стиль старого класицизму панував в архітектурі міста з 1790 по 1830 р. «Високий класицизм» – ампір – не прижився в місті з природно-історичних причин: віддаленість від центру, заштатність міста, його провінційність і бідність. Стиль старого класицизму був характерний для раннього Миколаєва, особливо для Магістратської площі, де проявилася класична ансамблевість, тобто створення в центрі системи

ансамблів, що складаються винятково із громадських будинків. Там же розташовувалися будинки для привілейованих.

Найбільш цікаві будівлі: магістрат, Адміралтейський собор, Кам'яні крамниці, Міська управа, будинок Потьомкіна, Спаські, Грецькі ряди, будинок головного командира Чорноморського флоту, Контора над портом, Молдаванський будинок, Поштовий двір, будинок на вул. Глазенапівській, Будинок флагманів і командирів, штурманське училище, обсерваторія, Грецька церква, собор Різдва Богородиці, офіцерські будинки на Військовій Слобідці, Рибасів будинок, Цвинтарна церква тощо.

Період еклектики охоплює 1830–1890 роки. Відображав змішання різних стилів, відповідно до «розумного вибору» архітектора і замовника. Тут однаковою мірою проявилися і стилізаторство, і ретроспективізм. Зодчі діяли в дусі псевдоготики, псевдоренесансу, псевдокласицизму. Будувалися будинки й у псевдомавританському і псевдоросійському стилях. Потім до них додалися російсько-візантійський і «цегельний» стилі. Зустрічалося і псевдобароко.

Першим представником еклектики став К. Акройд, згодом у романтичному стилі працювали Л. Опацький, М. Казаков, В. Андрієвський, К. Паризо-де-ла-Валетт, Е. Штукенберг та інші.

З будівель цього періоду варто назвати: німецьку кірху, католицьку церкву, училище для дочок нижчих чинів, ансамбль казарм флотського екіпажу, ворота і стіну Адміралтейства, госпітальну церкву, Семіонівську церкву, Маріїнську гімназію, барочні, мавританські і ренесансні будинки на Спаській вулиці, торговельні ряди на Соборній, Міські збори і багато інших будинків.

Стиль модерн проіснував у Миколаєві близько 20 років, з 1890 по 1910 р. Зустрічаються будинки в «прикрашаючо-

му», стилізаторському і «пуританському» варіантах цього стилю. З архітекторів, що працювали у цьому стилі, можна назвати Е. Штукенберга, В. Домбровського, Л. Роде, К. Паризо-де-ла-Валлетта, А. Тодорова.

Найбільш цікаві будинки: дім Аркаса, Санкт-Петербурзький міжнародний банк, Лондонський готель, хоральна синагога, міська лікарня, будинок облпрокуратури, дитячий садок на Кур'єрській вулиці, комплекс будинків водолікарні, трамвайна підстанція, будинок єврейських хедерів на Потьомкінській, будинок яхтклубу. Багато будинків у стилі модерн було на Соборній вулиці і розкидано в її районі.

Ретростилі з'явилися в 1910 р. і зникли в 1918 р. Вони знову відродили ту ж еклектику, але масштабного характеру. Можна назвати лише кілька будинків у стилі «ретро». Це – нова Міська управа в неокласичному стилі (архітектор Е. Штукенберг), Російський для зовнішньої торгівлі банк (архітектор В. Кабіюльський), будинок Російського страхового товариства на вул. В. Морській, недобудований будинок театру Лебедева в стилі відродженого модерну.

Отже, хоча Миколаїв був провінційним містом, у його архітектурі на рубежі двох століть чітко простежуються найважливіші віхи розвитку вітчизняного зодчества.

Архітектуру міста в післяреволюційний період історії можна розглядати переважно за типологічним, функціональним принципом – від загальних планувальних ідей розвитку Миколаєва до аналізу різних типів міських споруд. Нова влада поставила перед зодчими завдання, які не мали історичних аналогів. Вона вимагала не тільки зведення споруд нових типів (палаців праці, фабрик-кухонь, житлових комплексів для трудящих), але й новаторської архітек-

турної мови. На зміну модерну і ретроспективізму приходять архітектурні течії, що прагнуть своїми засобами відобразити пафос революційних завоювань. Цей пошук не був одномоментним, його шляхи були звивисті, багато напрямів виявилися тупиковими. Дещо спрощуючи, можна сказати, що зодчі обирали принципово нові об'ємно-просторові композиції, що спиралися на досягнення техніки і властивості будівельних матеріалів, які з'явилися в першій чверті ХХ ст. Пишні, перевантажені декором поверхні стін, звернені до вулиці, змінюються лаконічними, але виразним поєднанням простих геометричних тіл – паралелепіпеда, циліндра, кулі. Архітектура стала більш «скульптурною», важливого значення надавалося глибинному виміру. Але в ті роки нестача засобів і матеріалів не давала змоги навіть порушувати питання про будь-яке велике житлово-цивільне будівництво.

У 1923–1924 р. було видано усього лише 5 дозволів на будівництво на вільних територіях індивідуальних житлових будинків, а в 1924–1925 р. – уже 41. У наступні два роки відновлено понад 80 тисяч квадратних метрів житлової площі.

До нашого часу зберігся один з первістків житлового будівництва на території Миколаєва – комплекс юматовських житлових будинків на «Сухому фонтані». Південний машинно-будівельний трест (ЮМТ) побудував для своїх працівників кілька будинків на пустирі на початку Спаського спуску. Час не зберіг імені автора цього комплексу. Він складається з п'яти триповерхових восьмиквартирних будинків, три з яких торцями виходять на вул. Р. Люксембург, а інші замикають простір кварталу, утворюючи просторі й добре озеленені двори. Строгі, абсолютно позбавлені декору площини фасадів оживляють лише суцільно засклені сходові клітки. Не садиба або окремих будинок стають «одини-

цею виміру» міської території, а квартал із усіма будівлями, благоустроєм, озелененням і необхідними комунікаціями.

Перше радянське будівництво в Миколаєві не можна назвати інтенсивним. Тим більше уваги заслуговують нечисленні об'єкти, зведені в ці роки:

- поліклініка на вул. Корабелів, побудована в 1927 р. за типовим проектом. Автор – цивільний інженер В. Естрович. Простота і функціональність планувальної структури будинку дещо контрастують з вишуканим оформленням фасадів, вирішених за допомогою прийомів класичної архітектури [3];

- Елеватор на території морського порту, побудований у 1926–1930 рр. Автори: інженери Д. Думський, С. Кузнєцов, І. Мазін. Об'ємно-просторова композиція цієї споруди щонайкраще відповідає його функції. Такого роду підпорядкованість композиції будинку призначенню характерна для конструктивізму, популярного в ті роки;

- 104-квартирний житловий будинок спеціалістів (друга половина 1930-х років). Автор проекту не встановлений. Найбільша в цей період цивільна будівля в місті. Будинок розташований по периметру цілого кварталу, між вулицями Плехановською, Карла Лібкнехта, Шевченка і Малою Морською. У плані являє собою незамкнуте каре складної форми;

- промислова архітектура Миколаєва 1930-х рр. – це підприємства легкої і хімічної промисловості. Будуються бетонний, інструментально-тракторний заводи, завод скляної тари та ін. Усього в передвоєнний період на карті Миколаєва з'явилося більше 50-ти підприємств.

У повоєнні роки забудова міста здійснюється відповідно до генерального плану, розробленого Діпромїстом:

- реконструктивні заходи щодо забудови проспекту Леніна (архітектор

В. Добровольська, інженер Н. Чернотих); через квартали, забудовані старими індивідуальними будинками, був прокладений проспект Леніна (від вул. Фрунзе до вул. Котовського); намічено місце для будівництва стадіону «Суднобудівник»; винесено ринкову площу (між вулицями Радянська і Декабристів) на нову ділянку; частково знесено старий цвинтар;

- створення головної площі Миколаєва – Радянської (ім. В. Леніна). Автор – архітектор А.В. Барабаш.

Для 1950–1960-х рр. характерна монументальна архітектура. У 1954 р. будівництвом будинку обкому Компартії України (автори: архітектори К. Косенко, М. Бабаян, інженери Г. Порецький, А. Добролюбов) був зроблений початок формування ансамблю площі ім. Леніна. Будинок замикає площу із західного боку. Архітектори обрали симетричну, урівноважену композицію. Центральна вісь з'єднана із входом, виділена шести-колонним портиком стилізованого коринфського ордера, винесеного на рівень третього поверху і гарно промальованим шпилем. Головний фасад з обох боків фланюють ризаліти, оформлені чотириколонними портиками. Ритм пілястр оживляє плоскі стіни головного фасаду. Монументальність будинку підкреслена масивною цокольною частиною в два поверхи.

Ще в 1951 р. був побудований адміністративний будинок Миколаївського суднобудівного заводу ім. 61 Комунара. Автор проекту – архітектор Н. Шаповаленко. Стил російського класицизму, характерний для забудови вулиці Адміральської. Замикає Садову вулицю. Являє собою об'ємно-просторову композицію, побудовану на акцентуванні головної осі будинку – вежі зі шпилем.

Готель «Україна», побудований в 1958 р. Автор проекту – архітектор

В. Скуратівський. Солідні й спокійні архітектурні форми 5-поверхового будинку підкреслюють містобудівну роль цього важливого просторового вузла. Вирішено в стилі класичних форм і пропорцій.

Культосвітній комплекс: кінотеатр «Батьківщина» і наукова бібліотека ім. Гмирьова на вул. Московській, 9 побудовані у 1958–1961 рр. на основі недобудованого театру Лебедева. Автори проекту: архітектори В. Добровольська, Н. Коган, інженери А. Добролюбов, В. Колісніченко, І. Бахацький, П. Сидоренко, Л. Христинч. Будинок створений в контексті ансамблю радянської вулиці. Такому трактуванню сприяє монументальний вигляд споруди. Чітка симетрична композиція фасаду підкреслена могутнім ризалітом, оформленим у вигляді чотириколонного портика з масивним трикутним фронтоном.

Будинок культури будівельників на Спаському спуску, створений за типовим проектом у 1958 рік. Прив'язка інженера В. Станішевського. Саме розташування цього будинку на деякому узвишші ефектно підкреслено не тільки його зовнішнім виглядом, а й благоустроєм прилеглих територій. Палац домінує над навколишнім простором. Широко сходи ведуть до просторої рекреації перед будинком. Відчуття урочистості створюється за рахунок монументального восьмиколонного портика, піднятого на високий цоколь.

Характеризуючи забудову Миколаєва в роки перших післявоєнних п'ятирічок, потрібно відзначити, що це були часи, коли пафос Перемоги над німецьким фашизмом спонукав до створення монументальних архітектурних споруд, коли міські площі народжувалися в першу чергу для парадів і маніфестацій, коли героїзм радянського народу повинен був відбитися в архітектурних образах.

Саме звідси – розуміння архітектури як могутньої ідеологічної зброї, саме звідси – насиченість, а іноді і перенасиченість архітектурної мови 1950–1960-х рр. Однак методи, характерні для архітектурно-будівельної практики цього періоду, перестають згодом відповідати вимогам соціального замовлення. Назріває гостра потреба перейти до масового житлового будівництва із застосуванням типового проектування й індустріальних методів зведення будинків, щоб за короткий час забезпечити людей комфортним житлом. Настав період, коли на порядок денний був поставлений кількісний чинник.

Архітектурний вигляд зведених у 1970-ті роки будинків відзначається винятково вимогами будівельної техніки – лише економічний підхід до формування життєвого середовища, нерозвиненість домобудівних комбінатів, що випускають вкрай обмежене число серій, негнучкість конструктивних схем спричинили одноманітність архітектурних рішень нових житлових районів [8].

Багаторазове тиражування споруд і планувальних прийомів не може не привести до втрати ознак, характерних тільки для цього населеного пункту. Місто непомітно втрачає свій вигляд, перестає бути пізнаваним. Історичне минуле розчиняється в стандартних новобудовах, а це спричиняє негативні наслідки і насамперед соціальні.

Основним напрямком архітектури 1970–1980-х рр. є будівництво адміністративних і громадських будинків таких, як Будинок зв'язку і Будинок союзів, що завершили ансамбль площі Леніна, Будинок політпросвіти, будинок облвиконкому та ін. Будуються також автовокзал; комплекс споруд кораблебудівного інституту імені адмірала Макарова, що був нагороджений дипломом II ступеня ВДНГ СРСР за архітектурно-планувальне рішення.

У цей період споруджується багато культурно-спортивних комплексів. Це, зокрема, Палац культури і техніки суднобудівників Чорноморського заводу (архітектор Н. Феоктистова, інженер П. Крейцера), стадіон «Суднобудівник» на 25 тисяч місць (архітектори: А. Марячинський і С. Гольдвод), спортивну школу «Надія» і готель «Турист» на 400 місць (архітектор З. Теляшова, інженер П. Бузник). Проект останньої відзначений III премією в конкурсі, що проводив Держбуд УРСР і Спілка архітекторів України.

Чудовим подарунком для дітей стало відкрите у 1982 р. дитяче містечко «Казка», автором проекту якого був лауреат Державної премії ім. Т. Шевченка Ю. Стешин. Будують також профілакторій «Інгул» на 150 місць у Соляних, Палац культури глиноземного заводу в Корабельному районі тощо.

Для цього періоду характерні цілісні містобудівні забудови з розгалуженою системою культурно-побутового обслуговування. Прикладом цього може бути Будинок торгівлі «Південний Буг», що побудований за індивідуальним проектом Латвійської філії Діпроторгу (архітектор С. Бабусин, інженер Ю. Дрізд). Це не тільки універсам з торговельною площею 1200 кв. метрів, але і підприємства громадського харчування.

У 1980-х роках з'являються будинки і комплекси житлово-громадського призначення в мікрорайонах Соляні, Північний, Ліски. Виріс мікрорайон Намив шляхом намівання штучних територій. Цікавий за своїм плануванням квартал, Електрон (архітектор В. Яровий). Ця група 9-поверхових житлових будинків і відкритого простору має з флангу 16-поверховий будинок складної конфігурації плюс двозаловий кінотеатр «Космос».

У зв'язку із соціально-економічними перетвореннями в країні, житлово-громадське будівництво в другій поло-

вині 1990-х років було припинено. 2000–2005 рр. для України стали періодом утвердження ринкової економіки. Стабілізувалася робота більшості провідних підприємств, в економіці зміцнилася роль малого і середнього бізнесу: Миколаїв так само прийняв ці тенденції. Міська влада сприяла розвитку ділової і соціальної ініціативи громадян.

Будівельний комплекс нашого міста після занепаду в 1994–1998 рр. впевнено переходить до пожвавленої інвестиційно-будівельної діяльності. Виробництво матеріалів міськими підприємствами відроджується і переходить на промислові обсяги. У місті збереглися кваліфіковані кадри, здатні виконувати роботу якісно, відповідно до сучасних будівельних норм і технологій. Це підтверджується цифрами. За 5 років (2000–2005) було введено в експлуатацію 316,53 тисячі кв. м житла. Значна частина з них – це реанімовані «довгобуди» і реконструйовані громадські об'єкти.

На 2002–2003 рр. випав пік реанімації «довгобудів»: здано в експлуатацію новий Будинок учителя, почали працювати відремонтовані кінотеатри.

Миколаїв став першим обласним містом в Україні, де в повному обсязі було затверджено документ «Правила використання та забудови території», розроблений Державним науково-дослідним проектним інститутом «Діпромісто» м. Києва. Виконком міськради замовив розробку основної документації містобудування – «Генеральний план міста». Фінансування проектних робіт генплану було почато ще в 2003 р.

16 вересня 2005 р. відбулося відкриття пам'ятного каменя, що символізує початок будівництва нового мікрорайону під назвою «Сонячний». Загальна площа забудови його складе 19 га. Тут протягом 10–15 років піднімуться 27 будинків загальною площею 200–250 тис. кв. м. із належною інфраструктурою, супермар-

кетом, дитсадками, школою, розважальним центром.

Мер міста В. Чайка вважає, що в'їзд у місто з боку Одеси має бути представлений грандіозним будівельно-архітектурним ансамблем. На закладці першого каменя мер відзначив і те, що новобудова є підсумком вдалої роботи з пошуку інвесторів [11].

У березні 2006 р. в Миколаївській пресі було запропоновано до обговорення проект документа «Стратегія економічного і соціального розвитку м. Миколаєва на 2006–2010 р.» [14]. Початок розробки проекту було покладено розпорядженням міського голови В. Чайки від 7.11.05.

Проект стратегії є документом-організатором, що дає змогу використовувати наявні фінансові та інші ресурси міста цілеспрямовано. Документ розробляла робоча група, в яку ввійшли провідні спеціалісти міськвиконкому, голови підприємницьких і наукових кіл, громадських організацій.

Гарантом ефективності і результативності реалізації означеної стратегії стане відкритість і публічність органів місцевого самоврядування. Зворотний зв'язок із громадськістю буде ефективним індикатором дієвості.

Гео економічне і геополітичне положення Миколаївської області, зокрема Миколаєва, визначає активні міжрегіональні зв'язки міста. Миколаїв є членом Міжнародного Чорноморського клубу, Міжнародної Асамблеї столиць і великих міст СНД, Асоціації міст України, Всесвітньої Ради місцевих екологічних ініціатив (ІКЛЕІ). Взаємини Миколаєва з містами Росії, Болгарії, Румунії, Грузії, Туреччини, Італії та інших держав підтверджені 12 угодами про співробітництво. У рамках цих договорів реалізуються загальні проекти, що є вигідними для Миколаєва й України в цілому.

Місто Миколаїв внесене у Перелік історичних населених пунктів України.

Література

1. *Алешин В.Э. и др.* Николаев. Архитектурно-исторический очерк. – К.: «Будівельник», 1988. – С. 35.
2. *Мелехов Н., Петров А.* Иван Старов. Материалы к изучению творчества. – М.: Изд-во Академии архитектуры СССР, 1950. – С. 81.
3. Вся Николаевщина. Справочная и адресная книга на 1929 год. – Николаев: 1929. – С. 5.
4. *Ге Г.Н.* Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790–1890). – Николаев: Русская типо-литография, 1890. – С. 118.
5. *Крючков Ю.С.* История Николаева. – Николаев: МП «Возможности Киммерии», 1996. – С. 220.
6. Методические разработки по истории Николаевщины. Вып. 1–15: вып. 12 «Николаевщина в 1945–1960 годах». – Николаев: 1990. – С. 17.
7. Михаил Леонтьевич Фалеев или начало города Николаева. – Николаев: Тип. Штаба Главного командира, 1864. – С. 29.
8. Нариси історії архітектури Української РСР (радянський період). – К.: 1962. – С. 63.
9. Николаеву 200 лет. 1789–1989. Сб. документов и материалов. – К.: «Наукова думка», 1989. – С. 173.
10. Отчет городского головы о деятельности исполнительных органов Совета. – Николаев: 2002. – С. 8–15.
11. Отчет николаевского городского головы и Исполнительных органов Городского Совета. 2000–2005 гг. – Газета «Вечерний Николаев плюс», спец выпуск, № 2 (2), 10.02.2006.
12. *Пластиков В.В., Марачинский А.К., Павлов Д.П., Олейник И.Н.* Краткая история, состояние и перспектива развития г. Николаева. – Укр. об-во охраны памятников истории и культуры. Николаевская обл. организация. – Николаев: 1970. – С. 26.
13. *Скальковский А.А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. – Одесса: 1838, ч. II. – С. 41
14. Стратегия экономического и социального развития г. Николаева на 2006–2010 гг. // «Вечерний Николаев плюс», спец выпуск, № 3 (3), 7.03.2006.
15. *Тимофієнко В.І.* Архітектурні пам'ятки Миколаєва к. XVIII – поч. XIX ст. Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. Вип. 1. – К.: «Наукова думка», 1984. – С. 10.

IV. Сучасне і минуле в літературі

Драматургія Олександра Ірванця: постісторичний герой у віртуальному світі

Олена Бондарева

Alexander Irvanets stands alone with his success in presenting to readers a nearly complete body of dramatic works. Publicly, however, he is better known not as a dramatist, but first as a poet and a member of the poetic group «Bu-Ba-Bu,» and second as a novelist and writer of prose, attributed with developing modern aphoristic-carnavalesque literary stylistics. As a dramatist, his models of the world are mostly transformations of various aspects of the «Everyday Catastrophism» genre, in which humanity irreversibly loses its vertical hierarchy of values in favor of an affirmative cultural paradigm and the murky standards of evaluation of the post-industrial information age.

Олександр Ірванець стоїть особіно з-поміж тих, кому вдалося представити читачам свій драматургічний доробок майже вповні, і публіці він більше відомий не як драматург, а як поет – член поетичного угруповання «Бу-Ба-Бу», а згодом – як прозаїк-романіст, один із законодавців новітньої апофатично-карнавальної літературної стилістики. От і першу збірку своїх драматургічних текстів кілька років тому письменник назвав «П'ять п'єс. Проза» (К.: Смолоскип, 2002). До неї увійшли драматичні твори «Маленька п'єса про зраду для однієї актриси», «Прямий ефір», «Recording», «Брехун з Литовської площі», «Електричка на Великдень» (очевидно, відгомін поетичного іміджу Ірванця сприяв тому, що книга його п'єс швидко набула популярності). Але потім він же придумав назву «Непроза» для започаткованої видавництвом «Факт» серії драматургічних книжок, і в цій серії

разом із драматургічними творами В. Діброви та О. Бейдермана п'єси Ірванця, перемежовані його поезіями, вдруге були репрезентовані українському читачькому загалу 2005 р. у збірці «Лускунчик-2004». У ній до творів для театру, представлених у першій книзі, було допасовано «п'єсу з елементами балету» «Лускунчик-2004» – можливо, і натхненно, проте нашвидкоруч написаний твір про події Помаранчевої революції. Поки що лишимо цей останній експеримент за дужками нашої розмови, взявши до уваги лише ті тексти, які одержали сценічну інтерпретацію як в Україні, так і за її межами. До речі, в Україні п'єси цього драматурга мають в репертуарі харківський театр-студія «Арабески» та Київський театр драми і комедії на Лівому березі. Український читач дістав нагоду побачити драматургічні тексти, перекладені німецькою, французькою, англійською, польською, хорватською мовами, які вже йшли у

театрах Штудгарта, Ляйпцига, Алмати, Люксембурга, друкувалися у польських («Czas Kultury») та хорватських («Forum») часописах і навіть вийшли окремою книгою у Кракові. Отже, навіть «послужний реєстр» свідчить, що Олександр Ірванець разом з діаспоровими драматургами впевнено репрезентує вітчизняну драму за кордоном. Тож маємо всі підстави поговорити про його драматургічний доробок як певну структурну цілісність.

У новітній українській драмі постісторичні стратегії заторкують тільки шаблі тоталітарної міфології та її глобальних проектів, не прагнучи досягнути глибини національного міфу, буденних соціальних механізмів «гвинтиків і коліщаток», а також біографічних проєкцій національної еліти, і тексти Олександра Ірванця тут не є винятком.

Феноменологічна теорія вже давно аналізує соціальне життя як оповідану історію. Постмодерний «оповідач», як правило, просякнутий недовірою до метарозповідей, відтак із поля його оповіді «вилучаються» великий Герой, висока мета, епічно відтворена подія. *«Мені вже нецікаво розповідати історії та описувати шляхи, які долають деякі люди. Я сам – історія, і я сам – шлях»*, – розмірковує ще у п'єсі з 1980-х років один із героїв колишнього кримчанина, а нині одного з найепатажніших драматургів та режисерів Німеччини Олексія Шипенка («Смерть Ван Халена»). Самопрезентація драматургічних героїв «нової хвилі» у драматургії 1980-х відбувалася через розлогі монологічні оповіді (тому критика і закидала драматургам напівкомічний ефект «нетримання власної сутності» героєм), буденність та антиестетизм позбавлених внутрішнього драматизму зображуваних подій, тривіальність чи навіть відсутність почуттів.

Сьогодні ж філософи й соціологи переконані, що «репертуар» історій, які

може оповідати про себе персонаж, є обмеженим певними публічними або ж культурними взірцями, що людина не переказує себе як сюжет, вигаданий нею особисто: «наратив є інтерперсональним у тому сенсі, що це спільна сигніфікаційна практика, але звертаючись до неї, індивіди пристосовують зразки історій до своєї ідентичності й, навпаки, конструюють реальність згідно з історіями, де головними персонажами є вони самі»¹.

Сучасний контекст драматургії – це передусім складна і плинна система цінностей постіндустріальної інформаційної спільноти. Нинішній стан суспільства як інформаційного конгломерату позначається і на тих шляхах, якими розвивається і трансформується мистецтво, і на художніх засобах, до котрих вдаються сьогоденні митці, розв'язуючи вічні філософські проблеми у конкретних мистецьких жанрах. «Визначальною характеристикою постмодерністського театру є те, що він реагує на феномени культури, насиченої медіа, передусім на симуляцію, телебачення та на надтоваризацію..., що кидає виклик романтичним та сучасним моделям репрезентації»².

У п'єсах О. Ірванця фігурує безліч технічних пристроїв мас-медіа, причому драматург постійно наголошує на необхідності їхньої «присутності» у сценічних втіленнях його творів – магнітофон у «Маленькій п'єсі про зраду для однієї актриси», телекамери у «Прямому ефірі», відеокамера, магнітофон і диктофон у «Recording», система зв'язку, за допомогою якої можна викликати в електричку міліцію, закордонну поліцію або навіть американського президента в «Електричці на Великдень», – усі вони інспірують симулякри «третього порядку» (за Ж. Бодріаром), властиві для постмодерністського періоду, які «передусім прив'язані до засобів комунікації

та інформації і в результаті дають симульовану гіперреальність»³, реальнішу за власне реальність і позбавлену конкретних референтів. Симулякрами «третього порядку» концентровано виступають «Чорна площа», «чорні атестати», святі «чорні ідеали», «заморчка» (страва з чудернацькими підливками), «темно-сіра» і «світло-сіра» влади, «вибух Південної мольви» і пов'язані з ним новітні професійні цехи «мольвістів», «мольвознавців» («Маленька п'єса про зраду»); «мультиплюндизм» («Прямий ефір»); «Четверта світова війна», після якої «бабайці» з «мамайцями» підписали довгострокове замирення («Recording»); негри у формі американських десантників, що за кілька хвилин після радіоперемовин з'являються в українській електричці («Електричка на Великдень»). Драматург пропонує нам різні моделі симуляції, які зараз спробуємо послідовно проаналізувати.

• Симулятивний тип протагоністів, або головних персонажів. Головні герої аналізованих п'єс майже позбавлені власної волі, не виступають повноцінними суб'єктами у традиційному розумінні, вони керовані різними невидимими, інколи міфологізованими силами, постають виконавцями їхнього примусу і через це сприймаються як своєрідні кіборги. Нагадаю, що термін «кіборг» Д. Гарвей був застосований до постмодерного суб'єкта, позначеного численними мінливими та іронічними онтологіями⁴, а К. Хейлз наголошує на необхідності не сприймати конструкцію постлюдини як кіборга (механічно чи електронно підсилену людину) у буквальному сенсі: «Незалежно від того, робиться щось із тілом чи ні, нові моделі суб'єктивності, що виникають з таких сфер, як теорія пізнання та штучне життя, означають, що навіть біологічно незмінний гомо сапієнс вважається належним до «постлюдності». Визна-

чальними характеристиками є конструювання суб'єктивності, а не наявність небіологічних складників»⁵. Моногерої-«кіборги» «Маленької п'єси про зраду» і «Recording» майже не виявляють індивідуально-психологічних рис (відбувається заміна присутності шаблоном), вони усереднені надто декларативно: не мають імен, а представлені як *Вона* («Маленька п'єса про зраду») або *Старий* («Recording»). Їхня «типовість» текстуально прокреслена – *Вона* втілює перефразований «совковий міф» про вірцеву середньостатистичну «радянську» людину, керовану «дорадником» або «старшим дорадником» (хоча начебто багато що змінилося у нашому житті з тих часів, коли «в кожній школі сидів поряд з директорським кабінетом піддорадник або цілий дорадник», але у фіналі п'єси *Вона* виявляється лише сліпою маріонеткою, підпорядкованою новому «старшому дораднику», і фанатично виконає – ми в цьому впевнені – будь-який його наказ), а Старого для апокаліптичної місії обирає Всепланетний Комп'ютер за єдиним критерієм стандартизації, адже в кубічному міліметрі його крові виявлена середня кількість еритроцитів серед усіх дорослих мешканців планети («*І я, я, маленький чоловічок... тільки через те, що в моїй крові, в кубічному її міліметрі було саме стільки еритроцитів, а не двома менше чи чотирма більше, – я мусив зробити це!..*»).

Показова і розмита характеристика зовнішності Старого («*Він дуже-дуже старий. Або не дуже. А може, й зовсім не старий. Він присвічує собі в темряві сірником. Або запальничкою. Або свічкою. Або ліхтариком. Зрештою, це несуттєво*»). Отже, перед нами знову не яскравий індивідуалізований персонаж з неповторним внутрішнім світом, як це було очевидним у драматургії 80-х років ХХ століття, а усереднена людина, чия

філософія дорівнює логіці механічного приладу (можливо, саме тому моногерою – середньостатистичній людині – вдається вціліти у планетарній катастрофі, яка нищить усе живе і залишає уламки механічних форм). Цей, позбавлений особистісних характеристик персонаж сповідується перед нами, гадаючи, що він єдиний залишився в живих після Четвертої світової війни. Саме йому Всепланетним Комп'ютером була виказана висока честь – зробити Великий Вибір. Йдеться про вибір між життям і загибеллю планети, але на виборчому пульта згодом виявиться лише одна кнопка. Випадкова середньостатистична людина, поставлена перед бутафорією вибору, пручається планетарному злочину всім своїм єством, але єство середньостатистичної людини слабке, недосконале, не має однозначного внутрішнього стрижня (= віртуальне, розмите, неререференційоване, акцентоване), відтак людина зникає як суб'єкт, натомисть панівною стає лише віртуальна гра її уяви: *«Я зробив це. Я зробив це на сьомий, чи на восьмий, чи на двадцять восьмий день перебування у Вибірчій Залі. На той час я вже нічого не розумів і не тямив. Я вже був осліп від голоду і спраги. Так, від безводдя я осліп. І що найстрашніше – я не пам'ятаю моменту, коли я зробив це. Але я дуже чітко уявляю, неначе й не себе, а якесь чуже, стороннє тіло, – як воно підповзло наосліп до пульта, як мацало його пальцями з відрослими за тиждень нігтями, як підтяглося, ковзаючи руками по металевому краю, і через силу вдарило по кнопці. Все»* (курсив наш – О.Б.).

Зрештою, мовленнєві дії протагоністів Олександра Ірванця в обох п'єсах виявляються суцільною містифікацією, розіграшем, фікцією – оповідач «стає вже не стільки літописцем, а кіборгом, який має доступ до відповідних кодів».

Такий оповідач існує «не стільки як голос, що лунає, наділений переконливою психологією, скільки як низка тріщин і розривів, які підштовхують до нового виду суб'єктивності»⁶.

• Симулятивний тип співрозмовників (мовою теорії драми – девтерагоністів). Звернімо увагу на спілкування героїні з невидимим і нечутним (наче уявним, віртуальним) співрозмовником Тьотею Хоною вповдовж усієї дії або з невідомим телефонним керівником у фіналі *«Маленької п'єси про зраду»* (телефон моделює кліше, де зазвичай спостерігач може почути тільки одну частину реплік, а про другу бодай здогадуватиметься): *«Она: Слухаю! Так, це я, пане дораднику! Пане старший дораднику!.. Так. Так точно. Згідно з вашими вказівками, пане старший дораднику! Все так. Очевидно, зараз буде у мене, пане старший дораднику. Так. Так точно! Слухаюсь, пане старший дораднику! Буде виконано, пане старший дораднику! Дякую, пане старший дораднику!»*. Подібний монолог дає змогу віртуально реконструювати наочно відсутні репліки діалогу, і штучна дискретність останнього за рахунок такої реконструкції компенсується, але не провокує повноцінності другого (відсутнього, віртуального) сегменту.

У давньогрецькій риторикі існував своєрідний термін *«αποστροφη»* – «апострофа», яким позначалося звернення персонажа до відсутньої істоти як до присутньої, до предмета як до особи. Олександр Ірванець використовує апострофічний прийом, ставлячи під сумнів не присутність/відсутність, а взагалі можливість наявності адресата інформації, яку продукують його сценічні герої (порівняймо з інформацією ЗМІ). Потенційно присутні, але експліцитно відсутні телеглядачі у *«Прямому ефірі»*. Старий у *«Recording»* звертається не до глядачів, а до тих, хто *«через сто, через*

тисячу мільярдів років» «почує», «розкодує» і «зрозуміє» його розповідь, але «однаково не зможе тоді перевірити» правду він розповідатиме чи ні. «Уникнути діалогу з реальним Іншим можна лише вступивши у розмову з Іншим віртуальним, проголосивши минуле – теперішнім, реальність – видимістю, а видимість – реальністю»⁷: таким чином діалог з іншою культурою поповнює, а у даному разі просто витісняє діалог з Іншим у власній культурі.

Так само симулятивно сприймається й «американський президент», який відповідає на пересічний виклик пихатої емігрантки, здійснений по системі голосового зв'язку в брудній та занедбаній українській електричці («Електричка на Великдень»). Співрозмовники у даних текстах є представниками «фізично розпорошеної, але електронно пов'язаної» (термінологія Ж.-Ф. Ліотара) спільноти, існування якої уможливлене лише через посередництво потужного кіберпростору.

- Симулятивний тип організації часу і простору (хронотопу, як це називають науковці). *Она*, героїня «Маленької п'єси про зраду...», із задоволенням смакує страву під назвою «заморочка» з підливкою, варіанти якої звуться «жучинка», «павучинка», «тарганівочка», дивиться з вікна на «Чорну площу», її колишнього однокласника виключили у школі з «чорненнят», на її пам'яті перші мітинги проти «влади чорних», вона та її друзі завжди отримували грамоти «на чорну річницю», школу закінчили краще всіх – з «чорними атестатами»: аналогія чорного кольору в даному разі беззаперечно-прозора: «Так, ну тоді ж усі були і в чорненнятах, і в чорній молоді. Та ж нас ніхто і не питав, тьоть Хоно, хочемо ми вступити чи ні! Так гуртом і записували». Драматургові вдаються політичні алюзії, вони змушують читача/глядача інтенсивно прига-

дувати нашу недавню історію і міркувати, чому ж сьогодні, на новому історичному оберті, так «потемніли прапори у темно-сірих. Майже чорні... І у світло-сірих теж. Майже темно-сірі», але верхні часові рамки алюзії лишаяються розмитими, невизначеними, актуальними в різних хронотопічних модусах.

У драмі «Recording» Старий взагалі опиняється у штучному механічному середовищі, залишається жити у замкненому просторі, у безкінечному підземеллі котрого передбачено майже все для його фізичного (=механічного) виживання: нагромаджено в рефрижераторах незліченні запаси харчів, зведено кілометрові склади натільної білизни та верхнього одягу, навіть мінеральної води вистачає не тільки попиту, а й щомісяця робити собі ванни. В оточенні цілого складу ляльок із секс-шопів, у штучному, неживому світі (своєрідна проекція моделі віртуального світу комп'ютерної гри) до скону має існувати жива людина. Старий втратив відчуття часу і реальності. Він, як легендарний Ут-Напішті з вавилонської версії «Епосу про Гільгамеша», виявився єдиним, хто дістав право на життя після загибелі недосконалого людства. Втім, його ситуація трагічніша: адже Ут-Напішті згодом випало побачити нове покоління людей, а Старий такої надії не має.

Він спостерігає на телевізійному екрані, як після натиснутої ним зловісної кнопки вибору «палахкотіла зелено-коричнева Африка, вирували озера й невеликі внутрішні моря, а на сході чорною обвугленою плямою вигорів Китайський океан. Міста не горіли – вони просто кришилися на порох, розсипались від подиху гарячого вітру над ними, сірим піском западали, наче носи в сифілітиків», і уявляє, як у цьому вирі перетворюються на смерть, на ніщо близькі йому люди – матуся, дружина, донечки (очевидне домінування символі-

ки вогню над акватичною символікою, як у версіях з Потопом, оголює парадокс: вогонь завжди сприймався надто емоційно, а О. Ірванець навіть цю символіку вводить у позаемоційний контекст).

В окремих частинах тексту п'єси гіперреалістична стилістика стає панівною: найдрібніші подробиці банального сюжету підкреслено «об'єктивовані», позбавлені емоцій, нас вражає нечутливість героя до больових кордонів та апокаліптичних нюансів (таку типову нечутливість перш за все до нюансів С. Аверинцев пояснював особливостями психології наших сучасників, зорієнтованої на медіальну «інформацію»)⁸.

Автор п'єси майже без емоцій «протоколює» оживлення найстрашніших наслідків технократичного прогресу і свідчить, що найтехнологічніші проекти «перетворення» ноосфери нищать усе живе на планеті, лишаючи існувати тільки механічні створіння. Мертва, рукотворна «квазіноосфера» подається як середовище повного відчуження від людини, навіть коли людина вщент знеособлена. Сподіваючись на те, що серед механічних приладів та ляльок вціліла ще якась форма життя, навіть огидна для середньостатистичної людини за нормальних умов земного існування, Старий плекає надію у хлібних рядах почути хоч би легенький живий звук – шурхіт, шелест, шкряботіння: *«А я мрію, я вмираю, так хочу побачити мишку – малу-малесеньку, блакитно-сіру, з перетинчастими крильцями, з очима-намистинками і гостреньким носиком... Або кільчастого й мучнистого хробака – живого хробачка, який пульсує своїм досконалим продовгастим тілом і, проштовхуючи крізь себе їжу, повзе до нового харчу. А від нього потім виведуться інші хробаки, спершу – маленькі ніжні хробаченята, я ходитиму між ними дуже-дуже обережно, аби*

не те що не наступити, – не налякати їх своєю ходою, своєю тінню, своєю постанню, своїм диханням...».

Про глобальні катастрофи, що можуть призвести до знищення людства, драматурги міркували не одне десятиліття. На відміну від попередніх драматургічних версій всесвітньої катастрофи («Потоп-82» О. Штейна, «Пліт мерців» Х. Мюллера та ін.), в яких відчувалося домінування інших стилістик – модерністської, реалістичної, натуралістичної, у п'єсі О. Ірванця цілком за стильовими законами постмодернізму зовсім відсутня апокаліптична напруга, навпаки – нас вражає розсудливий спокій, прозова врівноваженість моногероя: про всесвітню катастрофу він розповідає набагато спокійніше, ніж героїня «Маленької п'єси про зраду» міркує про своє зруйноване особисте життя. Втім, в обох п'єсах індивідуальна біографія, яку моногерої «розповідають» Іншому, перетворюється з «неповторної долі» лише на відносне «оповідання» з варіативними нюансами його «реальності»/«містифікованості». Драматург актуалізує ніцшеанську тезу про «мандри останньої людини», обтяжуючи її контекст постмодерністською ідеєю «кінця історії», постісторії, але при цьому лишає варіабельним питання щодо того, настав остаточно цей кінець чи ні.

• Дискредитація можливості розпізнання (референції) через ошукання читача/глядача. Героїня «Маленької п'єси про зраду» впродовж всієї драми поволі розповідає трагічну історію свого каліцтва, своєї потураної любові, а потім, у фіналі п'єси, ця історія виявляється містифікацією. Монологічна сповідь Старого, який став (реально чи фіктивно) режисером всесвітньої техногенної катастрофи, у фіналі драми «Recording», у передостанньому монолозі моногероя, набуває ефекту абсолютної нереференційованості: *«Чи я і справді*

натис тоді ту кнопку? А може, ні? А може, мені приверзлося? Можливо, відлік на секундомірі ще йде, біжить, триває, ряхтить, переливаючись рідкими кристалами на табло?».

Те, що пропонувалося глядачам як «прямий ефір», присвячений глибокому обговоренню вкрай актуальної для суспільства проблеми, у «Прямому ефірі» обертається на перформанс із численними бутафорними компонентами (скажімо, постійні інсценізації «революційної зміни влади», які радикально переорієнтовують вектори ставлення присутніх до дискутованої проблеми). Не випадково мета-теоретики постмодернізму (Х. Уайт, К. Меррей, М. Саруп) наполягають, що «конструювання власної «історії» (історії свого життя) як оповіді ставить під знак питання безумовність аутоідентифікації, яка раніше сприймалась як данина», водночас А. Можейко чи не найважливішим принципом організації постмодерної наративно версифікованої біографії вважає античний принцип ісономії (не більше так, ніж інакше)⁹, чим скасовується онтологічна однозначність біографічних, історичних, сюжетних подій та задається їх оцінна довільність.

• Прихильність до принципу «театру в театрі», чим актуальний модус референції перетворено на ігровий. У п'єсах Олександра Ірванця, на перший погляд, відсутній розподіл дії на «основну» і «вторинну» драми, як у найпоширенішому кліше «текст у тексті». Драматург моделює ситуацію «театру в театрі» через обігравання коду «подвійної гри», тобто наголошує на внутрішніх ресурсах «змістової форми» драми, зорієнтованої не тільки на сценічне втілення, а й на різнорівневу гру, в тому числі на гру з читачем/глядачем та його ошуканство. Уся подієва лінія «Маленької п'єси про зраду» виявляється «виставою», за межами якої перебуває не основна дія, а лише останні репліки

героїні та фінальні ремарки драматурга. Співвідношення «зовнішня драма» / «драма-вставка», або «основна драма» / «вторинна драма», як бачимо, декларативно деструктуровано, і основна дія перетворюється на розіграш, ошукання, бутафорію, «копію копії», вона немов (чи насправді?) записується на магнітофонну плівку (драматургом свідомо цю ситуацію недоокреслено), тобто, головний масив фабульної дії, з одного боку, начебто виконує функцію вставного тексту або «вистави у виставі», а з іншого – займає собою майже весь простір драми. Таким чином усувається ще одна усталена опозиція ситуації «театр у театрі» – розщеплення драматичної дії на два сегменти, пов'язані між собою за принципом упідглення – на користь майже односегментної моноструктури, де другий сегмент є радше віртуальним: він не проявляє себе через текст, а про його імперативне існування можна здогадатися лише завдяки монологічній частині телефонного діалогу.

У драмі «Recording» основна дія зовсім редукується: вона позбавлена словесного і персонажного ряду і зведена до двох авторських ремарок – одна передують дійству, друга логічно увінчує його. Ремарки оголюють прийом одночасного відео- й аудіозапису (герой *«десь під стіною, між дротів за межами світла знаходить відеокамеру, штатива до неї, встановлює це все, спрямувавши об'єктивом на стільця. Знову з-поза меж світла виносить магнітофон і маленький диктофон. Ставить їх на підлозі перед стільцем. Спершу на магнітофоні й диктофоні, потім на відеокамері натискає клавішу запису»*), який у фіналі виявляється фікцією (дійова особа *«натискає клавішу «stop» на відеокамері. Потім натискає «eject», відкривається гніздо касети. Воно порожнє. Понишпоривши в ньому пальцями вільної руки, Старий*

переходить до магнітофона й диктофона. Там так само немає касет»). Відтак те, що записується, – це «моновистава» у виставі містифікованого запису цієї сповіді.

На «театральності» розігрованої моновистави свідомо наголошується у ремарках: *«Ось він нарешті наблизився, щось видивляється, шукає попід стіною. Натискає вимикача – і яскраво спалахують театральні софіти, юпітери, ліхтарі та прожектори, їх багато, і він вмикає їх ще і ще. Звідкілясь із-під стіни виносить стільця і встановлює його в самому фокусі освітлення. Вішає на спинку стільця свою куртку... Прокашлюється»*. І нагромадження «театральної» термінології, і характер докладно прописаних мізансцен змушують звернути увагу на безсловесну й мінімізовану «основну дію», а тому й дають підстави аналізувати п'єсу крізь призму ситуації «театру в театрі», так само у подібному ключі змодельовано фінал драми «Recording», в якому персонаж знову залучається до ситуації подвійної неререференційної гри.

Про це ж свідчить і «Прямий ефір» – п'єса на одну дію з роллю для режисера: тут активізовано ігровий код і оголено прийом запису в телевізійній студії (перша ремарка – *«Телевізійна студія. Все готово до передачі. За великим кругоподібним столом сидять семеро учасників передачі, включно з ведучими. Спалахують юпітери, наїздять-від'їздять телекамери, миготить табло «Готовність»...»*), основна дія пов'язана саме з технічним процесом запису, а вставне дійство, по суті, може виявитися (знову двозначність у модальних акцентах) сценарієм – або імпровізованим, як у прямому ефірі, або продуманим заздалегідь і розіграним перед камерою. Персонажі п'єси постійно опиняються в ситуації гри: спочатку – гри за умовними правилами, потім – подвій-

ної гри, потім – гри у навпаки, а згодом – гри без правил. Утім, знову звертаємо увагу, що вставне дійство майже повністю і становить текст драми, а основна дія – не більш ніж рамкова конструкція, своєрідне обрамлення, в якому автор акцентує присутність експліцитного режисера: наявність ролі для режисера задекларована і в авторській жанровій дефініції (*«п'єса на одну дію з роллю для режисера»*), і у примітці *«Від автора»* наприкінці драми (*«Автор дуже просить усіх режисерів, які зв'язатимуться на постановку цього твору, залишити роль Режисера для себе й виконувати її особисто»*), а сам режисер з'являється на сцені у фіналі, своїм монологом наголошуючи, що дійство, яке щойно закінчилося, було ні чим іншим, як вигадкою, розіграшем, черговою телевізійною оманною, симулятивною «виставою у виставі»: **«Режисер. Так! Дякую! Все знято, записано. Перший епізод з автоматниками, напевно, трохи перемонтуємо. А в цілому добре, всім дякую. Можете розгримовуватися і бути вільними...». Експліцитний режисер О. Ірванця функціонально не бере на себе відповідальності за цю «виставу», і навіть її ключове поняття травестує: **«Режисер. Фу, запара... Ну й треба ж таке вигадати – мультипльон-дизм... І понаписують же... така хєрня...»**. Отже, його образ не вписується у параметри категорії «експліцитний автор», хоча, безумовно, він є «фігурою в тексті», – і належить до світу художньої вигадки драматурга, більше того – він виступає чи не єдиним персонажем «основної» драми.**

• Активізація алюзій і конотацій в ігровому полі словесної оболонки симулякрів. Ошуканий бутафорією «вистав у виставі» читач/глядач включається у гру текстів і підтекстів, без «перекладу» і «коментаря» розуміє семантичні алюзії *«Чорна площа»*, *«чорна річниця»*, *«чор-*

ні прапори», «чорні ідеали», «чорні атестати» (перевернута паралель «Червоне і чорне»), семантико-фонетичні словотвірні алюзії «чорнення» («жовтенята» + «чортенята»), «есесем» («ВЛКСМ» + «СС»), і навіть символічні алюзії «вибух Південної Мольви» (катастрофа на Чорнобильській АЕС), «мультиплундизм» (гомосексуалізм), «виборець» (приречений, очевидець та безпосередній учасник процедури самознищення) прозоро декодуються самим драматургом і не вимагають надзвичайних інтелектуальних потуг.

Гра відбувається на рівні провокації легко ідентифікованої реальності (її стагновані реалії видаються такими знайомими, що інколи можна відчутти навіть впливи соц-арту на індивідуальну стилістику Ірванця) та її відсутності чи модальності, саме тому у ситуації «театр у театрі» О. Ірванець уникає «конфлікту текстів», інспіруючи «гру» і «множинність інтерпретацій» симулякрів усередині гіпертексту. Гра наявна не лише у сюжетній побудові п'єси: вона розпочинається на більш глибокому рівні – у самій мові. Узвичаєні мовні кліше деформуються на постмодерному рівні, і перед нами постає мова дещо незвична, штучна, шокує, в якій, як це не дивно, збережені всі норми і закони словотворення. Подібна мова при цьому є абсурдною і зрозумілою водночас (постмодерний мовний розтин має у Ірванця чітко алюзивний, конотативний характер, дає змогу «домислювати», «вгадувати», «відчувати» і таким чином «декодувати» першосмисли).

Наприклад, базовим поняттям, навколо якого точиться гра у дискусію в «Прямому ефірі», драматург називає «мультиплундизм»: *«Услід за наркоманією, проституцією, інфляцією та інтерференцією, виявилось, що й він притаманний нашому суспільству, хоча це тривалий час і замовчувалося»*. Попри

те, що штучно сконструйований симулякр «мультиплундизм» викликає аналогії одразу, драматург все-таки поступово розгортає його декодування: через натяки персонажів на окремі випадки мультиплундизму у суто дівочому шкільному колективі, на «делікатність» теми і на те, що, *«можливо, і це має право на існування, коли при цьому не входить у суперечності з інтересами інших людей, не заторкувати їх»*, на потенційну можливість мультиплундизму у Збройних силах – на бойовому чергуванні, на підводному човні, у танку чи в окопах – до публічного, в ефір, емоційного зізнання Стефана: *«Пацани! Якщо ви зараз дивитесь! Ви ж бачите, що робиться... І чого? Що ми їм усім такого зробили? Ми ж тихо, нікого не зачіпаючи...»*. Граючи скомплікованим словом («мульти» – антонім «гомо» + похідне від «плундрувати»), драматург знову зосереджений більше на його оболонці, аніж на прихованому внутрішньому змісті (на противагу, скажімо, драмі «Повне затьмарення», в якій сучасний англійський драматург К. Хемптон досліджує психологічні плаї трагічного кохання Верлена і Рембо). Оболонка концепту «гомосексуалізм» О. Ірванцем докорінно епатується і деформує внутрішнє наповнення, що стає очевидним у розвінчувальному міні-монологі Режисера: *«Фу, запара... Ну й треба ж таке вигадати – мультиплундизм... І понаписують же... Така хєрня...»*.

• Травестування інтерференції. Олександрові Ірванцю, як людині західноцентричній, властивий сарказм західного українця, коли йдеться про неприйнятний для нього іншовекторний російський менталітет. Саме тому він прагне розвінчати антипатичну йому картину світу за допомогою травестованої інтерференції. Якщо цей термін розуміти ширше, ніж вузько мовознавчий,

то запозичення елементів «чужої мови» і «чужого мовлення», що їх пропонує у своїх драматичних текстах О. Ірванець, може бути розглянуте саме в контексті інтерференції як локального випадку полікодування драми. Міркуючи про кодування тексту з погляду його побудови відповідно до правил певної знакової системи, дослідники відмічають, що при полікодуванні тексту відбувається сполучання (інтерференція) «декількох кодів у межах одного тексту»: «Найпоширенішою є ситуація, коли один із кодів виступає як основний, домінуючий, а інші (інші) присутні у вигляді окремих іномовних укралень, котрі представляють собою різного рівня складності запозичення з альтернативного коду (кодів)»¹⁰. Олександр Ірванець через українську транслітерацію, емотивно забарвлену, суб'єктивну, передає спаплюжений російський текст: «*Ат-ряд! Пад-йом! Внєурочніє работи-и!..*», «*Нада лиять*», «*Ну шьто ти смотриш на мі-ня!*», «*Слиш, чілавєк, у тебе випить єсть?*» і под. Як бачимо, можна говорити майже про рівень заякореного на «презумпції нерозуміння» (термін Г. Гачева) текстологічного юродства, за допомогою якого за часів радянської ідеології паплюжили англomовні чи то німецькомовні (= «буржуйські») аксіологічні парадигми. Чужорідний код у даному разі проголошує й оголює абсурдність такого процесу, як інтерференція (мовна, культурна, соціальна) знакової системи, аксіологію якої автор відхиляє, у знакову систему, цілісність котрої він обстоює (згадаймо, що «інтерференцію» ним поставлено в єдиний, цілком негативний асоціативний ряд з «наркоманією», «проституцією», «інфляцією» та «мультиплектизмом» = гомосексуалізмом). Натомість нескасовуваної двомовності як реалії сучасного українського суспільства драматург обіграє її такий досить однозначно маркований рефе-

рент, як диглосія, коли кожна з наявних у вжитку мов може прислужитися лише у певній функції. Таким чином, з одного боку, твориться утопічна картина мовної домінанти – абсолютизація українського мовного простору, який «поглинає» іншомовні (насамперед російськомовні) запозичення, а з другого – штучно завуженому локусу мови російської відводиться відповідне «низове» місце, аналогічне анекдотичному дискурсу про «клятих москалів». Л. Залеська-Онишкевич звертає увагу, що й інші драматурги, так само як і О. Ірванець, вульгаризуючи персонажів, маркують їхню мовленнєву поведінку суржилом, а російську мову передають переважно через українську транслітерацію – «у радянські часи, звичайно, російський діалог передався б російською»¹¹. Тобто, дзеркально перевертається картина нещодавнього «одно(=російсько-) мовного» суспільства, в якому майже виключався «діалог світоглядів, систем світу», який міг би зумовити «стереоскопічність зору», «об'ємність мислення»¹²: відтепер єдино можливе домінантне місце посідає український ментальний дискурс, адаптований до європейських базових психофілософем та культурософських понять доби постмодерну.

Слід також звернути увагу, що дія всіх чотирьох проаналізованих п'єс Олександра Ірванця штучно змодельована і відбувається у замкнутому просторі – постійному (кімната, з якої не виходить дівчина, прикута до інвалідного крісела, – «Маленька п'єса про зраду»; бункер, де замуровано Старого, – «Recording») або тимчасовому (телевізійна студія – «Прямий ефір»; вагон і тамбур електропоїзда – «Електричка на Великдень»). У подібних ситуаціях люди схильні до відчуття віртуальної реальності, оскільки «віртуальні реальності» виникають також... практично у

всіх, хто яким-небудь чином живосилом обмежений у просторі на досить тривалий час»¹³.

Віртуальні відчуття посилюються за рахунок симуляції з доволі інтенсивним контекстом, що переконливо панує у всіх п'єсах О. Ірванця. Сценографічний ракурс кімнати, в якій «заточена» героїня «Маленької п'єси про зраду» (кімната «по діагоналі повернута до глядача, тобто замість т.зв. «невидимої стіни» невидимими виявляються 3 і 4 стіни») є універсальною комп'ютерною проекцією замкнених приміщень, поширеною в медійних іграх (генеративний варіант інсталяції, що захоплює площину стін і переростає в енвайромент), та й докладні описи коридорів, поверхів, коридорчиків у *безкінечному* підземеллі бункера п'єси «Recording» нагадують комп'ютерні квести, а у поєднанні зі штучними складами ляльок із секс-шопів, при повній відсутності живої, навіть щонайпримітивнішої форми життя – «ані блошиці, ні мухи, навіть невидимої оку інфузорії немає тут!..», – вони моделюють сконструйований простір, прототипом якого є штучна ігрова модель простору віртуального.

«Кінець історії», сконструйований у п'єсі Олександра Ірванця «Recording», сприймається як проекція загального стану постмодерної культури. Світова катастрофа, про яку оповідає драматург, імітує та примітивізує міфологічний «вибух» і драму, що відбулася ще за міфічних часів, а герой затуляє своє власне обличчя маскою «новітнього гностика», адже гностик, що вивчав міф, аби відмежуватися від результатів міфічних подій, пробудившись від подібного смерті сну, усвідомлює, що «він не несе жодної відповідальності за катастрофу у попередніх, про яку йому оповідає міф, а відтак він не має жодного реального відношення до життя, світу та історії»¹⁴. Гіперреальні події, в які втя-

гуються герої багатьох сучасних п'єс, не мають власного змісту, позбавлені власної мети, непідвладні порядку й логіці. Саме тому і герої новітніх драм не лише у О. Ірванця набувають раніше не мислимих або несистемних референційних характеристик: «*труп без пам'яті*», «*фікція*», «*фантом*», пристрій «*на батарейках*», «*копалина*» («Релікт» С. Щученка), «*психічна*» («Надбережжя Круазетт» З. Сагалова), «*маніяк, здатний на все заради своєї ідеї*» («Кліп» З. Сагалова), «*виродок*», «*оскажений п'яниця, якому мариться, що він Месія*» («Сім кроків до Голгофи» О. Гончарова) та ін. Згідно з концепцією Ж. Бодрієра, сучасні смислові втрати пояснюються розчинною, переконуючою дією інформації, її засобів, насамперед, ЗМІ.

З позицій постмодерного драматурга свідомість сучасної людини деформована настільки, що не ладна сприймати серйозно навіть (або насамперед) сакральний світ. Щоправда, Л. Залеська-Онишкевич прикладом «досить серйозного трактування християнських ідей або біблійних сюжетів» називає «Електричку на Великдень» О. Ірванця¹⁵, але ця «серйозність» насправді позбавлена ціннісної вертикалі, і тому церковні дзвони у п'єсі сусідять з ненормативною лексикою і суржилом, а Великодня ніч проходить для героїв у п'яному маренні та убогстві тюремних спогадів.

Окремі неоміфологічні моделі світу, представлені драматургами межі ХХ–ХХІ ст., пов'язані з кризою автентичності сучасного суспільства. Особливості сучасної культури та суспільства, котрі сприймаються людьми як втрата або занепад, Ч. Тейлор називає «хворобами», виділяючи з-поміж останніх три найсуттєвіші: індивідуалізм, пріоритет інструментального мислення (сучасний різновид раціональності, що дає можливість обчислити найекономічніші заходи

для досягнення певної мети), обмеження свободи вибору людини інституціями й структурами індустріально-технологічного суспільства. Ці «хвороби» спричинили у суспільстві «втрату смислу», «нівелювання моральних горизонтів», «затмарення цілей перед лицем нестримного інструментального мислення» і втрату свободи¹⁶. Персонаж будь-якої сучасної п'єси, вписаний у контекст постмодерного суспільно-філософського дискурсу, мимоволі втрачає традиційні драматургічні ознаки, якими підживлювалася класична традиція. Він позбавляється насамперед поверхової свідомо загостреної афектації, певної театральності повсякденної поведінки, яскравої інсценізації зовнішнього мовлення, так само як постмодерній п'єсі стають зовсім чужими прийоми внутрішнього мовлення, театально розгорнутого у зовнішні монологи, використання голосу із-за лаштунків, німих сцен, синтетичних ресурсів театального дійства. Відповідно суттєвих змін зазнає в сучасних п'єсах сфера емоцій: персонажі практично не виявляють високих почуттів, демонструють неспроможність щиро і довго кохати, радіти життю. Не дивно, що словники, довідкові видання та енциклопедії, присвячені теоретичним проблемам постмодернізму, взагалі не містять концептів «емоції», «радість», а щодо відчуттів новітніх літературних героїв пропонують оперувати поняттям «постмодерної чуттєвості» з її відсутністю ієрархічних смислів, перманентною неможливістю системних пріоритетів у житті, неприйнятністю його смислової орієнтації. Майже скасований модерністський віталізм з позиції постмодерної чуттєвості поступається місцем атрофованим почуттєвим пусткам, еманациями символістської «радісті-страждання» стають насолода від театального опуканства, миттєві спалахи тимчасової зверхності над примітивною буденною

ситуацією, які швидко згасають і не є очікуване, але не глибоке, не трагедійне розчарування, а тому здобутки і поразки героїв теж не спричиняють емоційних сплесків і гранично спресовують властивий попереднім літературним стилям семантичний діапазон радості – страждання.

Не дивно, що драматурги, відтворюючи таке суспільство, критерієм якого стає фрагментація («люди починають бачити себе у дедалі атомістичніший спосіб» – Ч. Тейлор), обирають його моделями локальний замкнений простір, нерідко навіть маргінальний, що сприймається як покордонний між раціональним та ірраціональним світами: скажімо, простір сцени («Так не буде» Л. Демської, «Дивна і повчальна історія Каспара Гаузера...» О. Клименко, «Ассо та Піаф...» О. Миколайчука-Низовця), кладовища («Учитель» А. Дністрового), моргу («Той, що відчиняє двері» Н. Нежданой), електрички («Електричка на Великдень» О. Ірванця), колишнього монастиря, школи блазнів («Одинадцята заповідь» Н. Нежданой), зачищеної кімнати («Маленька п'єса про зраду» О. Ірванця), кімнати без вікон («Давай пограємо» С. Щученка), підземного бункера («Recording» О. Ірванця), невеличкої вуличної ресторації («Вечір навшипиньках» І. Бондаря-Терещенка), колишньої в'язниці («Жага екстрему» А. Крима) і навіть передсмертного щоденника («Мільйон парашутиків» Н. Нежданой). Замкнений простір обмежує персонажа у рухах, у перспективному баченні, в контактах та асоціаціях, він лишає людину наодинці з собою або зі співрозмовниками, які опинилися поруч за волею обставин. В українській постмодерній драмі західна модель фрагментованої спільноти поєднується з посттоталітарним дискурсом національного сьогодення, якому в спадок лишилися закономірні наслідки

стійкої тривалості мінімалізації, дистрофії та вгасання бажань, повнокровних емоцій, суб'єктивних переживань та само-рефлексій, що так чи інакше призводило до «виродження людей».

Олександр Ірванець, фіксуючи «хвороби» посттоталітарної спільноти, зануреної у постмодерний світоглядний контекст, на відміну від драматургів реалістичної традиції, свідомо позбавляє внутрішньо спустошених персонажів своїх драм будь-якого права на майбутнє: молодь у «Прямому ефірі» прив'язується до «мультиплондизму» (завуальований контекстуальний синонім гомосексуалізму, який взагалі знімає питання про потомство), Старий у «Recording» плутає імена і вік власних дітей, чиє життя, можливо, вже стерте з земної історії, в «Електричці на Великдень» тюремну естафету одного покоління продовжують рідні молодші брати. Скасованість високої любові, яка може стверджувати, а не руйнувати, девальвація психічно конструктивної сфери у постмодерній свідомості фіксуються драматургом як чергова пуста, глибока вирва, чий коловорот несила подолати його знеособленим героям. Відтак і «страждання» його персонажів мають характер або талановитої, переконливої вистави, або невдалого психологічного самозахисту, або випадкового перформансу, або неприховуваної симуляції. Симулятивне покоління втрачає не лише високий ціннісний сенс життя – воно також позбавляється споконвічних фізіологічних

презумпцій – «та не на користь алеаторної свободи суб'єкта – на користь *матриці під назвою код*»¹⁷; його репрезентанти практично перетворюються на кіборгів – за них все планує та розраховує хтось інший, закадрова сила спонукає їх до тих чи інакших згубних вчинків, вони не вповні відповідають за власну адекватність, а їхні поки що людські фізичні тіла, в яких ледь жевріють скалічені душі, на ембріональному рівні відторгають живі зародки дітей, як це відбувається з героїнею «Маленької п'єси про зраду». Отже, маємо дискретне, але досить потужне гіпертекстуальне тиражування актуальних для європейської екзистенційної свідомості концептів «мертвої землі» та «втраченого покоління».

Як бачимо, новітня українська драматургія у процесі ревізії традиційної структури драматичного твору, жанрових особливостей, типів драматургічного конфлікту і моделей героя все більше віддаляється від формально-змістового герметизму, зближуючись з філософсько-естетичною есеїстикою, прозою, «мережевою» літературою. Створювані драматургами кінця ХХ – початку ХХІ ст. моделі світу є здебільшого індивідуальними трансформаціями різних аспектів «буденного катастрофізму» доби, за якої людство невідновлювано втрачає вертикальну ієрархію цінностей на користь афірмативної культурної парадигми і розмитих ціннісних кодів постіндустріальної інформаційної спільноти.

Література

¹ Костенко Н. Культурні ідентичності: перетворення і визнання // Соціологія: теорія, методи, маркетинг (Інститут соціології НАН України). – № 4. – 2001. – С. 85.

² Залеська-Онишкевич Л. Персонажі і проблеми ідентичності: історія, нація, релі-

гія і гендер в українській пострадянській драматургії // Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / За ред. В. Ісаїва; Пер. з англ. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – С. 228.

³ Див.: Сміт Д. Симулякр (simulacrum) // Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; Пер. з англ. –

К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2003. – С.385.

⁴ *Макі Д.* Кіборг (cyborg) // Енциклопедія постмодернізму... – С.194.

⁵ *Хейлз К.Н.* Як ми стали постлюдством: Віртуальні тіла в кібернетиці, літературі та інформатиці: Пер. з англ. – К.: Ніка-Центр, 2002. – С.24.

⁶ *Хейлз К.Н.* Як ми стали постлюдством: Віртуальні тіла в кібернетиці, літературі та інформатиці... – С. 74; 76.

⁷ *Терещенко Н.А., Шатунова Т.М.* Постмодерн как ситуация философствования. – СПб.: Алетейя, 2003. – С. 63.

⁸ . Див.: *Аверинцев С.С.* Деякі проблеми успадкування культурного та віровчительного передання в сучасних умовах: Пер. з рос. // Дух і Літера. – Київ, 2003. – № 11–12. – С.49.

⁹ *Можейко А.А.* «Воскрешение субъекта» // Постмодернизм. Энциклопедия. – Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом. – 2001. – С. 135.

¹⁰ *Киклевич А.К.* Язык – личность – диалог (некоторые экстраполяции социоцен-

трической концепции М.М. Бахтина) // Диалог. Карнавал. Хронотоп: Научный журнал. – 1993. – № 1(2). – С. 15.

¹¹ *Залеська-Онишкевич Л.* Персонажі і проблеми ідентичності: історія, нація, релігія і гендер в українській пострадянській драматургії... – С. 285.

¹² Див.: *Гачев Г.* Национальные образы мира. – М.: Советский писатель, 1988. – С. 37.

¹³ *Руднев В.П.* Словарь культуры XX века. – М.: Аграф, 1997. – С.53.

¹⁴ *Элиаде М.* Аспекты мифа: Пер. с фр. – М.: Академический проект, 2000. – С. 129

¹⁵ *Залеська-Онишкевич Л.* Персонажі і проблеми ідентичності: історія, нація, релігія і гендер в українській пострадянській драматургії... – С. 228.

¹⁶ *Тейлор Ч.* Етика автентичності: Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2002. – С. 5–13.

¹⁷ *Бодріяр Ж.* Симулякри і симуляція: Пер. з фр. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2004. – С. 143.

Короткий нарис історії кримської придворної літератури (XV– XVIII ст.)

Нариман Сейтягьяєв

The works of authors who lived in the Crimean Khanate were created under the rule of the Turkish Sultanate to suit the needs of the Ottoman Court and to conform to Ottoman literary tastes. These works and the strength of the Crimean self-identification of their authors are certainly deserving of the longstanding scholarly attention they have received from historians of Crimean-Tatar literature. The unique features of these works are entirely of Crimean-Tatar origin. Precisely in the spirit of Crimean-Tatar poetry, authors dealt with themes of love, valor, courage, grief, and sorrow. They saw the events of Ottoman history through the eyes of Crimean-Tatars and endeavored to overcome these events through self-realization as Crimean-Tatar authors.

Кримська придворна література, поряд із придворними літературами Казанського, Астраханського, Касимовського, Узбецького, Казахського й Хівинського ханств є однією зі спадкоємниць золотоординської придворної літератури, яка продовжувала традиції придворних літератур держав Караханідів і Харезмшахів. Після входження Кримського ханства у васальну залежність від Османської імперії (остання чверть XV ст.) література кримсько-ханського дивана, як і вся кримськотатарська міська культура, починає зазнавати османського впливу. Можна виділити такі джерела цього впливу:

1) Спадкоємці кримського престолу перебували заручниками у Стамбулі й Едірне; там здобували освіту й там формувалися їхні художні смаки.

2) Часто хани до Бахчисарая запрошували на службу османських літераторів.

3) Творчість багатьох кримських поетів і прозаїків розцвітала при дворі турецького султана й великих вельмож, у

Стамбулі й інших культурних центрах Анатолії й Румелії.

4) Багато кримських письменників, одержавши освіту в Криму, продовжували її у вищих медресе Стамбула.

5) У самому Криму, в оточенні генерал-губернатора (бейлербея) еялету Кафа (з 1580 р., до цього – санджак), розвивалася турецько-османська за характером придворна література. Історичні джерела свідчать про існування тісних творчих зв'язків між письменниками ханського Бахчисарая й султанської Кафи.

Завдяки такому впливу твори кримських письменників за мовою, формою й тематикою певною мірою наблизилися до кращих зразків османської літератури. Цьому також сприяла загальна для двох літератур орієнтація на класичні зразки перської й загальнотюркської поезії. У певний період своєї історії кримська придворна література настільки зблизилася з османською, що А. Кримський назвав її «частиною або галуззю літератури османської», а Е. Маштакова охарактеризувала як «окраїнну»

османську літературу, що відчула місцевий вплив [15: 24; 19: 34]. Разом із тим, за словами А. Кримського, «був у кримчаків (тобто кримських татар – Н.С.) свій місцевий літературний патріотизм, який давав їм змогу відчувати, що їхня кримська літературна творчість становить собою щось ціле, своє» [15: 24]. Це дає нам право шукати в придворній літературі Кримського ханства те самобутнє й неповторне, що виокремлює її. Однак перш ніж відповісти на запитання, що ж являла собою кримська придворна література XV–XVIII ст., необхідно визначити критерії зарахування того або іншого літератора до авторів придворної літератури Кримського ханства. Лише після цього можна буде встановити, якими творами вона представлена й, хоча б загалом, простежити її історію.

У національному літературознавстві спроби охарактеризувати кримську придворну літературу й простежити її розвиток робилися ще в перші десятиліття минулого століття. Відомий кримськотатарський учений О. Акчокракли, що опублікував в 1920 р. у газеті «Міллет» «Коротку історію кримськотатарської літератури», виділив у ній час Гіраєв і Кипчакський або Золотоординський період [36]. І хоча автор відзначав практично повну відсутність творів письмової золотоординської літератури, запропонована ним періодизація припускала існування кримськотатарської літератури як сукупності творів, створених на півострові та прилеглих землях у період існування держав, у рамках яких відбувалося формування й розвиток кримськотатарського народу, а також літератури, відмінної від турецько-османської. Коротка антологія, підготовлена О. Акчокракли для журналу «Батьківщина» напередодні Першої світової війни й збережена в перекладі А. Кримського українською мовою, показує, що націо-

нальними поетами періоду Гіреїв він вважав лише поетів Кримського ханату, називаючи вірші Газі Гірея II Бора (Вихра), Хільмі й Менглі Гірея I (помилково приписавши йому газель Газі Гірея з умовною назвою «Слава війні») [15: 51–53, 55].

Інший кримськотатарський дослідник, А. Гірейбай, в «Огляді кримськотатарської літератури» («Кирим едебияти-на бір бакиш») відкинув зазначений вище принцип, запропонувавши періодизацію, яка брала до уваги часи панування «чагатайської» («східно-тюркської») та турецько-османської («західно-тюркської») мов у національній літературі [42: 12]. У його дослідженні ми знаходимо вказівку на ще одну принципову відмінність кримської придворної літератури від турецько-османської, а саме, на її мовну специфіку. Пізніше періодизацію, запропоновану О. Акчокракли, використовував А. Кримський у нарисі «Література кримських татар», надрукованому в 1930 р. [14: 51 – 55]. Український учений перший дав наукове визначення кримськотатарської літератури, відзначивши, що «під літературою кримських татар розуміють тую, що вона виробилася за часів Кримського ханства, за династії Гіреїв, васально залежних од Османської Туреччини, та далі розвивалася вже під російським пануванням в XIX ст.» [15: 23].

Ще однієї заслугою А. Кримського є те, що він першим відзначив факт одночасного існування в XV–XVIII ст. двох кримськотатарських літератур: письменства Кримського ханату (власне кримськотатарського) і творів «письменників-кримчаків», що походять з Кафи, які, за його словами, «часто входять безпосередньо в історію літератури османської, вважаються за її невідняту частину» [15: 24]. Як і О. Акчокракли, А. Кримський у числі авторів кримськотатарської літератури назвав тільки пое-

тів Кримського ханату: Менглі Гірея I, Бора Газі Гірея II, поетеси Хан-заде-ханум, Хільмі й Джан-Мухаммеда. З перелічених ним «прозаїчних істориків» тільки один автор османської «Історії» Хюсейн (Хасан) Веджігі не вписується в ряд історіографів кримського двору [15: 158–160]. Це можна пояснити тим, що у вченого не було можливості для безпосереднього ознайомлення з твором Веджігі. Однак А. Кримський перший показав, що в повному сенсі національною кримськотатарською була література Кримського ханату. Після Кримського аж до недавнього часу ніхто з учених не торкався питання існування в Криму в XV–XVIII ст. двох літератур [10: 5–9; 29: 7–8, 31–146; 32: 15–25, 53–156; 47: 22–24, 240–334; 54: 145–155; 58: 685–688]. Сучасні дослідники кримськотатарської літератури донедавна представляли у своїх роботах біографії й зразки творчості поетів з династії Гіреїв, а також усіх авторів кримського походження. Як джерела використовувалися, як правило, кримськотатарські історичні твори, написані з урахуванням османського художнього смаку («Сім планет» Мухаммеда Ризи та «Гюльбюн-і ханан» Халім Гірея), пізніші турецько-османські літературознавчі твори, а також дослідження турецьких літературознавців і багата турецька довідкова література XX сторіччя [2: 65, 67–68; 29: 31–33, 63–64, 122, 123, 141, 142–146]. При цьому не бралось до уваги, де протікало творче життя автора – у Кримському ханаті або в межах Османської імперії; наскільки творчість його пов'язана з культурним життям Кримського ханату, чи властива його творам національна специфіка, яка має визначати самобутність кримської придворної літератури. Не було спроб з'ясування кола авторів кримсько-ханського дивана, ступеня взаємовпливу кримської придворної літератури й провінційної османської літе-

ратури Кафинського еялету. Причиною такого становища була і залишається відсутність доступних джерел з історії літератури кримсько-ханського дивана. Єдина «тезкиратна» збірка, що була складена в Кафі в 1024 р. гіджри (1615) й містила антологію-вибірку із творчості кримських авторів і біографічні відомості про них, втрачена як і багато інших пам'яток кримськотатарської літератури у роки сталінських репресій [15: 157].

Аналізуючи твердження А. Кримського про існування на півострові в XV–XVIII ст. двох літератур, ми дійшли висновку, що дослідження кримської придворної літератури ханської доби слід вести в трьох напрямках. Перші два визначив український учений – це література, створена поетами і прозаїками Кримського ханства (в А. Кримського – «кримсько-ханські письменники») і творчість літераторів із прізвищем (нісбою) «Кефелі» або «Кефеві». Третій напрям, як випливає зі слів вченого, представляють кримськотатарські автори (у тому числі й кафинського походження), творчість яких протікала в османській столиці й твори яких безпосередньо входять в османську літературу [15: 24]. У цій класифікації потребував корекції другий напрям. Справа в тому, що автори з нісбою Кефеві відомі як в османській, так і в кримсько-ханській літературі. А тому, на наш погляд, правильніше було б говорити не про сукупність здобутків авторів, що ведуть походження з Кафи, а про літературу, створену в цій провінції Османської імперії, тобто про літературу Кафинського еялету.

Кримська придворна література в золотоординський час

Згідно із твердженнями О. Акчокракли та А. Кримського у період, коли Крим входив до складу Золотої Орди, у ньому протікало певне літературне

життя. Однак вони не наводять фактів, що підтверджували б існування в Криму в XIII–XV ст. придворної літератури. Першим це підтвердив у середині 1970-х років відомий кримськотатарський поет і літературознавець Е. Шем'ї-заде в статті, присвяченій творчості Ашика Омера, назвавши ім'я представника класичної літератури золотоординського часу поета Абдульмеджіда і навівши великий уривок з його газелі під умовною назвою «Агов, душа!» («Ей, гонюль!»). Е. Шем'ї-заде вказав також на рукописний збірник віршів цього автора, що зберігається в бібліотеці університету м. Лейдена в Голландії [34: 98].

У 1988 р. Р. Фазил і С. Нагаєв видрукували в журналі «Йилдиз» нарис історії, включивши до нього імена поетів, чий твори дійшли до нас у рукописі «Гюлістана бі-т-тюркі» Сейфі Сараї: Туглаходжі, Ахмед-ходжі й Мевляна Ісхака. У дослідженні повідомляється також назва й рік написання твору Абдульмеджіда – дастана «Муніс уль-ушшак» (1410) що зберігається в бібліотеці Лейденського університету [31: 93].

Черговим кроком у висвітленні золотоординського періоду історії кримської придворної літератури стала стаття К. Конуратли (Усеїнова) і Ш. Селімова «Джерела нашої літератури» («Едебіятимизнин ірмак башлари»), надрукована в 1992 р. У ній, крім уже названих імен і фактів, повідомлялося про збірник творів кипчакських поетів «Айдамур аль-мехьєві», що був виданий у Каїрі. Крім того, К. Конуратли й Ш. Селімов з посиланням на книгу віршів Сейфі Сараї, видану в 1968 р. у Ташкенті, повідомляли, що історик Ібн Арабшах зустрічав Абдульмеджид-ефенді в Криму в 814 р. гіджри (1411/12 р.). Наприкінці їхньої статті наведені газелі Абдульмеджіда, Сейфі Сараї, Мевляна Ісхака та Ахмед-ходжі, а також уривок з перекладу «Гюлістана» Сейфі Сараї [17: 80, 82–84].

У 2001 р. Р. Фазилов і С. Нагаєв включили перераховані факти разом з віршами названих поетів золотоординської доби (до них вони додали газелі Мевля Кади Мухсіна) у видану ними «Історію кримськотатарської літератури» («Кирымтатар едебіятинин таріхи») [32: 44–52]. Ще через два роки газелі Абдульмеджіда, Сейфі Сараї й Мевля Кади Мухсіна разом з українськими перекладами були включені в антологію кримськотатарської поезії «Окрушина сонця» («Кунештен бир парча»), укладену М. Мірошниченко і Ю. Кандимом [20: 63].

На формування уявлень про літературний процес у Криму в золотоординську добу мали вплив статті Н. Абдульваапа [2], який вважає, що було б невірною обмежувати літературне життя Криму цього (тобто золотоординського – Н.С.) періоду лише авторами й творами «кримського походження». Кримський юрт, що був складовою частиною Золотої Орди, мав тісні контакти з усіма іншими адміністративними одиницями цього могутнього державного утворення й, зокрема, з його найважливішими культурними центрами... У зв'язку із цим виправданим є розгляд літературного процесу на всій території Золотої Орди...» [10: 6]. Дійсно, навіть чисто географічний поділ авторів золотоординського періоду на кримських, казанських, хорезмських, азовських, астраханських та ін. є досить умовним. Вони творили в рамках єдиної держави і єдиної літератури. Їхні твори були доступними не лише у всіх куточках Золотої Орди, але й за її межами. Про це свідчать вірші Мевля Кади Мухсіна, Ісхака, Мевляна Імада Мевлеві, Ахмед-ходжі ас-Сараї, Хорезмі, Абдулмеджіда, Туглаходжі, Хасан-огли й поетичні відповіді (назіре) на них Сейфі Сараї, що містяться наприкінці рукопису його перекладу «Гюлістана» Сааді [50: 179–186]. Ми

згодні, що історію кримської придворної літератури XIII–XV ст. не можна вивчати у відриві від загальнотюркської класичної літератури Золотої Орди. Однак очевидно й те, що для з'ясування шляхів зародження й розвитку придворної літератури Кримського ханства надзвичайно важливим є вивчення проблеми центру й периферії в літературному процесі в Улусі Джучі й визначення місця, що займав у системі центр – периферія Крим.

Про літературне життя в Криму в XIII–XV ст., крім факту перебування тут поета Абдильмеджіда, свідчить чудом збережений чотиривірш на надгробку дочки Хайдера золотоординської епохи зі Старого Криму, опублікований в 1929 р. О. Акчокракли:

Baqa turdum cihânning yoq beqâsı
Beqâsı yoq cihânğa ni baqası
Ecel bir kün seña künglâr k-cisa (?)
Itgan ni ning(?) bolğay mı hûd beqası.
Обдивлявся(лася) я світ, але бачив(ла),
що він не вічний.
Що дивитися на світ, який не вічний?
Прийде смерть і підуть твої дні.

Залишиться чи хоч що-небудь від твоїх діянь!? (*Підрядник перекладу О. Акчокракли*) [6: 158].

Хоча деякі слова в чотиривірші не були прочитані О. Акчокракли, очевидно, що це є твір ліричного жанру туюг. Його написано золотоординським тюркі рідким для туюга віршованим розміром аруза *хезедж* (mefâilün mefâilün feûlün) із системою рим *ааба* й грою слів у римі (таджнис): *бекаси* – (його) *вічність*, *бакаси* – *дивитися*, *бекаси* – *залишок*. Очевидно, що цей туюг маємо віднесети до яскравих творів золотоординської придворної літератури.

На нашу думку, наведений вірш свідчить про досить високий рівень розвитку художнього слова в Криму в золотоординську пору. А якщо взяти до уваги чудові пам'ятки архітектури і їх руїни в

Старому Криму, Білогірську, околицях Бахчисарая й Сімферополя, що дійшли до нашого часу, колекції монет золотоординської доби з Криму, стає очевидним, що Кримський півострів аж ніяк не був периферією, він був одним з важливих культурних центрів Золотої Орди. Слід зазначити, що за своєю мовою й віршованим розміром наведений туюг є близьким ранній кит'а ханського часу, що належить перу другого кримського хана Менглі Гірея [10: 10]. Це підтверджує наступність золотоординської й кримсько-ханської літератур.

Придворна література Кримського ханату

У Кримському ханаті, як і в інших країнах мусульманського Сходу, в середньовіччя й новий час література розвивалася при дворах правителів і великих феодалів [15: 25]. Після ханського двору найбільшими були двори Карачі-беїв і великих мурз: Шірінів, Баринів, Аргинів, Яшлавів (Сулеш), Мансурів, Седжеутів, Киятів та ін. Певне культурне й наукове життя протікало й у материкових областях ханства, таких як Єдісан, Буджак і Кубань [7: 331; 13: 45; 26: 26–27, 42–70; 33: 219; 44: 171]. Кримський історик Саїд Гірей згадує імена вчених і поетів Буджака Дагістані Мехмеда-ефенді й Абдурразака-ефенді. За його свідченням, відомий кримський поет Пірі (Пір-Мехмед-ага) був каймакамом Єдісана [49, арк. 102а, 102b]. Наведені нижче рядки з Хурремі Киримі, що зберігається в Берліні, свідчать про літературу кримськотатарською мовою в середовищі абхазів і черкесів на Північному Кавказі:

Hurremi qadrimi añlardı abaza, çerkes,
Meskenim Bahsan olaydı, ya Quban, ya Kumu [39, арк. 73b].

Моє, Хурремі, значення розуміли абхази й черкеси,

Ах, якщо б я жив у Бахсані, на Кубані або Кумові.

Це підтверджує також історичний збірник, що зберігається в Національній бібліотеці ім. В. Вернадського в Києві під шифром V-3780. Він містить коротку історію кримськотатарською мовою, що написана в Кабарді [22: 46–47, 54, 58]. Двір Ширінських мурз, що був другим за значенням у державі, мало чим поступався ханському: вони мали свою резиденцію в Старому Криму, свій численний придворний штат [27: 27]. Відомо, наприклад, що з 1724 по 1735 р. обов'язки кадія у володінні Ширінських мурз виконував «наставник кримських поетів», «Баки сучасності» – поет і історик Абдульгаффар Киримі, відомий під псевдонімом Гафурі [49, л. 91b, 100a; 51, с. 23]. На жаль, подібних відомостей про літературне життя при дворах інших васалів кримського хана практично не збереглося. Тому, досліджуючи кримську придворну літературу, змушені говорити, насамперед, про літературу ханського двору.

Найбільш відомі поети цієї епохи належать до династії Гіреїв, що правила в Криму. Повідомлення про їхню творчість зустрічаються не тільки в кримських і османських, а й в іранських джерелах. Як зазначає Н. Абдульваап, близько тридцяти представників династії Гіреїв були письменниками, поетами й історіографами [10: 7]. Поетами були багато ханів, і цей факт красномовно говорить про важливість літератури в культурному житті Кримського ханства.

На кінець XV–XVI ст. припадає творчість ханів Менглі Гірея I (1445–1514), Саадет Гірея I (помер в 1540 р.), Сахіб Гірея I (розум. в 1551 р.) і Девлет Гірая I (1512–1577) [32: 152–153]. З усієї творчості Менглі Гірея I до наших днів дійшла всього одна китъа, написана на золотоординському тюркі [10: 10, 76–77; 29: 29–30; 32: 70–71; 58: 686]. Ця мова продовжувала залишатися літературною

мовою Криму в XVI ст. і називалася в турецьких джерелах XVII в. «татарською» або «ногайською», а в місцевих історичних творах XVIII в. через близькість до популярної в Криму середньоазійської поезії й історичної прози – «чагатайською». Мухаммед Риза повідомляє, що в бібліотеці Саадет Гірея I (1524–1532) був екземпляр «Хамси» Алішера Навої. За свідченням іншого історіографа, Халім Гірея, цей екземпляр, з печаткою й підписом Саадет Гірея, зберігся до перших десятиліть XIX ст. і випадково потрапив йому до рук [41: 36; 47: 22; 58: 686]. Брат Саадет Гірея I, Сахіб Гірей-хан I, був відомий своєю схильністю до поезії й, зокрема, своїми віршами «ногайською» мовою під час перебування заручником при дворі султана Селіма I Грізного (1512–1520) [35, л. 96a – 96b; 42, с. 9–10]. Є згадка про те, що він також був шанувальником творчості Алішера Навої [55: 119]. З огляду на панування «чагатайської» мови (золотоординського тюркі) у кримськотатарській придворній літературі в період правління чотирьох перелічених правителів ханства, А. Гірайбай у середині 1920-х років умовно назвав його «східно-тюркським» або «чагатайським» [42: 7].

За оцінками дослідників усіх часів, найбільш яскравим поетом з ханів був Бора Газі Гірей II (1552–1607), який підписував свої твори псевдонімом Газаї. За словами Абдульгаффара Киримі, цей хан писав свої звернення до турецького султана «поезією, що дарує радість у стилі Навої» [48: 115]. Зразком для наслідування йому служив азербайджанський класик Фузулі. На його поетичний твір «Гарне й погане» («Ник у бед») Газаї написав відповідь (назіре) «Троянда і соловей» («Гюль ве бюльбюль») [41: 64]. Зразки його поезії османською та «чагатайською» мовами («İsan-ı qadimleri olan çağatayî ile») дійшли до наших днів у «Семи планетах»

Мухаммеда Ризи [43, арк. 56–58а, 59а–61а].

Утвердження в кримській придворній поезії османської мови поряд із золотоординським тюркі багато в чому пов'язане з літературними смаками Бора Газі Гірея. У його час почалося активне прибуття османських літераторів у Кримській ханат. Турецький історіограф Абдуллах-ефенді, син губернатора Кафи Ридван-паші (відомий також як поет Абді), у першій чверті XVII ст. разом з батьком брав участь у війні з повсталим проти османів Мухаммедом Гіреєм III (1623–1624, 1624–1628). Приблизно через двадцять років після смерті Бора Газі Гірея він написав «Історію Єгипту» («Таріх-і Мисир»), у яку включив огляд історії Кримського ханату. В цілому, в цьому огляді простежується негативне ставлення автора до кримських татар і їх правителів. Натомість Газі Гірею дається позитивна характеристика. [35, арк. 97b–98a]. Отже, можна припустити, що під час правління Бора Газі Гірея починається перехідний «чагатайсько»-османський період у кримськотатарській придворній літературі. Показово, що подібні процеси відбувалися й у кримськотатарському діловодстві цього часу. «У часи царювання Газі-Гірея II боротьба двох начал (тобто традицій золотоординського й османського діловодства – Н.С.) ще більше загострюється: «з десяти його ярликів чотири повністю відповідають турецьким жалуванням..., а шість, хоча за формою й нагадують традиційні, також сильно османізовані в мовному відношенні», – робить висновок сучасний російський учений М.А. Усманов, який досліджував наприкінці 70-х рр. минулого століття ярлики Кримського ханства [30: 110].

На жаль, відомостей про «провінційну» кримську літературу, що розвивалася при дворах кримської знаті, практич-

но не збереглося. Однак використовуючи джерела, що дійшли до наших днів, можна відтворити більш-менш цільну картину тогочасного літературного життя. Історичні твори зберегли для нас не тільки імена поетів і прозаїків, але й зразки їхньої творчості.

Сахіб Гірей I, ставши ханом, вільний від державних справ час приділяв спілкуванню з улемами й мусульманськими праведниками [55: 34–35]. Серед них був турок Кайсуні-заде Нідаї, який після смерті хана написав його хвалебну біографію. Як і більшість інших зразків історичної прози цього часу «Історія Сахіб Гірея» являє собою твір змішаної форми. У ній прозаїчний текст перемежовується поетичними вставками. Судячи з єдності мови й стилю, вони належать перу самого Нідаї. В одному вірші ми зустрічаємо його псевдонім. Твір Кайсуні-заде свідчить про його неабияке поетичне дарування [55: 33–35, 43, 45, 47, 58–60, 70, 84–85, 99, 110–111, 118, 130–131, 140–141, 144, 148–150]. Схильність Нідаї до поетичної творчості ілюструє й такий факт: він у своєму творі «Весна порятунку» («Раби' ус-салама») повідомляє, що їздив до Багдада, де зустрічався зі знаменитим Фузулі [56: 365]. Крім цього, він як Газаї та Гафурі, які жили після нього, відомий своїми надмірними поетичними захопленнями. Його перу належать написані віршами трактати з медицини, ветеринарії й суфізму (напряму в ісламі) [15: 158; 49, арк. 100а; 56, с. 366].

Найвідомішим кримськотатарським поетом епохи Бора Газі Гірея II був поет Зіхні. За доречно процитований бейт османського поета Баки хан подарував йому соболину шубу зі свого плеча [43, арк. 55b; 45, л. 58]. Поетичну хронограму (таріх) Зіхні на фонтані Ахмед-агі в Бахчисараї навів у своїй «Книзі подорожей» Евлія Челебі [40 (7): 607]. Зіхні-ефенді зв'язувала дружба з іншим

видатним поетом і вченим цього часу – кафинцем Хайдер-заде Мухаммедом-ефенді, що писав під псевдонімом Фейзі. За словами історика Абдильгаффара Киримі, обидва вони мали збірки прекрасних віршів трьома мовами [38: 11; 45, арк. 58; 48: 115]. Говорячи про «три мови» («lisan-ı selâse»), він мав на увазі або арабську, перську, тюркську, або, що більш ймовірно, золотоординський тюркі («чагатайську»), османську й перську мови. І той, і інший варіанти були звичайними для кримської придворної літератури більш пізнього часу. В XVII–XVIII ст. кримський престол займали три хана-поета: Багадир Гірей (тахаллус – Резмі, 1601–1641), Мухаммед Гірай IV (тахаллуси Аріф, Хані й Каміль, 1591 – 1676), Хаджі Селім Гірей (псевдоніми – Ремзі й Селім, 1634–1704) і Менглі Гірей II (1682–1739) [1: 16, 17, прим. 6; 10: 82; 29: 65–66, 71–72, 120; 32: 87–89, 91, 111–112, 131–132; 43, арк. 74a, 77a–77b, 87b; 47: 258, 264, 274–275, 292; 54: 149–151; 58: 686]. Резмі Багадир-хан був настільки продуктивним у своїй творчості, що за словами Мухаммеда Ризи, навіть склав диван своїх віршів [43, арк. 74a]. А в одній газелі Менглі Гірея II зустрічається Алішер Навої як незаперечний авторитет в поезії:

Eylerse Nevaî n'ola eş'arumı tahsîn
Biz silsile-i han-ı Kırım Mengli Girayuz.
От якби Навої вірші наші схвалив –
Ми роду кримських ханів, наш рід – Гераї.
(Підрядник перекладу С. Дружиніна: [10: 66–67, 82; 47: 292]).

За відомостями історика Сад Гірея, відомий сьогодні історичний твір «Сім планет у звістках про царів татарських» було написано Менглі Гіреем II за участю Сеїда Мухаммеда Ризи [23: 39; 49, арк. 100a]. Поки ще не ясна роль цього кримського правителя в написанні книги, однак, враховуючи вірогідність відомостей, що їх наводить Саїд Гірей, можна припустити, що Менглі Гірей мав

схильність до історіографії та якоюсь мірою був співавтором Мухаммеда Ризи.

Серед поетів династії Гіреїв були також принци (султани). Деякі з них досягали високих посад у Кримському ханстві – ставали калгаями (перший спадкоємець хана), нуреддінами (другий спадкоємець хана), сераскерами (головний воєначальник) ногайських військ. Збереглися згадки про двох поетів – синів Бора Газі Гірея II: Сейфі Хусам Гірея й Аріфі Саадет Гірея (обом вбиті в 1636 р. повсталими ногаями) [1: 15; 32: 153]. Поетом був також племінник і нуреддін Сафа Гірей-хана в 1691–1692 рр. принц Шахін Гірей, що писав вірші під псевдонімом Шахі (помер в 1712 р.) Він є автором твору, присвяченого Хаджі Селім Гірей-ханові, двох газелей, одна з яких містить хронограму-таріх та інші поетичні твори, що дійшли до наших днів [3: 138; 43, арк. 101b–102b; 45, арк. 90b–91b; 47: 286]. Окреме місце в спадщині Шахі займає газель, візуально оформлена у вигляді квітки із тринадцятьма пелюстками. Вона була опублікована у недавно виданій антології кримськотатарської поезії XIII–XX ст. «Окружина сонця», укладеній М. Мірошниченко і Ю. Кандим, та в журналі «Йилдиз», на додаток до спеціально присвяченої їй статті Н. Абдульваапа [3: 127–138; 8: 140–141; 20]. Поетичні рядки, написані по обидва боки кожної пелюстки, становлять бейт – усього тринадцять бейтів. У місцях перетину двох бейтів знаходиться спільне для них слово, а в центрі («серце» або «кальб», звідки й назва форми газелі в кримськотатарській літературі [3: 129]) – одна для початку всіх непарних і кінця всіх парних рядків бейтів буква «йа» арабського алфавіту. «Та найбільш вражало, – пише М. Мірошниченко – що скрізь, де суміжні бейти перетиналися рядками,

поет помістив слова з палінромним, інакше кажучи, з дзеркально-симетричним ефектом: вони прочитуються в обидва боки однаково...» [21: 22]. За словами Н. Абдульваапа, у деяких дже-релах повідомляється, що батько Ша-хін Гірея, Токтамиш Гірей, також був поетом [3: 138].

Серед султанів відомі й історіографи Мухаммед Гірей (XVII – початок XVIII ст.), Саїд Гірей (XVIII в.) і Халім Гірей (1772–1823). Одночасно вони відомі і як поети [10: 82–83]. В. Смірнов, який працював з рукописом твору Мухаммед Гірея, повідомляє його тахаллус – Чінгізі [25: XVI]. Віршів Чінгізі немає в нашому розпорядженні. Однак можна припустити, що вони збереглися на сторінках його історичного твору так само, як зразки поетичної творчості Саїд Гірея, написані під псевдонімом Саїд або Саїда, дійшли до наших днів у його історичній праці. Доля творчої спадщини поета Халімі (Халім Гірея) більш щаслива – після смерті його твори окремою збіркою опубліковані сином – Шехбаз Гірей-султаном, який також був поетом [1: 15, 17, прим. 6; 10: 83; 28: 126; 32: 139–140; 47: 321; 52: 7; 54: 148].

Збереглися також імена двох кримськотатарських поетес із ханського роду. Перша – це дочка Бора Газі Гірея й дружина Резмі Багадир Гірея, Хан-заде-ханім. В «Історії кримських ханів» Хурремі Челебі говориться, що вона була «неповторною як у мистецтві слова, так і в красі». Друга – онучка того ж Газаї, Хан-заде Єтіме, була дочкою Мустафимурзи з роду Ширінів. Про неї Мухаммед Риза й Хурремі повідомляють, що вона була «винятковою поетесою» («*şai-ge-i bî-nazîre*») [15: 158; 43, арк. 74a–74b; 45, арк. 58a–58b, 72a–73a]. На жаль, їх твори до наших днів не дійшли.

Ми знайшли згадку тільки про двох поетів кримського дивана першої чверті

XVII ст., що не належать до династії Гіреїв: Афіфі й Кесбі.

У період антиосманського повстання (1610–1623) згадується лише один кримсько-ханський поет того часу. Свідок і безпосередній учасник цих подій турецький історик і поет Абдуллах Ридван-паша-заде наводить у двох своїх історичних творах («Теваріх-і Дешт-і Кипчак» і «Таріх-і Мисир») хронограму Кесбі-ефенді, присвячену даті сходження Мухаммед Гірея на ханський престол в 1623 р. [11: 19–20; 58: 57–58].

Майже не збереглося згадок про авторів кримської придворної літератури періоду правління Іслам Гірея III, часу спільної кримськотатарсько-української війни проти Польщі в середині XVII ст. Збереглися відомості лише про трьох з них. Наведені в «Книзі подорожей» турецького мандрівника XVII ст. Евлії Челебі хронограми Джеврі відносять до часів Іслам Гірея III. Вони оспівують цього хана [13: 22, 23; 40 (7): 567–568]. За свідченням видавця «Книги подорожей» Ріфата Кіліслі у Туреччині зберігся диван цього поета [13: 23; 40 (7): 568].

Події переможної війни Іслам Гірея III проти поляків знайшли відбиття в історичних творах кримців Хаджі Мехмеда (Мухаммеда) Сенаї й Шейха Мехмеда (Мухаммеда)-ефенді, яких деякі дослідники вважають одною особою [5: 135; 18: 4; 27]. Героїзм одного з воєначальників цієї війни, Тогай-бея, став темою для безлічі панегіриків (менакиб), дастанів і пісень (тюркі) [48: 124–125]. У 1920 – 30-х роках у Криму двічі був виявлений дастан про Тогай-бея, написаний його зятем Джан-Мухаммедом, але після сталінських репресій і депортації кримських татар він, на жаль, був загублений, як і багато інших пам'яток національної культури [5: 134; 9: 223; 15: 159; 26: 22–27; 32: 123–127].

Відомості про кримських поетів другої третини XVII ст. зберіг для нас відомий турецький мандрівник Евлія Челебі. У його «Книзі подорожей» згадуються імена авторів того часу. Сам Челебі був наближеним Мухаммед Гірея IV не тільки в період другого царювання цього хана (1654–1666), а й після його втечі в Дагестан. Йому також належить декілька поетичних хронограм і віршів, написаних у Криму під час правління цього хана. За свідченням турецького мандрівника, на воротах караван-сараїв, побудованих Мухаммед Гірей-ханом у селищі Азіз і великим візиром Сефер-Газі-агою в Карасу, були поетичні хронограми, написані поетом Фетхі [40 (7): 643, 646]. Кращими поетами Бахчисараю цього часу Челебі назвав автора чудових касид, каліграфа й художника Абдुльмуміна-ефенді Кастамоні, незрівнянного майстра складання поетичних хронограм Фазлі Челебі, слугу Селім Гірей-султана (у майбутньому Хаджі Селім Гірей-хана) Кибті (Фейзі?), Челебі, що знаходив натхнення в кубку вина, ханського секретаря Неджаті Челебі, Хасан-Акая-ефенді, що використовував псевдонім Кятібі. Після цього автор «Книги подорожей» повідомляє імена поетів того часу, що перебували в оточенні Селіма Гірей-султана.

Найбільше відомостей збереглося про кримсько-ханських авторів кінця XVII–XVIII ст. Судячи з усього, останні сто років існування Кримського ханства були періодом розквіту придворної літератури. Селім Гірей, який обіймав кримський престол чотири рази (1671–1677; 1684–1691; 1692–1699; 1702–1704), ставши ханом не змінив своїх смаків і продовжував залишатися захисником мистецтв, прихистивши багатьох письменників. Мухаммед Риза й слідом за ним Хурремлі Челебі називають серед них прославленого композитора Бухурі-заде Мустафу Ітрі, чия музика дожила до на-

ших днів, Назима Челебі, Хафіза Пості, Шамі Дервіша Алі, Танбурі Мехмеда, Сантурі Алі, Кемані Хюсейна й «незрівнянного оповідача» Дервіша Геда. Очевидно, що більшість із них були прибулими османськими поетами, оскільки пізніше Селім Гірей не лише відпускав деяких із них з дарами на батьківщину, а й клопотав про надання їм доходних місць в османській столиці. До часу правління Хаджі Селім Гірей-хана належить творчість поетів Бахті й Дюррі, поетичні хронограми яких, датовані 1688 і 1697 роками, збереглися на надгробках ханського кладовища в Бахчисараї [32: 148–149; 46: 392, 394]. Був присутній на зібраннях цього хана й кримський історик Абдульвели-ефенді [43: 98a–99b; 45: 87b–88b]. Очевидно, що як захисних мистецтв Селім Гірей не уступав своєму дідові Газаї. Був він і славним полководцем: перемога над австрійцями під Качаником (біля Скоп'є, 1690) стала темою «Історій» і касид [48: 132].

Під час другого правління Девлет Гірея II (1708–1713) мала місце яскрава історична подія – перемога об'єднаного османсько-кримськотатарського війська над російським царем Петром I і його європейськими союзниками на річці Прут (1711). Ця подія знайшла відображення у творчості кримського кадія й відомого поета свого часу Хільмі-ефенді. Він написав хвалебну касиду, що завершується витонченою хронограмою й додатком (зейль), у якому арабською, перською, боснійською, вірменською, єврейською, черкеською, калмицькою, караногайською, ромською й узбецькою мовами звучать прокльони на адресу Акбека (російського царя Петра I) і слова розпачу самого Акбека російською мовою [48: 152–154]. Перу цього поета, кримського татарина родом з Карасу (нині Білогірськ) також належить газель, у якій він з гіркотою констатує по-

силення ролі сторонніх поетів при ханському дворі. Переклад газелі українською мовою вміщений у додатку до нарису А. Кримського «Література кримських татар» [15: 55, 159]. До перших десятиліть XVIII в. відносять також творчість поета Дерді, чия поетична хронограма є на одному з надгробків бахчисарайського ханського кладовища [32: 148–149]. Від середини XVIII сторіччя до нас дійшли імена цілої плеяди поетів.

Поет Осман-ефенді із села Кок-коз, і нині розташованого біля підніжжя гори Ай-Петрі, для одержання освіти їздив у Стамбул, а повернувшись, став проповідником і мударрісом (викладачем медресе) у Бахчисараї. Поетами були також історики ханського дивана цієї доби – Хурремі Челебі-акай і Хаджі Абдул-гаффар Киримі (Гафурі) [49: 95b, 97a, 98b–100a]. Збереглася багата поетична спадщина Хурремі. Сьогодні відомі дві збірки його віршів. Одна зберігається у відділі рукописів бібліотеки ханського палацу в Бахчисараї, а друга – в колекції рукописів державної бібліотеки в Берліні. Перу Гафурі, крім віршів та історичного твору «Опора звісток» («Ум-дет уль-ахбар»), рукопис якого зберігається нині в бібліотеці Сулейманіє в Стамбулі, належала також досі не знайдена коротка «Історія Кримського ханату», написана у віршах [49: 100a]. Імена й поетичні хронограми поетів Пірі (1756/7), Хамді (1762/3), Хифзі (1767/8), Едіба (1769/70) збереглися на надгробках ханського кладовища в Бахчисараї [32: 147–148; 46: 403, 405, 406]. А хронограми їх сучасника Шейхи (1763/4) – на так званому «Фонтані сліз» у ханському палаці в Бахчисараї [4].

На те, що література кримського дивана не була простою галуззю османської літератури з її перськими впливами, а являла собою самобутнє явище,

вказує мовна ситуація. Кримськотатарський дослідник 1920-х років А. Гірейбей, користуючись сучасною йому методологією західної й російської науки, запропонував вивчати кримськотатарську літературу не як літературу поетичних утворів, а як літературу говірок і діалектів. Ґрунтуючись на цьому принципі, він виділив два періоди в історії кримської літератури: чагатайський (епоха східно-тюркської мови) і османський (епоха західно-тюркської мови) [42: 7–8]. Початок османського впливу в галузі мови, літератури А. Гірейбей пов'язує з османським завоюванням Кафи в 1475 р. і встановленням тісних відносин між Стамбулом і Бахчисараєм під час третього правління Менглі Гірей-хана I (1478–1514). За його словами, цей вплив не був однобічним. Література османського дивана також зазнала «чагатайського» впливу кримської словесності.

Маємо яскраві приклади спілкування літераторів ханського Криму з представниками османської літератури на півострові – поетами й прозаїками Кафи, а також факти їхньої участі у літературному житті Кримського ханату. Так, Бора Газі Гірей відомий своїм листуванням з видатними османськими літераторами свого часу – Ходжею Саадеддіном, Ганізаде Надірі й Хюсейном Кефеві [38: 23]. З останнім, за відомостями автора «Гюльбюн-і ханан», він листувався арабською мовою у віршах і прозі [41: 64]. Компаньйоном сучасника Газі, секретаря дивана й поета Зіхні був видатний учений і поет Кафи Кефеві Хайдерзаде Мухаммед-ефенді, що писав під псевдонімом Фейзі. Цікаво, що обидва писали трьома мовами [48: 115]. «Чагатайською», османською, перською та арабською мовами писав свої твори Газі [41: 64; 45, арк. 60a]. У цілому ж, традиція вживання «чагатайської», османської й перської мов проіснувала в

придворній поезії Кримського ханства до кінця його існування. Аналізуючи факти літературного життя кримського дивана XVIII сторіччя, що дійшли до нас, не можна не відзначити, що османська мова зайняла в ній провідне місце. Показовий такий приклад: у кримськотатарському за духом і традицією історичному творі Абдульгаффара Киримі уривки, окремі фрази й терміни на золотоординському тюркі («чагатайська» мова) скрізь наводяться з паралельними османськими перекладами [48: 8, 86, 88]. Отже, можна говорити про остаточне утвердження османської мови в кримськотатарській придворній літературі в XVIII ст. Однак її не можна вважати османською. Незважаючи ні на що, вона, як і сто років тому, продовжувала традиції «чагатайсько»-османсько-перської тримовності кримськотатарської придворної поезії, зберігаючи свою первісну мову літератури, яка сформувався близько XIV ст. на основі попередніх уйгурської й туркменсько-огузької літературних традицій під впливом діалекту західних кипчаків [20: 244–246]. Яскравим доказом цього є диван Хурремі (друга третина XVIII ст.), який зберігається в Державній бібліотеці в Берліні. У ньому ми зустрічаємо твори різних поетичних жанрів на золотоординському тюркі, османській та перській мовах [39].

В історичній прозі Кримського ханства перевагу османської мови спостерігаємо вже в XVI ст. Османською мовою був написаний твір Нідаї «Історія Сахіб Гірей-хана». Цією ж мовою написаний твір Мехмеда Сенаї (середина XVII ст.). Як вважає О. Акчокракли, османська, якою написано перший твір, є «турецькою мовою, близькою до народної говірки, що відома в турецькій літературі кінця XIX ст. під загальною назвою Ашйік-Тарзі», а другий – мовою високої прози, «вишуканою» турецькою мовою

османської епохи [5: 135]. Водночас у середині XVIII ст., за свідченням кримськотатарського історика Саїд Гірея, Арслан Гірей-хан (перше правління якого припадає на 1748–1755 рр.) доручив Хурремі Челебі «перекласти написану на «фарсі» історію покійного Менглі Гірей-хана, складену за участю Риза Ефенді», і за виконану роботу «подарував йому в нагороду Бахчисарайський кадилик (судову округу)...» [49, арк. 100а]. Мова йде про «Сім планет» Мухаммеда Ризи. Зміст повідомлення Саїд Гірея про «перську» («фарсі») мову хроніки роз'яснив сучасник Мухаммеда Ризи Антіох Кантемир у біографії свого батька Дмитра Кантемира (1708–1744). За словами А. Кантемира, його батько крім рідної молдавської мови, знав також «грецьку, турецьку, арабську, вищу турецьку (*Turcicam sublimiorem*), яка називається фарсі й суттєво відрізняється від простонародної турецької, латинську, італійську, російську, або, вірніше, слов'янську, тобто церковно-слов'янську» [14: 38].

Таким чином, у кримськотатарській історичній прозі середині XVIII ст. ми зустрічаємося з фактом відторгнення османських естетичних смаків. Така неприйнятливість до літературних смаків османської літератури в галузі мови прози є однією з відмінних рис літератури кримського дивана. Інакше кажучи, хоча кримськотатарська проза й зазнавала османського впливу, все-таки сліпого наслідування не спостерігається. Звичайно, у Криму, як і в інших країнах мусульманського Сходу, були розвинені традиції такліда (наслідування) і назіре (відповіді). Тим самим література почасти нагадувала ремісничі організації. Безсумнівно, «глава поетів Рума» («*şuağâ-yı Rum'ın ser-âmedi*») Баки (1527–1599) і «додавач цукру й меду» («*mâzic-i şehd ü şekker*») Набі (1642–1712) були визнаними класични-

ми орієнтирами для кримськотатарських поетів, що відокремлювали себе від «поетів Рума» та називали себе «поетами Криму» («*şuağâ-ı Kırım*») [48: 132]. Як і для інших національних літератур тюрксько-мусульманського світу, для кримськотатарської словесності XVI–XVIII ст. Баки й Набі були не єдиними ідеалами. На сторінках кримських історичних творів їх імена згадуються поряд з іменами класиків тюркської літератури Алішера Навої (1441–1501) і Мухаммеда Фузулі (1495–1556). Це вказує на помилковість тверджень про однобічний османський вплив [10: 67, 82; 22: 58; 49, арк. 58a]. Крім того, османські поети писали назіре й тахміси на твори кримськотатарських авторів так само, як кримськотатарські поети писали назіре на твори класиків османської літератури. Наприклад, відомо, що багатьма турецькими поетами османського часу були написані тахміси й назіре на газель Газаї, умовно озаглавлену А. Кримським «Слава війні» [15: 51, 120, 184; 38: 23–24].

Придворна література в Кафинському еялеті Османської імперії

Інша кримська література розвивалася в Кафі й підлеглих їй територіях. Ураховуючи політичний статус Кафинського еялету, його безпосереднє підпорядкування Стамбулу й існування тут османської адміністрації, літературу Кафи можна охарактеризувати як провінційну османську. Однак при цьому не слід забувати, що ще під час Золотої Орди в місті була ставка ханського чиновника – тудуна, який не тільки збирав податки, а й очолював татарське населення міста й татарську округу [12: 332]. Важко уявити, що через сторіччя демографічна ситуація на околицях Кафи змінилася кардинально: у місті з'явився османський гарнізон і адміністрація, почався приплив турецького (у тому числі турецькомовного християн-

ського) населення із протилежного берега Чорного моря. Але, за свідченням Евлії Челебі, вся земля в еялеті належала селам татарських ханів («*timarı ve zeametı yoktur zira cümle hâkı Tatar hanlarının köyleridir*») [13: 86; 40 (7): 668]. Таким чином, мусульманське населення Кафи і його культура в цьому місті неминуче повинні були набути змішаного турецько-кримськотатарського характеру. На наш погляд більшість авторів з нісбою Кефеві були кримськими татарами. Саме цей чинник був причиною тісного зв'язку між літературами кримського дивана й Кафи. Яскравими її прикладом є листування між Газаї й Хюсейном Кефеві, творча дружба кримсько-ханського поета Зіхні й видатного поета Кафи Хайдер-заде Мухаммеда-ефенді Кефеві. Відомі випадки, коли той самий поет або прозаїк може бути визначений і як кафинський і як кримсько-ханський, як, наприклад, Афіфі (Афіфуддин-ефенді) або його нащадки Іззі й Сеїд Мухаммед Риза.

Проте, немає ніяких підстав говорити про незалежну літературу Кафинського еялету. Провінційний статус і постійна зміна губернаторів і чиновницького апарату визначали її провінційність. Адже для високопоставлених османських чиновників література була лише сходиною у кар'єрному зростанні, який в Османській державі здійснювався за принципом «крок за кроком, місце за місцем» («*refte-refte, meder-meder*») [22: 58]. Вони приїжджали в Кафу і їхали з неї, залишаючись справжніми «османли», часом з певним презирством до кримських татар [16: 182]. З іншого боку, творчість авторів, що походять з Кафи, протікала в Бахчисараї, Стамбулі або інших культурних центрах Османської імперії. Біографії лише одиниць із них від початку й до кінця пов'язані з Кафою. Деякі з них були призначені на високі пости в Кафі.

Поняття «придворна література Кафінського еялету» може означати як сукупність літературних творів, створених у Кафінському еялеті (незалежно від походження авторів), так і твори авторів, уродженців Кафи. Османські прозаїки і поети, що займали в Кафі різні державні посади, залишили нащадкам свої твори. Наприклад, поет і історіограф Абдуллах Ридван-паша-заде (Абді) написав коротку історію Кримського ханства. Цю історію він навіть включив у перекладений ним з арабської мови твір «Історія Єгипту» [35, арк. За, 85а–106а; 37: 194; 59]. Інший видатний османський поет Сабіт написав поетичний твір «Селім-наме» (або «Зафер-наме»), присвячений перемозі Хаджі Селім Гірей-хана над австрійцями біля Скоп'є (1690). Твори кафінських поетів і прозаїків за мовою і стилем не відрізнялися від османських творів, написаних у Стамбулі чи інших культурних центрах Османської імперії, хоча деякі з них писалися на місцеві кримські теми.

Говорячи про авторів, що походять із Кафи, слід зазначити, що об'єднавчим началом для них є не стільки єдина літературна традиція, скільки походження. У своїй творчості вони дотримувалися або літературних смаків ханського Бахчисарая, або (частіше) султанського Стамбула. Деякі з них, після перебування на різних постах в Османській державі, після відставки поверталися в рідну Кафу. Таким був Баба Кушу Абдуррахман-ефенді (помер в 1575/6). Завершивши освіту в Стамбулі в знаменитого муфессіра й факіха Ебуссууда-ефенді, він був призначений муфтієм Кафи. В османській літературі він відомий як автор декількох наукових трактатів [38: 16]. Інший уродженець османської Кафи, поет і історіограф Сеїд Муса-ефенді (народ. в 1583 р.) після завершення освіти в Стамбулі одержав там посаду мудерріса. Упродовж бага-

тьох років він займався літературою або обіймав державні посади. Помер у Кафі в 1644 р. [47: 260; 53: 17]. В інших джерелах повідомляється про Шерифа Мусу-ефенді з такими ж біографічними даними. Оскільки обидва звання – і Сеїд, і Шериф – позначають приналежність до роду пророка Мухаммеда, то, швидше за все, це одна й та сама особа. Шериф або Сеїд Муса-ефенді відомий як автор османської історії «Сонце історій» («Шемс ут-теваріх») [38: 33; 53: 17]. Свій поетичний псевдонім Келімі Сеїд Муса-ефенді одержав від класика турецько-османської літератури Баки, у зібраннях якого він брав участь у Стамбулі [53: 19]. Цілком імовірно, що в особі Келімі маємо популяризатора творчості Баки й представника його поетичної школи в Криму.

Твори уродженців Кафи, залежно від місця їх служби, можуть бути охарактеризовані і як кримські, і як османські. Так, твори кафінців, створені в роки їх служби у кримських ханів, подібно до «Історії татарського хана...» Ібрахіма Кефеві, секретаря ханського дивана в правління Фетх Гірея (1736–1737), поза всяким сумнівом, безпосередньо входять в історію кримської придворної літератури. У той же час, здобутки кафінських прозаїків і поетів, створені ними в Османській імперії для султана та інших впливових осіб у державі, є невід'ємною складовою турецько-османської словесності. Наприклад, історик і поет Махмуд бін Сулейман Кефеві перебрався в Стамбул у часи Сулеймана I Пишного (1520–1566), здобув блискучу освіту, служив секретарем дивана. Помер там же в 1588/9 р. Абдульбаки Кефеві, що підписував свої вірші псевдонімом Бекаї (помер в 1591 р.), народився в Кафі в родині проповідника. Життя провів у Єгипті, Анатолії, Сирії. Ще один уродженець Кафи, Хюсейн Кефеві, що листувався з Бора Га-

зі Гірей-ханом, піднявся до посади кадія Мекки, де й помер в 1603 р. [38: 15, 31; 47: 246, 247].

Отже, можна припустити, що кафинська література була своєрідною сполучною ланкою між літературами Кримського ханства й Османської імперії. Центром розвитку літератури Кримського ханства був Бахчисарай, османська словесність розвивалася в Стамбулі. Кафа ж з об'єктивних причин таким центром не стала. На наш погляд, саме цей чинник і кримськотатарський вплив дали змогу радянській дослідниці турецької літератури XVI–XVII ст. Е. І. Маштаковій охарактеризувати літературу Криму як «окраїнну» османську, що відчувала місцевий вплив [19: 34]. Мова йде, безсумнівно, про літературу Кафи. Що стосується літератури кримського дивана, то її вивчення не входило в коло завдань тюрколога.

Творчість уродженців ханського Криму при дворах османських вельмож в XV–XVIII ст.

Була ще одна категорія османських авторів кримського походження. Це уродженці ханського Криму, що одержали або завершили освіту у володіннях султанської Туреччини, а потім залишилися там на службі. Один з таких поетів Мустафа Кефеві, що використовував псевдонім Мюдамі, народився в Кримському ханстві, а потім перебрався до Кафи, де прийняв ім'я Кефеві. Подобиці його життя невідомі. Поет і історіограф Хасан эш-Шехрі Веджігі народився в столиці Кримського ханства Бахчисарай. Пізніше переїхав до Стамбула, де до нього прийшло визнання й де він зайняв посаду старшого секретаря при великому візирі Кара Мустафа-паші. Помер там же в 1660 р. Так само, Мухаммед бін Кудріш, Лутфуллах або Абдуллагіф Лутфі, Мустафа Рахмі-

ефенді, Селім Диване, Омер Бесім – усі ці автори були вихідцями із Криму й стали визнаними поетами й прозаїками в османських межах [38: 27, 32, 34–35; 47: 244, 261, 273, 293, 298, 318; 57]. Творчість таких поетів і прозаїків розвивалася поза рамками кримської придворної літератури ханського часу, і тому вони не можуть бути визнані її авторами. Разом з тим вона не чужа кримським татарам. Творчість уродженців ханського Криму при дворах османських вельмож у XV–XVIII ст., так само як і придворна література Кафинського еялету й творчість османських авторів у Бахчисарай, міцними зв'язками поєднала між собою дві літератури. Кримські татари брали участь у створенні османської літератури так само, як етнічні турки створювали придворну літературу Кримського ханства. Завдяки цьому кримська придворна література в значній своїй частині близька до османської і вона водночас наклала відбиток на османську придворну літературу.

Загальна характеристика кримської придворної літератури

Наше дослідження переконує у тому, що справжня кримська придворна література бере свій початок у золотоординській придворній літературі й розвивалася на півострові, починаючи із золотоординської доби. З урахуванням державних утворень, у яких відбувався її розвиток, її історію можна розділити на два періоди: золотоординський і кримсько-ханський (або просто ханський).

Виходячи з мовної ситуації, у розвитку придворної літератури Кримського ханства можна виділити три періоди: 1) «чагатайський» або період переваги золотоординського тюркі (XV–XVI ст.); 2) «чагатайсько-османський» або період утвердження османської літературної мови (XVII в.) і 3) османсько-«чагатайський» або період переваги османської

мови. Як свідчить творчість Халім Гірея і його сина Шехбаз Гірея в Османських межах в XIX в., мовою кримської придворної літератури, позбавленої рідного ґрунту, стала турецько-османська мова. Протягом усієї своєї історії придворна література ханства не втрачала зв'язки із класичною перською літературою й орієнтувалася на кращі зразки тюркської класичної літератури.

Незважаючи на близькість до класичних зразків і вплив з боку перської й турецько-османської літератур, придворна література Кримського ханства являла собою самостійну галузь класичної літератури мусульманського Сходу. Це підтверджує творчість Газаї, Джан-Мухаммеда, Хільмі й Хурремі, оригінальна тематика творів кримсько-татарських авторів. Системою жанрів і образів, тематикою ліричних творів кримська придворна література продовжувала традиції класичних арабської й перської літератур. Вона створювалася з урахуванням місцевих художніх смаків, і тому навіть її «перські» й «османські» елементи згодом здобували національний характер. Приклади цього можна побачити в берлінській збірці Хурремі.

Якщо із кримської диванної літератури виключити твори національної тематики, то стане очевидним, що за своїми жанрово-тематичними характеристиками і системою віршування вона продовжувала й розвивала традиції перської й тюркської класичних літератур мусульманського Сходу. Провідна роль у ній належить газелі й касиде. Однак поряд з ними в ній присутні й інші класичні форми поезії: месневі, рубай, туюг, китъа та ін. Різноманітний жанрово-видовий склад кримської придворної літератури. В ній зустрічаємо всі основні жанри, що склалися в класичних мусульманських літературах Сходу: само-вихваляння (фахріє), сатира (хіджвіє),

опис міста і його красунь (шехренгіз), панегірик (менкибе), молитва (мюнаджат), елегія (мерсіє) та ін. Хоча поки ще не виявлені зразки художньої прози Кримського дивана, у його літературі, безперечно, розвивалася історична проза, що відрізнялася високим рівнем белетристичності. Можна сказати, що в придворній літературі Криму місцеві тюркські традиції органічно сплелися із традиціями класичних літератур мусульманського Сходу.

Література Кафінського еялету була однією з «окраїнних» або провінційних османських літератур, що відчула місцевий вплив. Вона представлена не тільки творчістю османських авторів, а й літераторів, що походили з міст і сіл еялету, розташованих, головним чином, на південному березі Криму й на південному сході. Ці письменники й поети писали свої твори як при дворах османських султанів і вельмож, так і в ханському Бахчисарай. Показова стійка традиція цих авторів виділяти себе нісбою Кефеві (нагадаємо, що поети й прозаїки з інших міст півострова й із селищ околиці Кафи, що належали кримському хану, використовували нісбу Киримі). Тим самим, уродженці Кафи відокремлювали себе від літераторів Кримського ханства й наголошували на своїй османській приналежності. Водночас, уживання нісби Кефеві свідчило й про їх місцевий патріотизм.

Як складову частину османської придворної літератури слід розглядати твори кримських авторів, що були написані при дворах османських правителів і знаті. Пояснюється це тим, що вони створювалися з урахуванням художніх смаків османів і для задоволення їх естетичних запитів. Джерела показують, наскільки відрізнялися між собою художні смаки кримського й османського двору. Доля Сеїда Мухаммеда Ризи (Киримі Риза-ефенді) свід-

чить, що для адміністративно-чиновницької кар'єри в Османській державі, необхідно було з юних літ виховуватися в середовищі османських державних мужів, тобто стати османом. Його «Сім планет», що написані на замовлення і, ймовірно, за особистої участі кримського хана Менглі Гірея II (у друге правління, 1737–1739), по праву вважаються пам'яткою кримськотатарської історичної прози. Однак твір не був затребуваний в Криму через свою «витончену» турецько-османську мову. Якщо ж при ханському дворі через мову, прийняту в османській придворній літературі й не прийняту в Криму твір, написаний на замовлення кримського правителя, не був визнаний, то чи маємо ми право зараховувати до кримської придворної літератури твори, написані спеціально для потреб османського двору? Твори авторів, що походять з ханського Криму, які були створені у володіннях турецького султана для потреб османського двору й відповідно до османських літературних смаків через кримську самоідентифікацію їх авторів давно й цілком виправдано. Однак не слід ігнорувати й той факт, що ці твори давно й міцно ввійшли в історію османської літератури і вважаються її невід'ємною частиною. І справа тут не тільки в їх османській мові [15: 157]. Набагато важливіше те, що вони створювалися для задоволення духовних запитів османського двору, з урахуванням османських літературних смаків. Їхніми замовниками й «споживачами» були етнічні турки. Окремі риси того або іншого твору цілком могли бути кримськотатарськими. Автор міг у дусі кримськотатарської поезії розкрити тему любові, доблесті, відваги, суму або скорботи. Він міг побачити події осман-

ської історії очима кримського татарина й переломити їх через кримськотатарську авторську самосвідомість у прозаїчному історичному творі. Але це було явищем османської літератури, яку століттями створювали вихідці не тільки з Криму або Кафи, а й з інших областей, що входили до складу Османської імперії: арабського Сходу, Балкан, Кавказу.

Отже, на наш погляд, кримська придворна література – література, що бере початок у золотоординський період; вона являє собою сукупність творів, написаних у XV–XVIII ст. як у Кримському ханстві, в оточенні правителів і вельмож, так і за його межами для потреб кримського дивана. Усі автори таких творів, незалежно від їхнього етнічного походження, є поетами й прозаїками кримської придворної літератури.

Одним з висновків нашої статті 2004 р., присвяченої кримській придворній літературі, було встановлення рівності між поняттями «кримська придворна література» і «кримськотатарська придворна література». Сьогодні ми переконані, що друге поняття – значно ширше за перше. Кримська придворна література – це придворна література Кримського ханства. Її кримськотатарський характер визначався не стільки походженням авторів творів, скільки кримськотатарською приналежністю її замовників і споживачів. Поняття ж «класична кримськотатарська література ханського часу» – це не тільки придворна література ханства, а й творчість кримськотатарських літераторів (у тому числі й тих, що походять з Кафинського еялету) з-за меж ханства – з Кафи, Румелії, Анатолії, близькосхідних провінцій Османської імперії.

Література

1. *Абдульваап Н.* Все – сердца труд, молитва до рассвета. Штрихи к портрету крымского хана Хаджи Селим Герая // *Qasevet*. – 1996. – № 25. – С. 15–19.
2. *Абдульваап Н.* Краткий очерк крымскотатарской литературы XIII–XIX веков (Вместо послесловия) // *Грезы любви. Поэзия крымских ханов и поэтов их круга*: Пер. С. Дружинина; Сост., комм. и послесловие Н. Абдульваапа. – Симферополь: Доля, 2003. – С. 61–69.
3. *Абдульваап Н.* Шахин Герай ве къальп шеклиндеки гъазели // *Йылдыз*. – 2007. – № 1. – С. 127–139.
4. *Абдульваап Н.* Поэтическая загадка «Фонтана слёз» // *Qasevet*. – 2007. – № 32. – С. 48–49.
5. *Акчокракли О.* Татарська поема про похід Іслям-Гірея II (III) спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648–1649 рр. (За рукописом з матеріалів етнографічної експедиції Кримського НКО по Криму влітку 1925 р.) // *Східний світ*. – 1993. – № 1. – С. 134–139.
6. *Акчокракли О.* Старо-Крымские надписи (по раскопкам 1928 г.) // *ИТОИАЭ* – 1929. – Т. 3 (60). – С. 152–159.
7. *Бахрушин С.В.* Основные моменты истории Крымского ханства // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. – 1993. – Вып. 3. – С. 320–339.
8. Герай, Шахин. Гъазель / Неширге азырлагъан Н. Абдульваап // *Йылдыз*. – 2007. – № 1. – С. 140–141
9. *Гордлевский В.А.* Рукописи Восточного Музея г. Ялты (Представлено академиком В.В. Бартольд в ОГН 26.X. 1927) // *Доклады Академии наук СССР*. – 1927. – № 10 и последний. – С. 219–223.
10. Грёзы розового сада. Из средневековой крымскотатарской классической поэзии / Сост., предисловие и комментарии Н. Абдульваапова. – Симферополь: Сонат, 1999. – 88 с.
11. *Зайончковский А.* «Летопись Кипчакской степи» (Тевāрїх-и Дешт-и Кипчāк) как источник по истории Крыма // *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы*. – М., 1969. – С. 10–28.
12. *Иналджик Г.* Османська імперія. Класична доба. 1300–1600: Пер. з англ. О. Галенко. – К.: «Критика», 1998. – 286 с.
13. Книга путешествия. Турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме (1666–1667): Пер. и комм. Е.В. Бахревского. – Симферополь: ДАР, 1999. – 144 с.
14. *Кононов А.Н.* История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период. – Л.: Наука. Ленинградское отделение, 1982. – 360 с.
15. *Кримський А.* Література кримських татар / Республіканська кримськотатарська бібліотека ім. І. Гаспринського; Упор., автор вступної статті, пер. з української мови на російську О.І. Губар; автор приміток І.А. Керімов; пер. кримськотатарською мовою Н.С. Сейтягъяев. – Симферополь: Доля, 2003. – 200 с.
16. *Крымский А.* История Турции и ее литературы. Т. 1: От возникновения до начала расцвета // *Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским Институтом Восточных языков*. – М., 1916. – Вып. 28, А, № 1. – 279 с.
17. *Къонъуратлы К., Селимов Ш.* Эдебиятымызнынъ ирмакъ башлары // *Йылдыз*. – 1992. – № 4. – С. 73–84.
18. *Кырымлы Хаджи Мехмед Сенаи.* Книга походов: Пер. с османско-турец. К. Конгурата (Усеинов К.). – Симферополь: Крымучпедгиз, 1998. – 72 с.
19. *Маштакова Е.И.* Турецкая литература конца XVII – начала XIX в. К типологии переходного периода. – М.: Наука, 1984. – 205 с.
20. *Наджип Э.Н.* Исследования по истории тюркских языков XI–XIV вв. – М.: Наука, 1989. – 283 с.
21. Окрушина сонця: Антологія кримськотатарської поезії XIII–XX століть / Упоряд.: М. Мірошніченко, Ю. Кандим. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2003. – 792 с.
22. *Сейтягъяев Н.С.* В. Вернадский адына ильмий китапханесинде булунгъан къырымтатар ве тюрк тарихы, эдебиятына аит материаллар // *Йылдыз*. – 2003. – № 6. – С. 40–72.
23. *Сейтягъяев Н.С.* Происхождение Сейида Мухаммеда Ризы (К вопросу о мес-

те его «Семи планет» среди произведений крымской исторической прозы XVIII века) // Культура народов Причерноморья. – 2003, ноябрь. – № 44. – С. 35–41.

24. *Сеитяхья Н.* Къырым диван эдебиятынынъ муэллифлери ве эсас хусусиетлери: умумий бакъыш // Ылдыз. – 2004. – № 4. – С. 65–105; № 5. – С. 83–108.

25. *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской порты до начала XVIII в. – СПб., 1887. – 797 с.

26. Татар эдебияты. Пед. Институты студентлери ичюн хрестоматия / Тертип эткенлер: Абдулла Дерменджи, Абдулла Балич, Джафер Бекиров. – Ташкент: Ўқитувчи, 1971. – 432 б.

27. Тунманн. Крымское ханство: Пер. с немец. издания 1784 г. Н. Л. Эрнста и С. Л. Белявской. Примеч., предисл. и прилож. Н. Л. Эрнста. – Симферополь: Таврия, 1990. – 96 с.

28. *Туранли Ф.Г.* Літописні твори М. Сенаї та Галим Султана як історичні джерела. – К., 2000. – 311 с.

29. *Усеинов Т.Б.* Къырымтатар эдебиятынынъ орта асырлар девири. – Симферополь: Къырымдевокъунешир, 1999. – 176 с.

30. *Усманов М.А.* Жалованные акты Джучиева Улуса. – Казань: Изд-во Казанского университета, 1979. – 318 с.

31. *Фазыл Р., Нагаев С.* Къырымтатар эдебияты тарихына бир назар // Ылдыз. – 1988. – № 4. – С. 91–107; № 6. – С. 96–123; 1989. – № 3. – С. 105–122; № 4. – С. 71–95; № 5 – С. 108–135.

32. *Фазылов Р., Нагаев С.* Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. Къыска бир назар. – Симферополь: Къырымдевокъунешир, 2001. – 640 с.

33. *Хартахай Ф.* Историческая судьба крымских татар // Вестник Европы. – 1866. – Т. II., отд. 1. – С. 182–236

34. *Шемъи-заде Э.* Шаир Ашыкъ Умер ве онынъ классик эдебиятымыздаки ери // Омюр ве яратыджылыкъ (Эдебий макъалелер). – Ташкент: Ёафур Ёулам адына эдебият ве санъат нешрияты, 1974. – С. 93–136.

35. *Abdullah b. Ridvan Paşa.* Tarih-i Ridvan Paşa. – Süleymaniye Kth., Hafid Ef., 226. – 251 yk.

36. Aqçoqraqlı O. - Qırım türk-tatar edebiyatının qısqaça tarihçesi // Millet. – 1920. – Yanvar 13; Yanvar 15; Yanvar 20; Yanvar 23; Yanvar 27; Yanvar 29; Fevral 1. – Держ. архив при СМ АРК, Ф.5. Оп.1. Д.11.

37. *Babinger F.* Osmanlı tarih yazarları ve eserleri / Çev.: C. Üçok. – Ankara, 1992. – 502 s.

38. *Bursalı M.T.* Osmanlı Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri. Kırımlı meşayih, ulema, şuara, müverrihin: etibba ve riyaziyyunun teracim-i ahval ve asarından bahistir / Hazırlayan: M. Sarı. – Ankara: Gaye Matbaası, 1990. – 64 s.

39. Divan-ı Hurremi Çelebi. Tarih-i Hanan-ı Qırım – Staatsbibliothek zu Berlin. Preussischer Kulturbesitz. Türkische Handschriften. Hs. or. oct. 923, Teil 3. – Blatt 62a–85a.

40. Evliya Çelebi. Evliya Çelebi Seyahatnamesi. – Cilt 1–10. – İstanbul: 1896–1938.

41. Giray Sultan, Halim. Gülbün-i Hânân / Hazırlayanlar: M.S. Çögenli, R. Toparlı. – Erzurum: Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 1990. – 4 + 254 s.

42. Giray H. Kırım Edebiyatına Bir Bakış: «Kırım Tarihi» Tezine İlâvesi // Kırım Şiirleri / Emel Mecmuası tarafından Kostence'de 1935 senesinde arap harfleri ile bastırılışı; 1989 yılında İ.Otar tarafından lâtın harflerine çevrilmiştir. – 6/м, 1989. – S. 7–15.

43. Hacı Kasımzade Mehmed Rıza. Sab'al sayyar fi ahbar-i mülük al-tatar. – Süleymaniye Kth., Hamidiyye, 950. – 178 yk.

44. Hezarfen Hüseyin Efendi. Telhisü'l-Beyan Fi Kavanin-i Al-i Osman / Hazırlayan S.İlgürel. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi: 1998. – 338 s.

45. Hurremi Çelebi. Tarih-i Hanan-ı Qırım. – Библиотека Бахчисарайского палацу-музею, арх. № 150. – 78 арк.

46. Kaňal-Ferrari, Nicole. Saray'a Bağlı Bir Cami ve Haziresi: Kırım Hanlığı'nın Payıtahtı Bahçesaray'daki Hansaray'ın Haziresi // Belleten, Cilt: LXVI, Ağustos 2002, Sayı: 246'dan ayırabası. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003. – S. 371–420; I–XIII.

47. Kırım Türk-Tatar Edebiyatı / Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. – 13. c. – Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999. – 600 s.

48. Qırımi el-Hacc Abdülğaffar. Um-detü't-tevarih / Necib Asım Bey tarafından bir Medhal ve İlâvelerle neşrolunmuştur: Türk Tarih Encümeni Mecmuası'nın ilâvesi. – İstanbul: Matbaa-i Amire, 1343 (1927). – 207 s.
49. Said Giray b. Saadet Giray Han. Tarih-i Said Giray Han. – Staatsbibliothek zu Berlin. Preussischer Kulturbesitz. Türkische Handschriften. Hs. or. oct. 923, Teil 3. – Blatt 87a – 135a.
50. Seyf-i Sarâyî. Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türk?) / Hazırlayan: A.F. Karamanlıoğlu. – Ankara: 1989. – 408 + 188 (обратная пагинация) с.
51. Soysal, Abdullah, Dr. Hacı Abdülğaffar Efendi Bin Hasan Efendi: Kırım'da Yetişen Büyükler // Emel. – 1961. – Sayı: 5. – S. 21–23.
52. Soysal, Abdullah, Dr. Halim Giray Sultan: Kırım'da Yetişen Büyükler // Emel. – 1963. – Sayı: 19. – S. 5–7.
53. Soysal, Abdullah, Dr. Seyid Musa Efendi Kefevî: Kırım'da Yetişen Büyükler // Emel. – 1961. – Sayı: 2. – S. 15–18.
54. Söylemez, Orhan. Kırım Türk Edebiyatı // Sanatı, Tarihi, Edebiyatı ve Musiki-siyle Kırım / Editör: Prof. Dr. Oktay Aslanapa. – Ankara, 2003. – 259 s.
55. Tarih-i Sahib Giray Han (Histoire de Sahib Giray, Khan de Crimée de 1532 ? 1551) / Edition Critique, Traduction, Notes et Glossaire Ö. Gökbilgin. – Ankara: Baylan Matbaası, 1973. – 313 s.
56. Uluçam M. Nidai // Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlı Ansiklopedisi. – İstanbul: 1999. – S. 365–366.
57. Vecihi, Hasan. Vecihi tarihi (1047–1069 Vukuatı). – Süleymaniye Kth. – Hamidiye, 917/1. – V.1b–87b.
58. Yüksel Z. Kırım Türk Edebiyatı // Türk Dünyası El Kitabı. – 3. Cilt. – Edebiyat. – İkinci Baskı. – Ankara, 1992. – S. 684–703.
59. Zayączkowski A. La chronique des Steppes Kiptchak Tevarih-i Deşt-i Qipçaq du XVIIe siècle (Ms. İstanbul, Topkapı Sarayı, B. 289). – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1966. – 181 p.

Видатний історик України

Бусленко Людмила. М.В. Довнар-Запольський як історик України. – К., 2007. – 104 с.

Людмила Бусленко

This article sheds light on the unusual role of M.V. Dovnar-Zapolsky in the development of the Kyiv School of History, as well as on his academic and cultural activity in the field of Ukrainian historiography.

Важливим напрямом наукових досліджень є осмислення на сучасному рівні діяльності та спадщини відомих учених і громадсько-політичних діячів минулого. Упродовж останніх десятиріч історики з України, Росії, Білорусі та інших країн часто звертаються до постаті Митрофана Вікторовича Довнар-Запольського. Його ретельна та плідна праця із джерелами у різних архівах і книгозбірнях, обізнаність у археологічній практиці, разом із методичною підготовкою та чудовою здатністю як до наукового, так і до популярного викладу втілилася у значній кількості цінних історичних творів широкого тематичного, хронологічного та географічного спектру. Водночас довгі роки ім'я професора Довнар-Запольського, якому приліпили ярлик «буржуазного вченого», замовчувалося.

Тривалий час М. Довнар-Запольський жив і працював у Києві. Тож не

дивно, що чимало його наукових праць присвячено минулому України. Виникає природна потреба в оцінці саме цієї частини спадщини вченого. Певною мірою в історико-краєзнавчому аспекті його спадщину розглядала київська дослідниця Є. Луценко¹. Багато матеріалів стосовно внеску Митрофана Довнар-Запольського в українську архівну науку та освіту навела у своїх дослідженнях І. Матяш². Проте залишалося невиконаним більш вагоме завдання – здійснення комплексного аналізу наукової та громадської діяльності Довнар-Запольського у царині української історіографії на основі багатогранного джерельного матеріалу. Це і є метою нашої праці.

У книзі розглянуто основні етапи життєвого та наукового шляху вченого. Зокрема, висвітлено його непересічну роль у розвитку київської історичної школи, у створенні передових студентських об'єднань у Київському універси-

теті та Київському комерційному інституті, де викладав професор Довнар-Запольський. Існує чимало свідчень про його неабиякий педагогічний талант. Принагідно наведемо тут одне з них, з порівняно недавнього видання, яке, здається, вперше цитується у довнарознавстві. Його автор – історик і економіст Микола Полетіка – свого часу слухав лекції Митрофана Вікторовича в Київському університеті та запам'ятав характерний для нього спосіб подання матеріалу:

«Огромный интерес у студентов историков вызывали лекции проф. М.В. Довнар-Запольского. Их старались не пропускать, ибо он читал свой курс весьма своеобразно. Так, например, излагая тему «Колонизация северо-восточной России и начало возвышения Москвы», он почти не касался “ткани жизни прошлых времен”, т.е. фактической стороны этого вопроса. Из 2 часов лекции на это тратилось 15–20 минут, а остальное время было посвящено историографии излагаемого вопроса: Н.М. Карамзин объяснял это явление так-то, С.М. Соловьев – так-то, В.О. Ключевский, С.Ф. Платонов, Н.А. Рожков и др. объясняли каждый данное явление по-своему. «Довнар», как мы его любовно величали в своей среде, объяснял, что он считает в оценке каждого историка правильным или ошибочным и почему именно, и добавлял: «А я объясняю этот процесс так-то по следующим причинам...» и т.д. Перед студентами раскрывались лаборатория к в известной мере приемы научного анализа исторических событий, зарождение новых точек зрения и отрицание и отрицание старых, господствовавших ранее в исторической науке. Понятно, что интерес студентов к лекциям Довнара был огромен и у него аудитория – обычно самая большая в университете, – была битком набита студента-

ми не только нашего, но и других факультетов»³.

Проаналізовано особисте й наукове спілкування Довнар-Запольського з провідними українськими істориками – його вчителем В.Б. Антоновичем, В.С. Іконниковим, Д.І. Багалієм, деякими учнями, насамперед Н.Д. Полонською-Василенко. Особлива увага надається взаєминам із Михайлом Сергійовичем Грушевським. Зовні вони були цілком пристойними, гідними двох шанованих науковців, про що свідчить їх особисте листування. Але вони не позбавлені деяких «підводних каменів». Дослідження В. Ульяновського засвідчує, що Довнар-Запольський не схвалював Грушевського, який обійняв кафедру історії Росії на історично-філологічному факультеті Київського університету Св. Володимира та створив при університеті українознавчі кафедри⁴. Нами використано та вперше процитовано фрагменти неопублікованої рецензії М. В. Довнар-Запольського на 4-й і 5-й томи «Історії України-Русі» М. С. Грушевського. Ми припускаємо, що Довнар-Запольський готував рецензію для друку в часописі «Университетские известия». Справді, у його листуванні з редактором часопису В. С. Іконниковим (1908) є згадка про те, що він надіслав останньому таку рецензію. Скоріш за все, текст, що розглядається, справді було покладено в основу пропонованої Довнар-Запольським публікації (що, втім, не відбулося). Але є підстави стверджувати, що первинною метою рецензії була оцінка кваліфікації Грушевського як учасника конкурсу на заміщення професорської посади.

Зауважимо, що в архівній справі аркуші рукопису рецензії переплутано; нами відтворено авторський порядок. Мабуть, з огляду на робочий, «внутрішній» характер рецензії, її сучасна повна публікація навряд чи є доцільною. Проте варто звернути увагу чита-

чів «Агори» на ті її рядки, що промовисто засвідчують ставлення Довнар-Запольського до Грушевського як до вченого та людини.

Фактично, рецензія складається з кількох частин. Спершу рецензент піддає критиці загальну концепцію праці, що розглядається. Відповідні рядки процитовані у нашій книзі; вони показують істотну різницю у загальному підході до історії України М.С. Грушевського та М.В. Довнар-Запольського. Довнар-Запольський ставився до історії українських регіонів як до обласної, не охопленої спільним поглядом; навпаки, Грушевський творив державницьку історіографію України-Русі. Видно, що далекий від концепції Грушевського Довнар-Запольський щиро не розумів логіки його теоретичних побудов. До речі, відомий петербурзький історик Микола Чечулін у своїй рецензії (1905) на книгу того ж Грушевського «Очерки истории украинского народа» так само не поділяв концептуальних засад автора, водночас відзначаючи його широкі знання та цікавий виклад матеріалу⁵.

Далі М.В. Довнар-Запольський аналізує структуру праці (окремо 5-го і 4-го томів), її план. Тут також знайшлося місце для критичних зауважень; що не позбавлені ґрунту: «Автор уделяет много места социальным отношениям, что вполне естественно, но среди классов населения Украины не нашло себе места казачество: ни в V томе, ни в VI (VI том посвящен экономическому быту и культуре) автор не говорит о казачестве. Точно так же отсутствует вопрос о колонизации <...> Мысль историка слишком навывклa рассматривать явления в их причинной связи. Если историк в монографической работе трактует иногда отдельно причины и последствия явлений, то в этом случае он обращается к читателю-специалисту и, кроме того, в свое понимание исследуемого вопроса несом-

ненно внесет идею причинной связи явлений. Иначе истории угрожает опасность сделаться сборником фактов. Труд д. Грушевского рассчитан не на специалистов, но на широкую публику, почему читатель вправе был бы надеяться встретить уже в V томе вопрос о казачестве в связи с колонизацией. Замечу, что в других своих трудах д. Грушевский трактует казачество как социальный элемент («Розвідки і матеріали до історії України-Руси» в статье «Примітки до історії козачини», стр. 6). Непонятно также со стороны историка, несомненно обладающего обширными знаниями литературы, умолчание о некоторых крупных явлениях, имеющих важное именно местное значение. Напр. автор совершенно игнорирует вопрос о провинциальных сеймиках после Люблинской унии, хотя интерес, представляемый этим учреждением, имеет огромное значение в истории местного шляхетского общества и административного строя. Вопрос о сеймиках давно уже трактуется в исторической науке (Архив Юго-Западной России, часть II, том I). С другой стороны, д. Грушевский упоминает мимоходом о таком капитальном явлении местной жизни, как провинциальный сейм Волынской шляхты в период до Люблинской унии, называя при том этот орган самоуправления – органом управления (!), хотя наукой давно уже отмечено выдающееся значение областных сеймов шляхты, особенно Волынской (напр. у г. Любавского). Вообще д. Гр. совершенно упустил из виду необходимость проследить областные особенности социально-административного строя в период окончательного сложения общегосударственных учреждений и социального уклада. Современная наука этим особенностям областной жизни придает очень важное значение (пр. Любавский, Владимирский-Буданов, Леонтович, Ясинский, Довнар-

Запольский). Указанный недостаток является следствием того, что автор избегает отчетливо наметить этапные пункты в развитии внутреннего строя областей⁶. Загалом, за твердженням рецензента, «Общий план труда д. Гр[ушевского] оставляет читателя далеко не удовлетворенным»⁷.

Останню частину рецензії становлять висновки, в яких рецензент намагається продемонструвати неупереджене ставлення, показуючи як вади, так і переваги дослідження М.С. Грушевського, вказуючи на його працьовитість та сумлінність: «Научные исторические сочинения имеют различное назначение. От монографии мы требуем новизны выводов и, по возможности, материала. К сочинению, представляющему собой свод сделанного наукой, мы предъявляем требование, чтобы оно стояло на уровне научного знания. Сочинение д. Гр. представляет собою свод. Правда, наша историография может гордиться именами авторов, сочинения которых, имея задачей общее изложение истории, составили эпоху в разработке науки, ибо влили в научный обиход новые мысли, новые идеи, указали новые горизонты. Такого рода труды – исключительное явление в области науки, и ко всякому сочинению нельзя предъявлять подобных требований. Книга д. Гр. не расширяет нашего научного горизонта, не будит мысль богатством идейного содержания. Но, бесспорно, она представляет собою добросовестно собранный научный багаж. Автор хорошо знаком с литературой предмета и источниками. С чисто субъективной точки зрения можно соглашаться или не соглашаться с автором в том, почему идейное содержание трудов Антоновича или идейное и даже материальное содержание работ пр. Буданова и особенно г. Яблоновского не отразилось на композиции и подборе материала «Истории Украины»; так как ее автор

избегает полемики, то остается неизвестным его отношение к названным предшественникам.

Но, во всяком случае, труд д. Гр. не лишен серьезных достоинств. Д. Гр. взялся за выполнение обширного плана научной работы, даже расширив его более того, чем требовал бы строгий научный метод. Его «История» дает наглядное представление об обширности сведений автора в истории Западной России. Она доказывает необыкновенное трудолюбие автора и почти полное знание им обширной литературы на польском и на русском языках. Конечно, это надо признать большим достоинством книги. Д. Груш. не довольствуется усвоением литературы предмета, но стремится проверить ее: ссылками на страницах труда можно было бы показать, что автор его, приводя тот или иной факт, известный ему из предшествующих сочинений, делает однако выписку по первоисточнику. Многочисленные приложения к труду также заслуживают внимания: тут встречаются маленькие экскурсы в область обзора литературы, а иногда и по мелким вопросам»⁸.

До цього можна додати, що ставлення Довнар-Запольського до концептуальних засад історіографії Грушевського аж ніяк не було непримиренно негативним. На це вказує, зокрема, той факт, що саме за редакцією М.В. Довнар-Запольського у 1916 р. вийшов друком додаток до третього тому «Русской истории в очерках и статьях», що включив «Очерки по истории Западной Руси и Украины» М.П. Василенка, причому автор «Очерков» відзначив у передмові свою згоду з історіографічною схемою М.С. Грушевського.

Вагому частину книги про М.В. Довнар-Запольського як історіографа України становить виклад його історіософського та політичного світогляду, а

також погляду на різні етапи історії України-Русі. Стосовно світогляду вченого насамперед взято до уваги його власні тези, сформульовані у лекції «Исторический процесс русского народа в русской историографии» (надрукована у часописі «Русская мысль», 1902 р.) та у промові на пошану його вчителя «Исторические взгляды В. Б. Антоновича» (текст вміщено у «Чтениях в историческом обществе Нестора Летописца», 1909 р.). Довнар-Запольський постає як продовжувач наукової школи Антоновича у розробці давньоруської й «західно-руської» історії. При цьому він акцентує увагу на ролі економіки в розвитку суспільства. Логічним наслідком цього погляду стало те, що саме Довнар-Запольський заснував у Києві Комерційний інститут – у такий спосіб прагнучи створити умови, за яких у суспільстві запроваджується розумна економіка як запорука оздоровлення суспільства та держави.

Власне праці М.В. Довнара-Запольського, якими він зробив внесок до української історіографії, розподілені нами на три групи: історія Київської Русі; історія України доби Великого князівства Литовського та Речі Посполитої; історія України XVIII–XIX ст. Зауважено, що стосовно Давньої Русі публікації Довнар-Запольського мали переважно узагальнюючий характер, були написані насамперед на основі вже оприлюднених матеріалів – літописів та інших тогочасних історичних і літературних творів, а також пізніших досліджень. Вони, однак, відзначаються оригінальним підходом до теми, що розглядається, широкою ерудицією, доступним викладом. Навпаки, період XIV–XVII ст. історик дослідив у різних архівосховищах і ввів до наукового обігу значну кількість нових писемних джерел; на базі цих матеріалів М. В. Довнар-Запольський підготував численні наукові праці. Серед

розглянутих ним документів цієї доби деякі характеризують політику Литовсько-руської держави та Речі Посполитої стосовно українських земель, деякі мають конкретно-описовий характер, деякі стосуються історії козаччини тощо. В історіографії останніх століть учений насамперед реалізовував узяту ним на озброєння методику економічного матеріалізму, на прикладах вітчизняної історії показуючи, яким чином економічна політика впливає на історичний процес, на життя великих мас людей. І тут Довнар-Запольський теж постійно звертався до матеріалів, пов'язаних з Україною.

Аналізуючи доробок Довнар-Запольського як історіографа України, ми, звичайно, спиралися на наявні бібліографічні матеріали. Але було виявлено й публікації, раніше не охоплені довнарознавством. Йдеться, зокрема, про текст публічної лекції «Старый Киев», призначеної для зборів передплатників науково-популярного видання «Вестник знания» (1911 р.)⁹. Ця лекція являє собою чудовий зразок краєзнавчої роботи вченого; у ній на основі археологічних даних та методики економічного матеріалізму Довнар-Запольський показує видатне місце торгівлі та ремесел у розвитку стольного міста Київської Русі. Очевидно, не без впливу Митрофана Вікторовича було підготовлено для цього ж видання супутню лекцію «Церковные древности Киева», авторкою якої була його учениця Н.Д. Полонська.

Наостанок звернемо увагу на те, що Довнар-Запольський у пізній період своєї наукової діяльності намагався розширити власний внесок до української історіографії. Про це промовисто свідчить лист ученого до харківського колеги Д.І. Багалія (його текст вперше оприлюднений у додатку до нашого дослідження). У листі (написаному

вже з Москви не раніше 1926 р.) Митрофан Вікторович згадує, зокрема, про дослідження на базі варшавських і частково тогочасних австрійських архівів, результати яких були підготовлені ним до друку і навіть надруковані у «Архиве Юго-Западной России», але так і не побачили світ. Відомо, що йшлося про документи до історії населення певних регіонів України XVI–XVII ст., точніше, як сказано у листі до Д.І. Багалія, про «поборовые регистры и инвентари Киевщины и Волыни». Сподіваймося, що цей цікавий

матеріал зник не безслідно і ще буде кимось виявлений.

Білорус з походження і «росіянин» за підданством та громадянством, М.В. Довнар-Запольський як науковець формувався в Києві, тут пройшли найбільш плідні роки його творчої діяльності, саме в Києві він творив наукову школу, що продовжувала традиції В.Б. Антоновича. Нині довнарознавці з різних країн складають Довнар-Запольському належну шану, і при цьому є всі підстави говорити про нього як про видатного історика України.

Література

¹ Луценко Є.М. Історико-краєзнавчий аспект в науковій спадщині професора М.В. Довнар-Запольського // VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура»: Наукові доповіді та повідомлення. – К.; Харків, 1997. – Т. 1. – С. 111–114.

² Матяш І.Б. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. – К., 2001.

³ Полетика Н.П. Увиденное и пережитое. – Иерусалим, 1990. – С. 59.

⁴ Ульяновський В. Справа кафедри Історії України в Університеті Св. Володимира: Довнар-Запольський і Грушевський // Трєція Міжнародныя Доунараўскія чытанні. Рэчыца. 14–15 верасня 2001 г. – Мінск, 2002. – С. 27–62.

⁵ Чечулин Н. Проф. Мих. Грушевский. Очерк истории украинского народа. С-Пб, 1904. Стр. 380. Цена 2 р. [Рец.] // Журнал Министерства народного просвещения. – 1905. – № 4. – С. 393–399.

⁶ Центральний державний історичний архів України у Києві (ЦДІАУК). – Ф. 262. – Оп. 1. – Д. 82. – Арк. 3, 8.

⁷ Там само. – Арк. 5.

⁸ Там само. – Арк. 5, 6.

⁹ Довнар-Запольский М.В. Старый Киев // В Киев! Что делали, видели и слышали в Киеве подписчики и подписчицы «Вестника Знания», съехавшиеся на праздник своего единения (11–19 июня 1911 г.). – Санкт-Петербург, 1911. – С. 57–73.

Апостол українського Відродження

Сергій Тримбач. Олександр Довженко. Загибель богів. Ідентифікація автора в національному часопросторі. – Вінниця: Глобус-Прес, 2007. – 800 с.

Оксана Мусієнко

The author of the monograph offers a new approach to the works of Oleksandr Dovzhenko that will be especially important for future historians of Ukrainian film. This approach does not focus on separate pieces of his work, the films and scripts themselves, but rather on the process by which they were produced, identifying the period of critical reception during which the artist's work was created. This monograph is full of unusually rich and diverse archival material, which gives it considerable scholarly weight and allows the author to avoid making any unsupported conjectures.

Коли починаєш читати книгу Сергія Тримбача, одразу потрапляєш в полон авторської інтонації, інколи захопленої, інколи іронічної, інколи поблажливої. Вона як кардіограма биття живого серця, йде примхливою ламаною лінією, ніколи не перетворюючись на пряму, яка може означати лише фатальний кінець всього живого.

Варто сказати, що у написанні творчих біографій митців, а це стосується Довженка також, можна виділити дві полярні тенденції. Вони мають глибоке коріння в минулому. З одного боку – це піднесення на п'єдестал, майже істеричне поклоніння, а з другого – демонстрація власної сміливості у демонтажу монументів і не тільки у демонтажу, а й у прагненні обляпати їх брудом, написати на п'єдесталі сороміцькі слова. Теж свого роду самопіяр, свого роду прагнення самоутвердження.

Автор книги про Довженка щасливо уникає цих крайнощів. Він не бере на себе ні місію творця дифірамба, ні роль прокурора, що готовий винести вирок без права оскарження.

Для читача відкривається завіса часу і разом з автором він починає свою подорож стежками чужого життя – життя людини, що акумулювала в своїй творчості найтрагічніший концентрат цілої епохи.

Треба віддати належне автору: у світі Довженка він гарний поводитир. Тримбач веде за собою, пропонує дивитися, слухати і разом з ним роздумувати над побаченим і почутим. А «лабіринт» тих часів, в які жив і творив великий поет екрану, вражають і своєю величною красою, і картинами, достойними пензля Босха і Гойї.

Проста композиція книги має свої секрети. Кожен розділ розкриває свою виразну драматургію, а разом вони складаються у багатобарвну картину життя і творчості людини, без якої не мислимий духовний і мистецький світ України. Довженко на сторінках книги постає як «людина на всі часи» і разом з тим людиною свого часу, якому він належав разом з усіма його суперечностями, трагедіями і шаленим ентузіазмом.

Молодість митця припадає на буремні роки, коли рушається імперія, коли

люди, які гірко трактували себе як «хахли», усвідомлюють, нарешті, своє місце у світі і готові боротися за нього. Автор книги, говорячи про метання, про пошуки селянським сином себе в тому вирі подій, обережний. Він остерігається домислів, хоч і дозволяє собі певні гіпотези, сподіваючись, що в документах, до 2009 р. захованих в архівах, вони знайдуть своє підтвердження. Та головні резони і докази С. Тримбач шукає і знаходить у творчості митця, в художній тканині його екранних творів, де стає наочним, впливає назовні те, що старанно приховувалось і самим митцем, і його біографами. Деякі з них цілком виправдано ставили питання, чому і як людина, віддана національній ідеї, людина, яка зі зброєю в руках боронила її, стає на бік жорстоких й послідовних ворогів української незалежності.

Очевидно, в кадрах того ж таки «Арсеналу», особливо тих, коли уенерівець у гайдамацькому однострої і пенсне (гнилий інтелігент) стискає в тремтячій руці наган і не може послати кулю в робітника-арсенальця. «Не можеш? Чому я можу?» – неначе загіпнотизований, уенерівець віддає зброю і падає, вражений кулею. В цьому епізоді справді під тиском сотень атмосфер розкривається глибинна суть подій, які були зумовлені невинними помилками вождів національного руху, їх ідеалізмом і наївною вірою в «соціалістичне братерство», їх слабодухістю, що призвела до національної катастрофи. Це і стало причиною тих трагічних і болісних розчарувань, які охопили покоління Довженка. Але це покоління прагнуло боротьби і перемог і тому повірило гаслам, висувати які більшовики були великими майстрами. Наскільки ці настрої були поширеними, особливо серед національної інтелігенції, свідчить бурхливе мистецьке життя «першої столиці» – Харкова, де з'являються постаті справді ренесансно-

го масштабу, серед яких Довженко був однією з найбільш помітних. І все ж хотілося б, щоб у подальших розвідках (будемо сподіватись, що розкриття архівів надасть автору цю можливість) Тримбач і детальніше, і чіткіше висвітлив би епоху, в яку, на нашу думку, Довженко склався як митець. Тут і особистісні, сповнені драматизму стосунки з Хвильовим, Йогансенем, Курбасом, і позиція Довженка в тій боротьбі течій і напрямків, що були означені як «клярнетизм», «вітаїзм», «необароко», чиї ознаки в тій, чи іншій мірі проявилися у творчості Довженка-кінорежисера, визначили поетику його фільмів.

Розглядаючи екранний доробок митця, Сергій Тримбач акцентує на багатоплановості, багатшаровості його творів, невичерпні можливості для їх інтерпретації, закладені в самій образній структурі. Автор доводить наскільки поверховий погляд тих, хто вважав фільми Довженка банальною відповіддю на соціальне замовлення. Аргументація автора надзвичайно переконлива і доказова, особливо стосовно Довженкової «Землі». Сюжет нехитрої агітки про комсомольця-тракториста, що розорав куркульські межі обертається величною «сагою» про красу і вічне відродження життя на землі, про кохання і смерть як екзистенційні цінності, які завжди визначатимуть долю людини в світі.

Важливо, що аналізуючи образну систему геніальної картини Довженка, яка стала вершиною його творчості, Тримбач широко користується «міфологічним» інструментарієм, що допомагає виявити глибинні архетипи, на яких, власне, вибудовується вся художня структура фільму. Тут і міфологема «культурного героя», присутня у майже всіх народів світу, героя, що поєднав у собі риси Месії і жертви, і прадавній міф про Землю, «всеплодуючу матір», яка є початок і кінець всього сущого, і

сонце, і дощові потоки, що цю Землю запліднюють.

На сторінках своєї праці Тримбач не раз посилається на Шпенглера і його погляди на енергетичний потенціал країн Сходу, що має підняти нульову енергетику європейської цивілізації, яка неможливо занурюється у присмерк, у сутінки.

Та саме аналіз Довженкової «Землі», що його пропонує Тримбач, наводить на думку, що авторові було б доречно скористатися ідеями К.-Г. Юнга про мистецтво психологічне і візіонерське. Саме до останнього можна віднести творчість Довженка. За Юнгом джерела художнього твору, що має символічний візіонерський характер, «має своїм джерелом не особисте позасвідоме поета, а сферу позасвідомої міфології, чиї первісні образи є спільною спадщиною людства» (Юнг К.-Г. Об отношении аналитической психологии к поэзии // Юнг К.-Г., Нойман З. Психология и искусство. – с. 28). Там, в колективному позасвідомому можна шукати витоки «Звенигори» і «Землі», «Арсеналу» і «Аерограда».

Наскільки у Довженка сюжетом не вичерпується зміст твору, настільки цей зміст глибше, повніше, багатогранніше Тримбач простежує, аналізуючи послідовно весь доробок митця. В іншому світлі постає і стрічка «Іван». Зроблена за партійним замовленням як «ода» во славу індустріалізації, вона несподівано прозвучала в іншому регістрі. Слов'я залишилися в титрах і діалогах, а екран був насичений картинами, які викликали зовсім інші асоціації. Молох індустріального міста, безжально поглинає селян, що прийшли на будівництво. Дехто заплатить життям за щастя будувати нове суспільство, а дехто просто перетвориться на один з «гвинтиків», за яких підніме свій келих вождь всіх народів, святкуючи велику перемогу.

Лінія стосунків «Довженко-Сталін» простежується протягом усієї книги, бо справді доля дивним чином пов'язала протягом десятиліть великого митця і великого диктатора. Про це також написано чимало і доводилося читати, що Довженко був мало не придворним кінематографістом, який роками стояв у кремлівському передпокої зі словами «чого побажаєте». Тримбач далекий від того, щоб твердити «часи були такі». Втім, важко назвати хоча б одного митця тієї епохи, який не поспішав би продемонструвати своє схиляння перед вождем. Та й не варто забувати, що Сталін не раз рятував Довженка від своїх сатрапів. Навіть після простого розгрому сценарію «Україна в огні», коли сам режисер вже не мав сумнівів, що на його голову вже спустилася занесена «сокира», несподівано був помилуваний вождем.

Стосунки Довженка з ворогами і друзями, з друзями, що несподівано ставали ворогами, прописані в книзі в спокійній стриманій тональності, без бажання будь-що стати «адвокатом» великого митця.

Для майбутніх істориків українського кіно буде надзвичайно важливим підхід до творчості Довженка не за окремими результатами, за фільмами і сценаріями, що були-таки реалізовані, а як до процесу, як до становлення художника на тернистому шляху обретіння.

Монографія насичена надзвичайно багатим і різноплановим архівним матеріалом, що надає їй ще більшої наукової ваги і дає можливість уникнути безпідставних домислів. Це не означає, що С. Тримбач не вдається до гіпотетичних суджень, цілком природних для наукової праці.

Часом твір набуває ознак «романної» форми, що, однак, не перетворює його не белетристику, не знижує дослідницького рівня. Навпаки, автор ще раз

стверджує послідовність свого підходу, який полягає в єдності і нерозривності особистого і творчого начала (Скажімо, аналіз особистих листів Довженка до актриси Олени Чернової дає можливість виявити в них чимало мотивів, які програвалися в уяві митця під час роботи над фільмом «Арсенал». Так само інтимне листування з поетесою Валентиною Ткаченко дає змогу відтворити неочевидні нюанси творчого піднесення, яке переживав Довженко на початку 50-х).

Загалом на сторінках монографії ви-малюється багатовимірна постать митця, свого роду «ренесансна особис-

тість», яка акумулювала здобутки і трагедії свого народу, своєї епохи.

Слід відзначити прекрасний літературний стиль, бездоганне володіння мовою, що підносить цінність дослідження ще вище.

Книга, поза сумнівом, посяде достойне місце в кінознавстві і серйозно прислужиться для подальшої роботи над фундаментальною історією українського кіно, яка має поєднувати глибинне теоретичне осмислення фактів з документальною достовірністю і відтворенням особистісної, людської сутності митців, що її творили.

Наші автори

Олександр Дем'янчук,

кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія», випускник програм ім. Фулбрайта та Інституту Кеннана

Ірина Бекешкіна,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту соціології НАН України, науковий керівник Фонду «Демократичні ініціативи»

Ірина Жданова,

кандидат історичних наук, головний науковий співробітник Державного інституту розвитку сім'ї та молоді

Олексій Позняк,

кандидат економічних наук, завідувач відділу міграційних досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України

Тетяна Пронь,

кандидат історичних наук, декан факультету менеджменту і бізнесу Миколаївської філії Київського національного університету культури і мистецтв

Володимир Щукін,

кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Миколаївського навчального центру Одеської національної юридичної академії

Марина Козирева,

викладач кафедри політології Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського

Юрій Котляр,

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили

Олена Ракітіна,

заступник начальника Головного управління статистики у Харківській області

Аліса Толстокорова,

кандидат філологічних наук, доцент Міжнародної школи рівних можливостей, м. Київ,

Золт Гал,

викладач кафедри політології філософського факультету Університету Коменіуса, м. Братислава (Словаччина)

Віктор Савка,

кандидат соціологічних наук, доцент, завідувач секції кафедри соціології та соціальної роботи Національного університету «Львівська політехніка»

Ольга Носова,

доктор економічних наук, професор, начальник кафедри економічної теорії Національного університету внутрішніх справ, випускниця програми Інституту Кеннана

Ольга Вассель,

старший науковий співробітник Музею суднобудування і флоту, м. Миколаїв

Олена Бондарева,

доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник Національного центру театрального мистецтва імені Леся Курбаса, професор кафедри україністики Національного медичного університету імені О.О. Богомольця, член Національної спілки письменників України, Національної спілки театральних діячів України

Нариман Сейтягьяєв,

науковий співробітник кафедри кримськотатарської і турецької літератури Кримського інженерно-педагогічного університету

Людмила Бусленко,

пошукувач Переяслав-Хмельницького державного педагогічного інституту імені Григорія Сковороди

Оксана Мусієнко,

кандидат мистецтвознавства, професор, член-кореспондент Академії мистецтв України

Шановний читачу!

Якщо Вас зацікавило наше видання і Ви хотіли б одержувати його наступні випуски, а також іншу інформацію про програми і заходи, які Інститут Кеннана проводить в Україні, пропонуємо Вам заповнити цю анкету і надіслати її на адресу: Україна, 01010, Київ, вул. Івана Мазепи, 24, офіс 37 або електронною поштою – kennan@kennan.kiev.ua

Прізвище, ім'я та по батькові

Місце роботи, посада

Науковий ступінь

Чи брали участь в американських освітніх програмах (яких і коли)

Поштова адреса

Телефон

Електронна пошта

ЗАПРОШУЄМО АВТОРІВ ДО СПІВПРАЦІ

Тема наступного номера: ***Місто як середовище***

Редколегія буде вдячна авторам, які до 1 лютого 2009 року надішлють свої статті.

Пріоритет буде надано матеріалам, присвяченим таким проблемам:

- модернізація місцевого самоврядування;
- місто – поліетнічне і полікультурне середовище;
- місто і міграція.

Просимо надсилати статті обсягом до 50 тис. знаків в електронній версії формату Word for Windows.

Разом із статтею просимо надсилати короткі відомості про автора: місце роботи, науковий ступінь, звання, адресу, телефон, факс та адресу електронної пошти. Посилання просимо оформляти згідно із стандартами, встановленими для наукових публікацій.

Рішення стосовно публікування матеріалів приймаються редколегією. Статті не рецензуються, рукописи не повертаються. Редакція залишає за собою право на літературну правку, зміну назви статті та скорочення її обсягу. За наведені статистичні та інші дані відповідає автор

Науково-публіцистичне видання

АГОРА
Перспективи соціального розвитку регіонів
Випуск 7

Редактор *Я. Пилинський*
Художнє оформлення *Л. Холошо*
Технічний редактор *Г. Шалашенко*
Коректор *З. Конєєва*

Адреса редакції:
вул. Івана Мазепи, 24, офіс 37
Київ, 01010, Україна
тел/факс (044) 288-9532
тел (044) 585-0890/91

Для електронної пошти: kennan@kennan.kiev.ua

Підписано до друку 01.08.2008 р. Формат 60x84/8
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура UkrainianPeterburg.
Умовн. друк. арк. 21,0. Обл.-вид. 20,2 арк.
Наклад 500 прим. Зам. № 8-0573

Видавництво «Стилос»
04070, Київ-70, Контрактова пл., 7
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК №150 від 16.08.2000 р.)

Надруковано ТОВ «ВПК «Експрес-Поліграф»
04080, м. Київ, вул. Фрунзе, 47, корп. 2